tarih VE toplum

18.000TL (KDV DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ ARALIK 1992

108

İletişim Yayınları

tarih ve toplum

Abdülhamid'in Anıları	*İsmet Bozdağ*	2
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay	*Ayşe Şen*	4
Mustafa Fazıl Paşa ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Tüzüğü	*Dr. Hüseyin Çelik*	6
"Türkiye" Sözcüğünün Kullanıldığı Almanca İlk Belge: Tannhäuser'in "Haçlı Seferi Şarkısı"	*Onur Bilge Kula*	9
Zâti	*Orhan Şaik Gökyay*	10
İkinci Dünya Savaşı'nda Alman İşgâl Bölgelerinde Yaşayan Türk Yahudilerinin Âkıbeti	*Ahmad Mahrad*	16
İstanbul'da, Fener'deki Sveti Stefan Bulgar Kilisesi'nin Yapım Tarihi ve Mimarı Üzerine	*Hasan Kuruyazıcı*	28
Lise Tarih Kitapları-III	*Yücel Kabapınar*	39
Mütareke İstanbul'unda Bir İtalyan Dostu: Celâl Nuri	*Mevlüt Çelebi*	45
Celâl Nuri'nin Jeune Turc Gazetesi ve Siyonist Bağı	*Orhan Koloğlu*	46
II. Meşrûtiyet'de Serseri ve Mazanne-i Sû'Eşhâs Hakkında Nizâmnâme	*Faruk Ilıkan*	49
Kitabiyat		57
Topkapı Sarayı	*İlber Ortaylı*	
İzmir ve Levanten Dünyası	*M. Âkif Erdoğru*	
Millî Mücâdele Kahramanları: Haydin Efeler	*Turan Akkoyun*	
Urfa'nın Kurtuluşu	*Müslüm Akalın*	
Halkbilimi İle İlgili Kitaplar Kaynakçası	*Dr. Mustafa Duman*	
"İnkılâp Niçin ve Nasıl Oldu" Kitabının Yazarı "Cevri" Hakkında	*Necdet Bilgi*	

Kapak: *Fener'deki Bulgar. (Sveti Stefan) Kilisesinin yan cephesi.*

ARALIK 1992 • CİLT 18 • SAYI 108

İletişim Yayınları A.Ş. Adına Sahibi: Murat Belge / **Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:** Fahri Aral / **Yayın Yönetmeni:** Mete Tunçay
Görsel Tasarım ve Düzenleme: Bedahet Tosun

Danışma Kurulu: Emre Dölen, Çağlar Keyder, Uygur Kocabaşoğlu, Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Aydın Uğur

İletişim Yayınları **Genel Yönetmen:** Murat Belge / **Genel Müdür:** Nihat Tuna / **Teknik Yönetmen:** Miray Yüzgeç
Düzelti: Mustafa Şahin / **Okur İlişkileri:** Ayten Törün / **Satış ve Dağıtım:** Ercan Meriç

Ofset Hazırlık: Ağaçkakan Ltd. Tel: 516 82 80 - 516 07 59 / **Baskı:** Ayhan Matbaacılık / **Dağıtım:** İletişim Pazarlama A.Ş.

Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi / İletişim Yayınları, 1992

İletişim Yayınları A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han 34440 Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 516 22 60-61-62
Konur Sk. No:24/4 06640 Yenişehir/ANKARA Tel: 425 36 00-425 20 71
857. Sokak İzmiroğlu İşhanı No:306 35250 Konak-İZMİR Tel: 84 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi 215.000 TL/yıl - 105.000 TL/6 ay • Avrupa-Ortadoğu 48 $/yıl • Amerika: 78 $/yıl, Avustralya: 87 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum Abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir.
Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı:** 18.000 TL.

tarih ve toplum
OKUYUCU MEKTUPLARI

Abdülhamid'in Anıları

Derginizin Eylül 1992 tarih ve 105 sayılı çıkışında "Sultan Abdülhamidin Hatıra Defteri" başlıklı ve Alaeddin Yalçınkaya imzalı bir yazı yayınlandı. Kişiliğime yönelik öneriler olduğu için, Cevap hakkımı kullanarak bir açıklama yapıyorum.

"*Sultan Abdülhamidin Hatıra Defteri*"nin, hangi yollarla ve hangi biçimde elime geçtiği, kitabın "*Belgeler*" bölümünde açıklandığı için, yinelemeğe gerek görmüyorum.

Defter böylece ele geçtikten sonra, hemen yeni harflere döktüm ve bazı kelimeleri sadeleştirdim. "*Defterin*" ele geçmesini sağlayan ve yayınlamak isteyen *Tercüman* Gazetesi olduğu için, sahibine yazıyı ve defteri verdim.

Defter, iki savaş geçirmiş bir ülkede saklandığı için, çok hırpalanmış örselenmişti. Bazı sahifeleri dokunmakla yırtılıyordu. Sayın Kemal Ilıcak, bir kopyasını Kitaplığında bulundurmak için, eski harfleri bilen ve hattat olduğunu ileri süren Yavuz beyden bir istinsah rica etmiş. Nitekim Yavuz bey, yaptığı kopyaların büyük bir bölümünü getirdiği gün, bedelinin ödenmesini istemiş ve kendisine bir 'istinsah karşılığı' ödenen parayı azımsadığı için Sayın Ilıcak'la anlaşmazlığa düşmüşler. Bana söylendiğine göre, Yavuz bey, kendisine '*kopya*' ücreti değil, '*Hattatlık*' ücreti ödenmesini beklemekteymiş!

Yavuz bey ile *Tercüman* gazetesi arasındaki anlaşmazlık bu noktada düğümlendiği için, Yavuz bey, ne istinsah ettiği son bir kaç sayfayı, ne de Defterin aslını Gazeteye getirmiş, böylece bir baskı kurarak istediğine ulaşmayı tasarlamış. Bu sırada gazete yayına girdiği için, ve elde Defterin aslı bulunmadığından, Yavuz beyin kopyalarından yaptığı alıntıları yayınladı.

Hemen söylemeliyim ki, Sultan Abdülhamid'in Esvapcı İsmet Bey'e yazdırdığı anlaşılan defterdeki hat kaligrafisi, Yavuz beyin kaligrafisine son derece benzemektedir. Bu yüzden, O zamanlar *Tercüman* Gazetesinin Genel Yayın Müdürlüğünü yapan arkadaşımız, Yavuz beyin kopyalarından bazı sayfaları metne almakta bir sakınca görmemiş olmalıdır.

"*Sultan Abdülhamidin Hatıra Defteri*" Tercüman tesislerinde kitaplaştırıldığı için, gazetede yayınlanan bölümler, 'belgeler' bölümüne aktarılmış ve böylece bir istinsah anlaşmazlığı, bu sonucu doğurmuştur. Bugün Yavuz beye düşen, gerçek metni -aralarında hangi anlaşmazlık olursa olsun- *Tercüman* Gazetesine teslim etmektir.

Hatıraların, gerçek mi, uydurma mı olduğunu tartışmaya bile gerek görmüyorum. Derginizde de belirtildiği gibi, bu hatıraların büyük bir bölümü, Sultan Abdülhamid'in ölümünün hemen ardından sayılacak bir tarihte Hem '*Utarit*' dergisinde, hem '*Risale*' de yayınlanmış ve hiç bir tepki almamıştır. Tepki almadığı, '*Utarit*' de yayınlandıktan bir hayli zaman sonra '*Risale*' olarak tekrar yayınlanmış olmasıdır. Nitekim, bizim elde ettiğimiz metinde de bu bölümler aynen bulunmuştur.

Hele, Derginizde çıkan yazıda aktarıldığına göre: Yavuz beyin: "Gazetenin sahibi ile kafakafaya verdik, yazdığım yazıları, bu Sultan Abdülhamid'indir diye yutturduk" biçimindeki konuşması'na değinmek bile istemem. Çünkü 'Sahtekârlık yaptığını' övünerek anlatan bir kimseye, kimsenin itibar etmeyeceği meydandadır!

Bu mektubumun lütfen yayınlanmasını rica ederim. Saygılarımla.

İsmet Bozdağ, İSTANBUL

Tanin'den İktibaslar

"Serseri Nizamnâmesi

Dün Meclis'i Meb'usan'da Adliye Encümeni ictima ederek Serseri Nizamnâmesi'nin tetkikiyle meşgul olmuştur. Encümence bizdeki serserilerin ahvâli, bunların hey'et-i ictimaiyemizde işgal eylediği mevki nazar-ı itinaya alınarak mazarratları tahdid edilmek üzre müessir bir çare olmak üzre "dayak" cezası esası kabul edilmiştir.

Hakikaten memleketimizin ahvâline nazaran bundan müessir bir tedbir olamaz!.." (*Tanin*, no. 209, 7 Saferülhayr 1327, 16 Şubat 324, 29 Şubat Efrencî 1909, Pazartesi, s.3)

"Dünkü Miting

Talebe-i ulûmdan bin kadar efendi dün saat beş raddelerinde Beyazıt Cami-i Şerifi'ne toplanarak imtihanlarının Rebiülevvel'e kadar tatil edilmesi ve Dersaadet ahalisinin 325 senesinde dahil-i isnân edileceklerinden kendileri hakkında dahi o suretle muamele edilmesini lâzım gelen mahalden talebe karar vermişlerdir.

Mitingde Meclis-i Âyan âzâsından Şeyh Abdülkadir, Üsküp meb'usu Said, Tokat meb'usu Mustafa, Tokat nakibüleşraf kaymakamı Sacid Bey hazır bulunmuşlardır." (*Tanin*, no. 208, s.3; ayrıntılı haberi, aynı gazete, no.212, s.3)

(Faruk Ilıkan'ın s.49-56'daki yazısına bakınız.)

tarih ve toplum

OKUYUCULARA MEKTUP

Bu sayıyla 18'inci cildimiz tamamlanıyor. Sizlere yine geniş bir ilgi yelpazesinde inceleme ve araştırma ürünleri sunuyoruz.

Los Angeles'teki California Üniversitesi'nde Türk ve Türk Yahudi Tarihi profesörü olan ve bu yıl "Osmanlı İmparatorluğu ve T.C.'nin Yahudileri" konusunda (Macmillan/New York Univ. Press'ten, benim henüz görmediğim) İngilizce bir kitabı çıkan Stanford Shaw, Dr. Cemil Koçak'ın bu ayki yazısının sunuşunda değindiği *Cumhuriyet* gazetesi röportajından ("Yahudileri İsmet Paşa Kurtardı") birkaç ay önce, 500. Yıl Vakfı'nın Çırağan Sarayı'nda düzenlendiği görkemli seminere 19 sayfalık bir bildiri vermişti. Türkçesi: "Doğu'ya giden yollar-19 ve 20. yüzyıllarda Türkiye'ye Yahudi göçü." Bu tebliğde, İkinci Dünya Savaşı sırasında TC hükûmetinin Avrupa Yahudilerine başlıca iki yoldan yardım ettiği ileri sürülmektedir. 1)Berlin'deki ve Nazi işgali altındaki ülkelerde görevli diplomatlarına, ölüm tehlikesiyle yüzyüze gelen Türkiye kökenli Yahudiler lehine müdaheleler yaptırarak ve 2)Yahudi Ajansı gibi örgütlerin İstanbul'da Doğu Avrupa Yahudiliğine yardım etmek üzere faaliyet göstermelerine izin vererek. Prof. Shaw Türk, Fransız, İsrail ve Alman arşivlerinden yararlandığını söylüyor, ama en çok bizim Paris Konsolosluğumuz belgelerini kullanıyor. Bu sayıda yayımladığımız incelemede de, (Almancadan özetleyerek) ağırlıkla Nazilerin Paris'e ilişkin belgelerinden yararlanılmış. Bunlara bakılınca, TC Dışişlerinin şimdilerde iddia edildiği gibi, Yahudiler lehine tutarlı bir duyarlılık göstermediği ortaya çıkmaktadır. Alman makamlarınca, o yılların Türk basınından toplanan Yahudi-karşıtı karikatürler de cabası. (Ne yazık ki, bunları çizenler arasında, Cemal Nadir'den Ramiz'e kadar dönemin en ünlüleri var!)

Orhan Şaik Gökyay hocamız, bu kere bize 16'ncı yüzyılın (Arapça ve Farsçadan) büyük çevirmeni ve edebiyat tarihçisi, Âşık Çelebi namıyla maruf Pir Mehmed'in (52 yaşında Hakkın rahmetine kavuşan adam nasıl "pir" oluyor ki? Lâkap zahir!) *Meşairü'ş-Şuara* (Şairlerin Meşhurları) adlı tezkiresinden çağdaşı (vefatında kendisinin 26 yaşında olduğu) Zatî'nin yaşam öyküsünü aktarıyor. Hocamız, bu yazının sonuna da Zatî'nin şiirlerinden örnekler koymuş.

Çukurova'dan Dr. Onur Bilge Kula, kısa notunda, Türkiye sözcüğünün Almanca metinlerde ilk kez 12'nci yüzyılda kullanıldığını gösteriyor. Van Üniversitesi'nden Dr. Hüseyin Çelik'in bundan 125 yıl önceki Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin tüzüğü ile Mısırlı Mason ve maceraperest-mesen Mustafa Fazıl Paşa üstüne araştırması ise, geçen yüzyılın siyasal tarihimize ışık tutuyor.

Bu ayki önkapağımızda resmi bulunan, Haliç Fener'indeki demirden Bulgar Kilisesi'nin yapılışı hakkında Hasan Kuruyazıcı'nın incelemesini, sizlerin de benim gibi hem haz duyarak hem de bilmediklerinizi öğrenerek okuyacağınıza eminim. Bulgarların Aziz Stefanos'a adadıkları bu yapıyı, biz İstanbullu ve Türkiyeli olarak, kendi kültür mirasımızın da bir parçası sayıyoruz.

İzmir'den Yücel Kabapınar'ın orta öğretimde kullanılan tarih ders kitaplarını eleştirel bir gözle inceleyen yazı dizisi bu ay sona eriyor. Umalım ki, çocuklarımızı geçmişe ilişkin abartmalarla doldurușa getirerek akılları erdiğinde onları bir çeşit şizofreniye sürükleyen millî eğitim tavrı, çağdaş değerler ışığında değiştirilir. Geçen sayımızda metnini bastığımız, İkinci Meşrutiyetin Serseri Nizamnamesi üstüne, bu kere Faruk Ilıkan'ın Meclis görüşmelerini aktararak yaptığı çalışmayı sunuyoruz. İkinci Meşrutiyet'in kalburüstü Batıcı düşünürlerinden Celâl Nuri (İleri: 1870-1939) hakkında, biri Dr. Orhan Koloğlu, ötekiyse Mevlût Çelebi tarafından hazırlanan iki makale, onun kişisel zaaflarını sergilemekten çok, o dönem aydınlarının aranışlarına işaret ediyor.

Kitabiyat bölümümüzde bu ay altı tane yazı var. Prof. Dr. İlber Ortaylı Gülru Necipoğlu'nun geçen yıl Amerika'da çıkan (15 ve 16. yüzyılların) Topkapı Sarayı hakkındaki kitabını tanıtıyor. (Bu cildin gömleğindeki enfes Sarayburnu tablosunu, s.40'ta sizlere de göstermekten kendimizi alamadık.) Ege Üniversitesinden Dr.M.Akif Erdoğru'nun irdelediği, D.Goffman'ın İzmir ve Levanten Dünyası kitabını da, Prof. Ortaylı dergimizde daha önce tanıtmıştı (Sayı 82, Ekim 1990). Ama böylesine önemli bir yapıtın farklı açılardan ele alınmasında fayda gördük. Turan Akkoyun'un sözünü ettiği "Haydin Efeler" yine İzmir'e, ama Millî Mücadele döneminin İzmir dolaylarına ilişkin. Av. Müslüm Akalın'ın yeni harfli yayınını eleştirdiği, Ali Saib'in *Kilikya Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluş Mücadeleleri* kitabı da keza o zamana, ama coğrafyamızın doğusuna ait. Nejdet Bilgi ise, Hürriyet'in İlânını anlatan "İnkılâp Niçin ve Nasıl Oldu?" risalesinin yazarı "Cevrî'nin kimliğini araştırmakta. Nihayet Dr. M. Duman da, Gündağ Kayaoğlu'nun yeni folklor yazını kaynakçası çalışmasını takdim ediyor.

Yüz yıl önce bu ayın Osmanlı basınından seçmeler, meraklılarına, her zaman olduğu gibi, büyük dedelerinin dünyasından kapı aralamakta. Arka kapağımıza geçen ay dergimizin başında yer alan takvime nazire olarak 16'ncı yüzyıldan kalma, usturlablı bir Alman levhası koyduk.

Yeni yılda buluşmak üzere, hepinizi sevgi ve saygıyla selâmlarım.

METE TUNÇAY

Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay

"Tarik"ten Seçmeler (Aralık 1892)

AYŞE ŞEN

DAHİLİYE

Rum Tayfaların Terkettiği, 400 Torik Yüklü Kayığın Kaybolması

Sabah gazetesinin evvelki Salı günkü nüshasında geçen pazar günü Sarıyerli bakkal Ali beyin mutasarrıf olduğu üç çifte bir balık kayığı Yenimahalle balıkhanesi önünde demir üzerinde durmakta iken zuhur eden şiddetli fırtınadan demir koparak suların cereyanına kapılmış ve ne tarafa gittiği henüz meçhul bulunmuş olduğu ve mezkûr kayığın derûnunda iki yüz çift torik balığıyla Darıcalı Yorgi ve Koçu nâmında iki nefer tayfa dahi bulunduğu cihetle onların dahi ne olduklarına dair haber alınamadığı yazılmış olup halbuki mevâdd-ı merviyye [rivayet olunan hususlar] hakkında icra eylediğimiz tahkikât-ı âhire neticesinde mezkûr kayık tayfasız olup fırtına sebebiyle halatı kopmuş ise de merkum Yorgi ile Koçu kahvede bulundukları cihetle kayık ile beraber gaybûbetleri rivayetinin dahi bittabi doğru olamayacağı der-kârdır... (1 Kanun-i Evvel 1892)

Tren Navlunu Katırdan Pahalı!

Ankara'dan Yazılıyor ki:

Memalik-i Osmaniyye demiryollarınca ittihaz edilen tarifelerin tedkiki zımnında Nafia ve Ticaret Nezaret-i aliyyesince teşekkül eden bir komisyona dair evvelce bir iki havadis yazılmış idi. Vilâyetimizde henüz teessüs etmekte olan bu gibi âsâr-i nâfia hakkında zeban-dırâz-i ta'riz olmayı [taşlayarak dil uzatmayı] arzu etmez isek de Ankara Şimendifer Kumpanyasının ittihaz ettiği tarifenin memleketin menâfi-i ziraiyye ve ticariyyesine muvafık olmaktan baîd [uzak] bir surette bulunduğunu beyandan da kendimizi alamayız.

Muhtac-ı tafsîl [açıklamaya muhtaç] olduğu üzere bir memleketin ziraati ve ticareti gibi eâzım-i esas [esas büyük] serveti olan iki menba'-ı varidâtına taallûk-i fevkalâdesi bulunan bir meselede tarafeynin yani hem zürrâ' ve tüccar-ı memleketin ve hem kumpanyanın menâfiini nazar-ı dikkate almak icab edeceğine binâen mebhûs-ünanh [sözü geçmiş] olan tarifelerin bu nokta-i nazardan bir hadd-i itidâle tenzili derece-i vücûbdadır [gerekli olma derecesindedir] zannederim.

Şimdiki halde katırcı, deveci vasıtasıyla İzmit'ten Ankara'ya on üç, on beş paraya nakl edilebilen bir malın beher okkası için şimendifer kumpanyasının on sekiz yirmi para talep etmesi tarifelerin tayin-i mahiyetine ve şimendiferin ticaret ve ziraat-i memlekete bahş edeceği me'mûl olan fevâid ve teshîlâtın derecesine bir mikyas olmak üzere irâe ederim [gösterirm].

Malûm-i erbab-ı tedkiktir ki şimendifer kumpanyaları halkın celb-i ragabâtına [rağbetlerini çekmeye] fevkalâde itina ile beraber memleketin husûl-i menâfi' ve fevâidini kendi menâfiiyle mezc ederek [katarak, karıştırarak] çalışmalıdır ki bi-hakkın mütemetti' olabilsin [fayda sağlayabilsin].

Yoksa böyle ahaliyi eski katırcılara ve muhacir arabalarına müracaata müftekır ve muztarr [zorunda ve çaresiz] bırakmak gibi bir hal kumpanyayı müteneffih [övünülesi] değil mutazarrır edeceği şüphesizdir... (18 Kanun-i Evvel 1892)

HARİCİYE

İktidar Değişikliği Dış Politikayı Etkilemez

Fransa Vükelâsının İstifası

Bazı gazeteler Fransa heyet-i vükelâsının tebeddülünden Fransa ve Rusya münasebâtına halel ârız olacağını tahayyül edecek kadar ileri gitmişlerdir.

Bizce bu gibi vehimler mütalaât-ı sathıyyeye kapılmaktan ileri gelmektedir.

Yirmi bir seneden beri Fransa'da cereyan etmiş olan ahval nazar-ı muhakemede hülâsa olunacak olursa Fransa'nın her sekiz dokuz ayda bir kere bir buhran-ı vükelâya dûçar olmuş olduğu görülür. Lâkin bu buhranlar ile beraber Fransa politikası yirmi bir seneden beri kat'en [asla] tahavvül etmemiştir. Mevkî-i iktidarda yekdiğerini takip eden kabineler hep bir maksada hâdim olmuşlardır.

Hatta İtalya başvekil-i esbakı tarafından bu kere îrad kılınan nutk-i siyaside dahi bu cihet-i mühimmeden bahs olunarak Fransa'nın bu son yirmi bir sene zarfında hasıl eylemiş olduğu terakkiyât-ı külliyyenin mahzâ [ancak] yekdiğerini takiben mevkî-i iktidara gelen hey'et-i vükelânın hep bir politikaya hâdim bulunmasından neş'et eylediğini ve Fransa'da rical-i siyasiyye değişmekle meslek-i hükûmetin tebeddül etmemekte [hükûmetin tutumunun değişmemekte] bulunması Fransa için begâyet nâfi' bir muamele olduğunu der-miyan eylemiştir. Binaenaleyh bu defaki hey'et-i vükelânın tebeddülünden dahi Fransa'nın siyaset-i hariciyyesine bir gûne tesir hâsıl olacağını mülâhazaya imkân olamaz.

Rusya ile Fransa arasında hasıl olan mukâreneti vücuda getiren ahval ber-devam bulunduğundan Fransa'da dahilen vükelâca ne suretle tebeddül vukûa gelirse gelsin mukârenet-i mezkûre şimdiki haliyle devam edip gidecektir...
(1 Kanun-i Evvel 1892)

Afrika'da Emperyalizm

«Dahoma [Dahomey] Muharebesi»

Dahomalılara karşı harp etmekte olan Fransız askeri kumandanı General Dodds tarafından bu kere Fransa hükümetine uzun bir rapor gönderilmiştir ki bunun hülâsa-i muhteviyâtı ber-vech-i âti derc olunur:

General Dodds en büyük şehirlerde birer miktar asâkir-i muhafıza bırakmayı emel ediyor. Binaenaleyh (Aldomey) şehrinde bir bölük bahriye piyadesi ile dört bölük avcı ve topçu askeri bırakacaktır. Vürûduna intizar olunan imdat gelir gelmez şimdiki asâkir Fransa'ya iâde olunacaktır.

Süvari askerinin bargirleri umumen mahv ve telef olmuş iki bölük sipahi askerinin bâkî kalan hayvanları satılarak süvariler hayvansız olarak Gambiya'ya iâde olunacaklardır.

General Dodds sevahildeki şehirlerde gümrük idarelerini de tanzim etmek emelinde bulunuyor. Bunun için Benin Körfezinden lüzumu kadar gümrük memurları gönderilmesini talep etmiştir.

Muharebeden evvel Dahoma'nın Avrupa ile muamelât-ı mühimmei ticariyyesi var idi...
(5 Kanun-i Evvel 1892)

MÜTENEVVİA

Taklitlerinden Sakının

Balzamin yahut Balzamin-i Şarkî

Beşereyi [insan derisinin dış tabakasını, cildi] hüsn-i halde muhafaza için yegâne tuvalet suyu Balzamin yirmi beş sene müddet muvaffakıyetle istimâl olunmakta bulunmuş ve 1881 senesinde Londra'da küşâd olunan sergide bi't-teşhir bir liyakat diplomasına mazhar olmuştur. Balzaminin icad ve tesmiyesi İngiliz Eczahânesinin sahibi birinci sınıf eczacılarından mösyö (J. Kanzuk)a ait olup mumaileyh bundan dolayı 1881 senesinde Londra'da küşâd olunan sergiden bir liyakat diploması ahz ü istihsal eylemiştir.

Balzamin ta ibtidâ-i zuhurundan beri erbab-ı zarafet tarafından bi't-takdir en kıymetdâr devâ-i cildî makamında kabul olunmuştur.

Bu yüzden husule gelen semerât ve muvaffakiyâtın gittikçe tezayüd etmekte olduğuna mebnî eczacılardan bazıları Balzamin nâmını bi'l-igtisâb [gasb ederek, zorla alarak] buna benzer bir mahsulü meydan-ı bey'e ihraca [satış meydanına çıkarmaya] ictisar eylemişlerdir ki bu husus adeta müşteri hakkında bir istihfaf-ı hakiki [gerçek bir küçümseme, hafifseme] makamında sayılıyor.

Balzamin ismi ve markası Ticaret Nezaret-i celilesine tevdi olunmuş olmakla mukallidler aleyhinde kanunen takibât-ı adliyye icra edilecektir.

Muhakeme icra olununcaya kadar müşterilerin üzerinde İngiliz Eczahânesinin markasını görmeyince Balzamin almayarak sahte Balzamin iştirâsından kendilerini muhafaza etmeleri rica olunur...
(8 Kanun-i Evvel 1892)

Yararlı Bilgiler

«Dilenciler Gazetesi»

Paris'te yevmî neşr olunan tuhaf gazetelerden birisi de Dilenciler Gazetesidir.

Taşbasmasıyla tab' olunup sekiz sahife ilânı hâvî olan bu gazetenin aboneleri cümleten dilencilerden ibaret olup her gün Paris şehrinde dilencilerin ziyade para alabileceği zengin düğünü, zengin cenazesi var ise onlardan haberdar olurlar.

Gazetenin diğer bir sahifesinde Paris'e gelen hayır sahiplerinin esâmisi, hangi otellere nâzil oldukları ve hariçten müracaat edenleri ne zaman kabul ettikleri hakkında malumat-ı müfide bulunur...
(17 Kanun-i Evvel 1892)

Afrika'da Senevî Seksen Bin Fil Sayd Olunması

O Zamandan Çevrecilik

Âhiren neşr olunan bazı istatistiklere nazaran Afrika'da senevî seksen bin fil sayd olunmakta [avlanmakta] olduğundan hayvanat-ı mezkûrenin mahvolmaları ihtimali nazar-ı dikkati câlib olmuştur.

Cenûbi Afrika'da bulunan Avrupa memurlarının fillerin muhafazasına dikkat etmeleri lüzumu tasdik olunmaktadır. Hindistan'daki İngiliz memurları fil saydını taht-ı murakabeye [kontrol altına] alıp fillerin mahvolmasını men' etmişlerdir. Hindistan'da filler usul üzere sayd olunur. Afrika'da ise fildişi tüccarı fillerin neslini munkarız edecek [tüketecek] surette merhametsizlik etmektedirler.

Hindistan'da ittihaz olunan usul üzere tuzak kurulup esliha-i nâriyye sadâsıyla [ateşli silâhlar sesiyle] filler tuzağa düşürülür. Fillerin mahvolmasının esbâb-ı tabiiyyesi dahi bulunmaktadır. Fil yirmi yaşına varmadıkça doğurmaz ve yalnız bir yavru doğrur.

Fil üç sene gebe kalır. Binaenaleyh Afrika'da seksen bin fil itlâfına devam olunur ise fil cinsinin yakında mahvolacağı aşikârdır...
(28 Kanun-i Evvel 1892)

Mustafa Fazıl Paşa ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Tüzüğü

DR. HÜSEYİN ÇELİK

Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kesin olarak hangi tarihte kurulduğuna dair elimizde bir belge yoktur. Ebuzziya Tevfik, cemiyetin 1865 yılı Haziranında Belgrad ormanlarında yapılan bir toplantı sonucu kurulduğunu söyler. Ebuzziya'ya göre cemiyet Nuri Bey'in başkanlığında Reşad, Mehmed, Ayetullah ve Kemal Beyler tarafından kurulmuştur.[1] Cemiyet, İtalyan İhtilal Cemiyeti Carbonari'nin çalışma prensiplerini kabul etmiştir.

Cemiyetin başlangıçta adı "Meslek"tir.[2] Sözkonusu Cemiyet, 1867 Haziranında Babıâli'yi basmak üzere bir komplo teşebbüsünde bulunacakken, mensuplarından birinin ihbarı üzerine ortaya çıkarılmış ve elebaşları ile bunların irtibatlı bulundukları birçok kimse yakalanarak çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. Elebaşlardan Nuri, Mehmed ve Reşad Beyler tez elden Avrupa'ya kaçtıkları için haklarındaki hüküm gıyabî kalmıştır.

Bu cemiyet mensuplarının cemiyetin mahiyet ve aksiyonunu ifade eden bazı ifadeleri araştırmacılar tarafından cemiyetin adıymış gibi ele alınmıştır.[3] Ebuzziya, cemiyet için "Cemiyet-i İnkılabiyye"[4] derken, Namık Kemal bu cemiyetten "İttifak-ı Hamiyet"[5] diye söz eder.

Öte yandan Mehmed Bey "İade-i Hukuk Cemiyeti"[6] derken, Ali Suavi aynı cemiyeti "Hürriyet ve Hamiyet"[7] şeklinde vasıflandırır.

Bilgegil'in yayınladığı Veli Efendi Çayırı Komplosu ile ilgili Mazbatada ne Namık Kemal'in ne Ziya Paşa'nın ne de Ali Suavi'nin isimleri geçer. Ebuzziya, komplonun 16 Muharrem 1284 (20 Mayıs 1867) tarihinde ortaya çıkarıldığını ve tutuklamaların başladığını söyler.[8] Ancak bu hem Başbakanlık Arşivi, hem de İngiliz Devlet Arşivi (Public Record Office)'ndeki belgelerle çelişmektedir. İngiliz Büyükelçisinin Londra'ya, konu ile ilgili olarak yazdığı rapora göre komplo 3 Haziran 1867 tarihinde ortaya çıkarılmıştır.[9] Zaten bu olay olmadan kısa bir süre önce Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi Mustafa Fazıl Paşa'nın özel daveti üzerine Avrupa'ya kaçmışlardır. 30 Mayıs 1867 tarihinde Paris'e varan bu üçlü,[10] bu tarihten sonra Avrupa'daki faaliyetlerine başlamışlardır.

Mustafa Fazıl Paşa, Mısır yönetimindeki veraset hakkından Sultan Abdülaziz'in bir fermanı ile mahrum bırakıldığı için, buna karşılık ağabeyi olan Mısır Hidivi İsmail Paşa'dan 4,5 milyon İngiliz Sterlini tazminat almıştır. Paşa, veraset hakkından mahrum edildiği gibi yine Sultanın 4 Şevval 1282 (7 Şubat 1866) tarihli bir fermanı ile Meclis-i Hazain Reisliği görevinden azledilmiş ve Avrupa'ya sürülmüştür. Bunun üzerine, M.Fazıl Paşa, Paris'e yerleşmiş ve Osmanlı yönetimi ile çeşitli vasıtaları kullanarak mücadele etmeğe başlamıştır. Paşa'nın 1867 yılı başında Sultan'a Paris'ten yazarak gönderdiği bir mektup yerli ve yabancı kamuoylarını uzun bir süre meşgul etmiştir.[11] Mektubunda Osmanlı Devleti için gerekli gördüğü reformları Padişah'a teklif eden Paşa, Osmanlı Tarihinde ilk defa, bir padişahtan lâik bir idare kurmasını da istiyordu.

Paşa, Paris'te son derece sefih bir hayat sürmektedir. Urquhart'a göre, Paşa: "elindeki muazzam serveti Paris'te Avrupa'nın her türlü pisliğine bulaşarak harcayan, Türk karakterinden zerre kadar nasibi olmayan ve her türlü idrakten mahrum bir adam"[12]dır.

Ebuzziya ise, M. Fazıl Paşa'nın

Champ Elysèes (Şanzelize)'deki ikametgâhını ve müdavimlerini şöyle tarif eder: "Fazıl Paşa Oteli ise, buradaki konağın Paris âlem-i kibarına mahsus olan tarza tahavvül etmiş, yani şekline alafrangalık vermiş bir aynı idi. En benâm ricâl-ı siyasiyyeden en sefil "avanturier" derbederlere kadar her sınıftan yüzlerce adam, küll-i yevm Paşayı ziyaret eder, bahusus erbâb-ı neşriyat tercihen cay-ı hürmet ve kabul görürdü"[13].

Biz burada, Paşa'nın kendi propagandasını yaptırmak için para ödediği bir yığın Avrupa gazete ve gazetecileri üzerinde durmayacağız. Ancak hemen şunu belirtelim ki, M. Fazıl Paşa ile Avrupa'ya davet ettiği vatanperver gençlerin hedefleri hiç de bir değildi. Bu da kendi başına bir makale konusudur. Ne var ki Paşa, Bâbıâli'den öç almak için Avrupa'da Mason localarından başlamak üzere, Polonya ihtilâlcıları, Mazzini'nin adamları, Avusturya'lı Sosyalistler ve bunların dışında bir yığın menfaat çevreleri ile temastadır.[14]

Aşağıya aldığımız Yeni Osmanlılar Cemiyeti Tüzüğünde görüleceği gibi Avusturyalı Sosyalist Doktor Simon Deutch ile Polonya ihtilâlcı ve milliyetçisi Wladyslaw Plater cemiyetin idare heyetinde yer aldıkları gibi Avrupa'da cemiyetin teşkilâtlanması ile görevlendirilmişlerdir.

Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatı esnasında kendisini karşılayan ve maiyetine giren M.Fazıl Paşa, Sultan'la beraber Londra'ya da geçmiştir. Dönemin İngiltere İstanbul Büyükelçisi Henry Elliot'a göre, İngiltere Veliahtı Prens de Galle (Galler Prensi)'in Sultan nezdindeki girişimleri neticesinde Paşa'nın İstanbul'a dönmesine izin verilmiştir.[15] Galler Prensinin, Paşa'ya yakınlığı ise ikisinin de mason olmasından kaynaklanmaktadır.[16] Paşa'nın, Sultanın maiyetinden olup, olmadığı şüpheli olduğu için, İngiliz işadamı Mr. Campbell ile aralarındaki bir kredi-komisyon anlaşmazlığından dolayı Londra'da İngiliz Polisince bir gün süreyle gözaltına alınmıştır. Ancak ödediği kefaletle serbest bırakılan Paşa, Sultanın maiyetinden biri olduğunu ileri sürerek uğradığı muameleye itiraz etmiş, yazışmalar neticesi Sultanın maiyetinden olduğu anlaşılınca, Paşa, bir yıl sonra açtığı davayı kazanarak kefaletini geri almıştır.[17]

Sultan tarafından affedilen ve İstanbul'a dönmesine izin verilen M. Fazıl Paşa, Avrupa'da sahip olduğu muhalefet gücünü, "ne olur ne olmaz" ihtiyatıyla olacak ki, elinden bırakmak istemez. İstanbul'a dönmek üzere yola çıkan Sultan Abdülaziz'i yolcu ettikten sonra Almanya'nın Baden Baden şehrinde aralarında Namık Kemil, Ziya Bey ve Agâh Efendi'nin de bulunduğu bir heyetle 30 Ağustos 1867 tarihinde "Jeune Turquie" cemiyetini kurar.

Cemiyetin tüzüğü 13 maddeden oluşmaktadır. Daha önce Ziyad Ebuzziya Bey sözkonusu tüzüğün sadece dokuz maddesini içine alan bir metni *Le Temps* gazetesinde bularak Türkoloji Kongresi'ne tebliğ olarak sunmuştur. Ancak sözkonusu tebliğ basılmamıştır. Avrupa'daki araştırmalarımız neticesinde değişik gazetelerde bulduğumuz metinleri karşılaştırarak 12 maddelik bir Yeni Osmanlılar Tüzüğü ortaya çıkardık. Ve bu metin ilk defa burada yayınlanmaktadır. Tüzüğün 11 maddesini yayınlayan *Le Memorial Diplomatique* Gazetesine göre, Tüzük ilk defa Gregory Ganesco'nun *Tablettes d'un Spectateur* gazetesinde yayınlanmıştır.[18] Bibliotheque National'daki çalışmalarımız esnasında adı geçen periyodikin ilgili sayılarını bulamadık. Memorial'in yayınlamadığı 13. maddeyi ise Londra'da yayınlanan *The Diplomatic Review*'de bulduk.

Ancak 9. madde adı geçen gazetelerin hiçbirinde yoktur. Bunun yayınlanmamasının sebebi hakkında tahminlerde bulunabiliyoruz. Baden Baden'deki toplantıya katılmayan Ali Suavi, M.Fazıl Paşa'nın burada "kanlı yaşlı"[19] kararlar aldığından söz eder. Ebuzziya ise *Yeni Osmanlılar Tarihi*'nde Baden Baden'deki toplantıdan hiç söz etmez. Namık Kemal'in, bir mektubundan anlaşıldığına göre kendisi 30 Ağustos 1867'de Baden Baden'dedir.[20]

Saklı tutulan 9. maddede, amaç için gerekirse silah ve zor kullanılacağı gibi bir ifadenin bulunması kuvvetle muhtemeldir.

Baden Baden'deki gizli toplantıdan sonra Paris'e dönen ve oradan da İstanbul'a hareket edecek olan M.Fazıl Paşa, hareketinden bir gün önce İstanbul'la barışmış olmasından dolayı Paris Sefirimiz Cemil Paşa'nın onun şerefine verdiği yemeğe katılmış ve ertesi gün başta Cemil Paşa olmak üzere bütün elçilik personeli istasyona gelerek kendisini uğurlamışlardır.[21]

Bu açıklamalardan sonra sözkonusu tüzüğü sunuyoruz:

"Genç Türkiye (Yeni Osmanlılar) *Cemiyetinin Kuruluşu ve Tüzüğü"*

Madde 1- Genç Türkiye Partisi'nin Kuruluş Amacı:

a) Mustafa Fazıl Paşa'nın Hünkâr'a hitaben kaleme aldığı mektupta belirtilen islahat programını gerçekleştirmek ve halen Osmanlı İmparatorluğunu baskı altında tutan ve yıpratan yönetimi (rejimi) ve yöneticileri devirmek.

b) Türkiye'deki Hıristiyan halklara da geniş hürriyetler vererek, Moskova'nın himayesinden kurtarmak ve böylece Rusya'nın Şarktaki etkinliğini ortadan kaldırmak.

Madde 2- Genç Türkiye'nin bir başkanı, idare heyeti ile sivil ve askerî mensupları vardır.

Madde 3- Başkanı: Mustafa Fazıl Paşa Hazretleridir. (Fransızca metinde Hazretleri karşılığında "Altes" kelimesi kullanılmıştır.)

Madde 4- Paris ve Londra'da bulunan idare heyeti âzâları: Ekselansları Ziya Bey, Agâh Efendi, Kont P.... L....., Kemal Bey, Simon Deutch.

Madde 5- Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işleriyle uğraşmak üzere idare heyeti üyelerinden Ziya

ve Agâh Beyler, özellikle görevlendirilmişlerdir.

Madde 6- Hasseten milletlerarası ve diplomatik konularla ilgilenmek üzere idare heyeti üyelerinden Kont L.... P..... ve S.... D....., görevlendirilmiştir. Kendileri bütün ülkelerde temsilciler tayin edebilirler.

Madde 7- İdare heyetinin merkezi Paris ve Zürih'tir.

Madde 8- İdare heyeti en kısa zamanda bir anayasa taslağı ile ordunun yeniden teşkilâtlanmasına dair bir nizamnâme hazırlayacaktır.

Madde 9- .....

Madde 10- İdare Heyetinin İstanbul Baştemsilcisi Mr. J.B.B'dir.

Madde 11- Genç Türkiye'nin menfaatı gereği, M.Fazıl Paşa'nın, devletin başkentinde bulunması "Genç Türkiye"nin faaliyetlerine çok büyük bir hareketlilik sağlayacaksa, kendisinin Hünkâr'dan dönme müsaadesi alabilmesi için çalışılacaktır.

Madde 12- Bu büyük teşebbüs, neticeye ulaşmadan evvel, Prens Mustafa Fazıl Paşa vefat edecek olursa, Kemal ve Ziya Beyler ile İstanbul teşkilâtının diğer mensupları, Osmanlılar, yeniden teşkilatlanıp iç ve dış düşmanlarını bertaraf edinceye kadar faaliyetlerini belirlenmiş plan gereğince sürdüreceklerdir.[22]

Madde 13- Aşağıda imzası bulunan Cemiyet reisi Mustafa Fazıl Paşa cemiyete yıllık 300.000 Frank ödemeyi taahhüd eder.[23]

Paris, 30 Ağustos 1867

Onaylanmıştır: (İmza) Mustafa Fazıl Paşa"[22]

Tüzüğün, 10. maddesinde ismi kısaltılarak J.B.B şeklinde verilen İstanbul'daki baştemsilcinin kim olduğunu tespit edemedik. İlk ismi J ile başladığına göre, büyük ihtimalle bir yabancıdır.

Yeni Osmanlılar, yayınlarında Hıristiyanların olması gerektiğinden fazla hür olduklarını ileri sürerken, bu cemiyetin kuruluş belgesinin I. maddesinde Hıristiyanlara daha geniş hürriyetler verilmesinden söz edilmesi, ancak M.Fazıl Paşa'nın Avrupa kamuoyuna hoş görünme hevesleri ile izah edilebilir. Gerçekten de Yeni Osmanlıların yayınları ile Mustafa Fazıl Paşa'nın birçok fikri taban tabana birbirine zıttır. Çünkü Paşa'nın varmak istediği nokta ile bu tecrübesiz insanların hedefi aynı değildi. Paşa Mısır'a Hidiv olmak, bu olmazsa, hiç olmazsa İstanbul'da söz sahibi olacağı bir mevkiye gelmek istiyordu. Nitekim, İstanbul kendisine bir Devlet Bakanlığı vaad edince Avrupa'daki Yeni Osmanlıların para musluklarını kapatmış ve onların çoğunu susmağa mecbur etmiştir.

Tanpınar, bu durumu şöyle izah eder: "Bu cinsten huzursuzluk devirlerinde muhtelif zümre ve muhitlerin genç ve idealist teşekkülleri istismar ettiği daima olagelmiştir. Yeni Osmanlılar da böyle oldu."[24]

Her şeye rağmen, Yeni Osmanlılar hareketi, Türk basın, siyaset, kültür ve edebiyat tarihinde mühim bir yer işgal ettiğinden buna dair bir kaç sayfa arz etmek istedik. ☆

1 "Yeni Osmanlılar Tarihi", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 20 Haziran 1909 nr. 21 Tefrika No: 17

2 Prof. Dr. Kaya Bilgegil, "Türkiye'de Bazı Yeni Osmanlılarla, Yeni Osmanlı Taraftarlarının Bir Millet Meclisi Kurma Teşebbüsü". *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı*, Erzurum, 1974, s. 369-401. Bilgegil, Yeni Osmanlıların "Veli Efendi Çayırı Komplosu" olarak tarihe geçen hadisenin teferruatı ile ilgili raporu ve Mahkeme tutanaklarını Başbakanlık Arşivi'nde bularak adı geçen eserde yayınlamıştır. Böylece bu cemiyetin başlangıçtaki adının büyük bir ihtimalle Fransızca'daki "Mission"dan mülhem olarak "meslek" olduğu da Bilgegil tarafından tesbit edilmiştir.

3 Özellikle Namık Kemal'in "İttifak-ı Hamiyet"i birçok araştırmacı tarafından cemiyetin adı olarak verilmiştir. Bkz. Abdurrahman Âdil, *Hadisat-ı Hukukiyye ve Tarihiyye*, Kısm-ı Tarihî, Cüz: 2, 1 Mayıs 1341. Şerif Mardin, *The Gnesis of Young Ottoman Thought*, New Jersey, 1962 s.10, 21, 23, 24, 25, 36, 41, 43, 57, 202 ("İttifak-ı Hamiyet ve bunun İngilizce karşılığı olan "Patriotic Alliance" olarak)

Roderic H. Davison, *Reform in, the Ottoman Empire 1856-1878*, New Jersey 1963, s.188, 202, 207, 209.

4 "Yeni Osmanlılar Tarihi", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 20 Haziran 1909, nr. 2 Tefrika no: 17 Prof. Bilgegil, Ebüzziya'nın adı geçen kaynakta cemiyetten "İttifak-ı Hamiyyet olarak söz ettiğini kaydeder. (Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, Ankara 1979, s. 81) Ancak Ebüzziya, ne Bilgegil'in verdiği referansta ne de *Yeni Osmanlılar Tarihi*'nin herhangi bir yerinde cemiyetten "İttifak-ı Hamiyet" şeklinde söz etmez.

5 Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, Cilt I, 1944 İstanbul s. 18

6 *Inkılap*, nr.1 28 Avril 1870

7 *Ulûm*, nr. 18, S. 1093

8 "Yeni Osmanlılar Tarihi", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 16 Haziran 1909, nr. 17 Tefrika No: 14

9 P.R.O.F.O s.195/887 From Lord Lyons to F.O no: 145

10 *Ulûm*, nr. 15, s. 932

11 Bu mektubun orijinali Fransızca'dır. İlk defa *La Liberté* gazetesinde yayınlanan mektup kitapçık olarak da basılmıştır. (*Bir Eser-i Siyasî*, İstanbul 1910) Bazı kaynaklara göre mektubun yazarı M.Fazıl Paşa değil, aslen Ulahlı olan ve Paris'te *Tablettes d'un Spectateur* gazetesinin sahibi ve yazarı olan Gregory Ganesco'dur. (Bkz. Ali Suavi, "Fazıliyye," *Ulûm*, nr. 18 S. 1119; David Urquhart, "Reform in Turkey," *The Diplomatic Review*, July 1876 s. 159; Belçika gazetesi *Nord*'un konu ile ilgili iddiaları için Bkz. *The Levant Herald*, April 16, 1867)

12 David Urquhart, "Comparison Of Christendom With The Ottoman Empire" *The Diplomatic Review* , April 3, 1867 s.53.

13 "Yeni Osmanlılar Tarihi", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, nr. 108 16 Eylül 1909 Tefrika No: 41

14 Roderic H. Davison, *The Reform in the Ottoman Empire* 1858-1876, New Jersey, 1963

15 P.R.O.F.O 78/2076 From Sir Elliot to F.O. nr. 313

16 Ebuzziya Tevfik, "Farmasonluk", *Mecmua-yı Ebuzziya*, 18 Cemaziyelahir 1324 (1911) s. 686.

17 *The Levant Herald*, 13 August 1867 ve 30 June 1868

18 "Fondation de la Chancellerie de la Jeune Turquie" *Le Memorial Diplomatique*, 13 année nr. 25 1876, s.40

19 "Fazıliyye" *Ulûm*, nr. 18 s. 1126

20 Prof. Dr. Ömer Faruk Akün, *Namık Kemal'in Mektupları*, İstanbul 1972, S. 127-134.

21 *The Levant Herald*, 16 September 1867

22 "Fondation de la Chancellerie de la Jeuni Turquie" *Le Memorial Diplomatique,13* anné nr. 25, 1876, s.40 Metnin Fransızcası için Bkz. Hüseyin Çelik, "Ali Suavi, Hayatı ve Eserleri" İ.Ü. Sos. Bil. Enst. (Doktora Tezi) 1991 s. 579-581

23 "Reform in Turkey", *The Diplomatic Review*, July 1876 s. 159

24 *XIX. asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1976 (Çağlayan Kitabevi) s. 223.

«Türkiye» Sözcüğünün Kullanıldığı Almanca İlk Belge: Tannhäuser'in «Haçlı Seferi Şarkısı»

ONUR BİLGE KULA

Tannhäuser, 1205-70 yılları arasında yaşamış, Bavyeralı bir şair. Orta Yüksek Almanca ile yazılmış şiirlerde Tannhuser diye anılır.

Tannhäuser şövalyedir ve II. Friedrich'in (1228/29) tarihleri arasında gerçekleştirdiği Haçlı Seferine katılır. Dönemin toplumsal olayları, Haçlı Seferi de bunlar arasındadır, Tannhäuser'in şiirlerinin başlıca konusudur.

Tannhäuser, Alman edebiyatı tarihinde «şövalye» kavramının söylenceleşmiş simgesi olur; daha sonra Heine, Tieck gibi yazarlar bu söylenceyi güncelleştirirler.

Tannhäuser ünlü «Haçlı Seferi Şarkısı» adlı şiirinde 1228/29 tarihleri arasında yapılan sefer sırasında deniz yoluyla Kutsal Topraklara ulaşmak isteyen Haçlıların yaşantılarını anlatır.

Denizde bir süre yol aldıktan sonra, şiddetli bir fırtına çıkar. Gemiciler umarsızdır; fırtınaya karşı ellerinden birşey gelmez. Gemi işlevsizleşir. Kutsal amaçlar uğruna yollara düşen yolcular umut ve umutsuzluk karışımı duygular içerisindedir.

Tannhäuser şiirinde böyle bir ortamı betimler. Türkiye kavramı şiirin iki yerinde geçer ve «Türkîe» biçiminde yazılır. Almancada Türkiye sözcüğünün yazılışı, Alman dilinin geçirdiği değişimlere koşut olarak değişir.

Rüzgârlar çeşitli yönlerden ve sert eser. Tannhäuser, yüzleri kırbaçlayan ve çeşitli yönlerden esen rüzgarları «rüzgar gülü» örneğinde somutlaştırır ve sözkonusu şiirinde 10'un üzerinde rüzgar adı sayar. Çeşitli yönlerden esen rüzgarlar, Türkiye tarafından da eser. Türkiye'den esen rüzgarları şöyle söze döker Tannhäuser.

Sert esiyor rüzgârlar
Yüzüme karşı barbarlıktan,
Sert ve can yakıcı esiyorlar
Türkiye tarafından (von Türkîe)

(Üç asır sonra) 1532 tarihli bir Alman kitapçığının kapağında Türk Padişahıyla bir yeniçeriyi gösteren gravür.

«Barbarîe» kavramı bu bağlamda Berberlerin ülkesi, Kuzey Afrika anlamındadır.

Türkiye adının Almanca olarak kullanıldığı ilk metin, bu şiirdir. O nedenle «Türkiye» sözcüğünün geçtiği bölümü özgün biçimiyle aktarıyorum:

..Die winde, die sô sêre waent
gên mir von Barbarîe,
daz si sô rehte unsuoze blaent,
die anderen von Türkîe

(Kaynak: «Die Deutsche Literatur-Mittelalter Texte und Zeugnisse; herausgegeben von Helmut De Boor; 1. Band, München 1965).

Türkiye kavramının «Türklerin toprakları», «Türklerin Ülkesi» anlamında daha önce Friedrich Barbarossa'nın Haçlı Seferi'nin (1188-1190) güncesini tutan Ansbert'in Latince olarak yazdığı kronikte kullanıldığı bilinir.

Bilinen kaynaklar temelinde şu noktanın altını çizmeliyim: Tannhäuser, Türkiye adını Almanca olarak yazan ve toplumsal belleğe sokan ilk Almandır. ☆

Zâti

Âşık Çelebi'den aynen aktaran:
ORHAN ŞAİK GÖKYAY

Zâti merhum Vilâyet-i Karesi'de Kasaba-i Balıkesri'dendir. Erbâb-ı hırefden mûzedûz imiş. Selîka-i tabiatinde kuvve-i şi'riyye olmağla şi're heves idüb İstanbul'a gelüb remli kefâf-ı maaşa husul-i mültemes idüb Edirne ve İstanbul'da ömür geçürmüşdür. Ve âhır nat'-ı İstanbul'da şehmat etmek içün leclâc-ı çerh ana beydak-ı ecel sürmüştür. Sultan Muhammed Camii'nde bir müezzin var idi, hallâc Zâti derler idi. Zu'munca ol dahi Zâti-mahlas olup çember-i şiirde hallâc geçerdi. Zâti merhum çizmeci olmak takribiyle der idi ki ol mûi ben hallâcım ve Zâti mûzi (*beyt*) bunu derdi bilürdü hadd-i zâtı ki çenberde hallâcıdı zâtı. Zâti merhum andan gayet dilgîr idi, hattâ rivayet ederdi ki Necâti merhum Manisa'da Sultan Mahmud Asitânı'ndan Edirne'de Sultan Bâyazîd merhuma risalete varup kaside sunup hil'at ve caize alup muazzez ve mükerrem dönüp Manisa'ya giderken İstanbul'a uğradı. Şuarâ-yı vakt Revâni, ve Ferruhî ve Mesîhî ve Şem'î ve Âhî meclisine cem'olup eş'arımız okunup sohbet-i bâde olunurken mezbur Hâllac Zâti geldi. Necati merhum kim olduğun sordu, bunlar dahi Zâti derler deyü istihza tarikıyle medh eylediler. Gerçek sanup aceb Zâti dururken bir Zâti dahi zuhur etmeğe külli kuvvet gerek der. Buyurun Bâkıle deyü eş'arın okuttu. Keyfiyyet-i haline ve kemmiyyet-i mikdârına vâkıf oldukda meclisinden kovup 'bire edepsiz, bu bidâd ile Zâti'ye muâraza ve anunla şiirde mutârah ne haddindir? Vallahi eğer padişah asitanesine şimdi gider olsam, dönmüş bulunmasam, keşide ile arz iderdim. Bir mahlasda bir şair-i kâdir var iken her küstah ve mukallid anun mahlasıyla şiire mahlas bulup muaraza etmeye deyü yasağ etdürüp hukm-i şerif ihrac ederdim dedi. Amma ismi hakkında halk derler ki nâm-ı maderzâdı Satılmış'dı ki avam tahrif edüp Satı derler idi. Vaktâ ki şiir söyleyüp mahlas lâzım oldu. Satı'yı tağyir eyledi, Zâti deyü tabir eyledi. Amma ben kendiden işittüğüm budur ki mevlidim sene sitt ve seb'in ve semâne miedir; adım İvaz'dır ve hem lafz-ı ıvaz tarih-i vilâdetim a'lâmından ıvazdır, derdi. Ol takdirde vefatı sene isnâ ve hamsîn ve tis'a miedir; sinni yetmiş altı olur. Merhum ulûm-i âliye ve sayir fünun-ı bedîiyyeden nesne bilmezdi; cüz'î farisi bilürdü. Şiir ana selîki ve bahşâyiş-i hakiki idi. (*Beyt*) Zati'ye şiir Hudâ dâdıdır; şuarâ pîri ve üstâdıdır. İller farisiden ma'ni tercüme eyleseler kendiye okuduklarında bu fariside vardır ve filanın filan beytinden tercümedir derdi. Amma kendi tercüme eylese okusa tercümedir deseler, ben farisi bilmedüğüm bilirsüz, der idi. Selma'nın bu matlaı ki (s.278[a]) (*matla'*) safâ-yı safvet-i reviyyet sıfât-ı gülistan dâred, Hevâ-yı cennet-i kûnet hayat-ı câvidan dâred. Bu vechile tercüme etmişdi. (*Matla*) Saffet-i rûyun sıfat-ı gülistan ancak Hevâ-yı cennet-i kûyun hayât-ı câvidan ancak, Amma şiiri şek yoktur ki şiir şimdi nağz ü nâzik ve şairlerimüz garib ma'niler ve latif edâlar, selîs ibaretler, tevriye ve istihdâm ve tecnis ü ihâm tarikında nefîs zarafetler etmekle gittikçe terakkide ve lâhıkı sâbıkından takaddüm kasdına himmet-i âlide olmuştur. Ve amma diyâr-ı Rum'da ol zamanda ki şiirde mesnevide Şeyhî ve kasâyidde Ahmed Paşa ve gazeliyatta Necati zuhur edüp bunlardan mukaddem olalar mesâbe-i ademdedir. Bu takdirce Zâti Şuarâ-yı Rûm'un şüyûhundan ve sühanverân-ı kurûmun ehl-i

rüsûhundan şiirde sahib-i mezhebdir. Muktedâ-yı şuarâ olmağa evlâ ve elyak ve ensebdir. Külliyye sahibi şair olup kelimâtı râsih ve rasin ve zihni şiirde muhkem ve metindir. Ol kadar maâni-i garibe ve hayâlât-ı hassa-i acîbe ve sanâyi-i bediiyye ki şiirinde ol cem' etmiştir, gayr şairde var idüği malûm değildir; varsa dahi Zâti'ye galib idüği meczûm değildir. Masıbı ve kaydı ve eşgal ve a'mâli olmayup ve samem sebebinden musahabet ve muhalata-i yârândan zevk bulmayup ve sebeb-i maaş vu husû-li intiâşı şiir olduğu cihetten ve tûl-i ömr bulup şuarânın kadîminden ve hadîsinden çok kavâbil ve efâdıl ile musâhabet idüp herbirinden çok istifade ittüğü haysiyyetten şiiri kendiye şiâr ve şairlikle iftihar edinüp sahib-i fen ve üstâd-ı sühan olmuştur. (*Beyt*) Cihan üstâdı olan şimdi şairlerde Zâti'dir. Hakikat şiir gayrı ârız, amma ana zatîdir. Kendiden istimâ etdüğüm üzere bin altıyüz ile bin yediyüz mabeyninde gazeli ve dörtyüzden mütecâviz kasidesi vardır. Ve *Şem' u Pervâne* ve *Ferahnâme* nam bahr-i hezecde bir kitabı ve *Ahmed ve Mahmûd* nam bahr-i remelde bir kitabı vardır. Manzum nice resâili ve *Kur'an Falı* ve mensur letâyifi vardır. Nevâyîci Pîrî Çelebi ki kişver-i fenn-i fürsün farisidür ve Arab şiirinde Ebû Firas Ferazdak gibi Acem şiirinin Ebü'l-fevârisidir. Nevk-i hâmesiyle ilmi inşânın ma'rekeârâsı ve gülşen-i nazm-ı Nevâyi'nin hod bülbül-i hoş-nevâsıdır. Ketâyib-i erbâb-ı kitâbet sercümle anın mükâtibi ve Utarid reşk-ı hattından her şeb Yusuf gibi muhtefi can-ı Nahşebi'dir. Tizdestlikde Tir-i debîrden nâzik ve nağz-nüvîslikde Müşteri-i pürtedbirden çâbuk, (278[b]) nakkaşlıkta ve müzehhiblikde ve cedvelkeşlikde manend-i Mani-i ve bîsani idi. Yazduğu gazellerde dilberin vasfın görüp âh-ı ateşin eylese dûd-ı siyahı ol cedvel-i halle siyah tahrir olur. Levha nakş eylese nevk-i müjgânı kıl kalemden caygîr olurdu. Sultan Bayazîd hareminde dûkkânı olup evkatı kitabet-i kütüb ve devâ'-vîne yazduğu kitablara serlevha idüp ra'nâ cedveller çeküp tezhib ve tezyine masruf idi. Evvel-i kitabda etdüğü serlevhalar çârebrû ve nağzhat pürhal benli dilber gibi hüsn-i şive ile ma'ruf idi. Hâtırı cönkgirdar idi. Cevâhir-i zevâhiri bihâr-ı gûnagûn ile memlü gûyd bir sefine-i eş'ar idi. Nevayi'nin Rum'da külliyyâtın ancak ben cem'etdim. Kezâlik Acem manzumatından ve Rum münşeatından bu denli kitab yazdım deyü sür'at-i kitabetin tavsif ederdi. Merhum Pîrî Çelebi, Zâtî'nin divanın alup altıyüz dane gazel ve seksen dane kasidesin intihab etmiştir. Hakkâki rişte-i nazm üzre herbirin dürr-i nâb etmiştir. Eğer merhumun eş'ârı râsih ve rasin, muhkem ve metindir; matbû ve makbuldür. Amma ba'zı barid edâlar ve pest tabirler ve bîgâne ma'nilerle medhûldür. (*Beyt*) Gerçi ba'zı şiiri kem-edâdır; değil gam, aybsız çünki Hudadır. Şol ki sene erbaîn ve tis'a mieden sonra didügü eş'arıdır, letafet ve selâsetten bi'l-külliyye ârîdir, ekâbire kaside ve nazire lâzım olsa, evvelki kasâyid ve gazeliyyâtına müracaat ider; eski hayal ve ma'nilerin libâs-ı âharle tağyir ederdi ve cüzvi mugayeretle tabir ederdi. Amma merhum mazur idi. Bir nice vechile: Evvelâ sohbet-i ihvandan haz etmemek musammem idi. İkinci fakir idi; kendi maaşın, kendi tertib ve eshâb-ı kifâfın tedarük ve terkib eylemek üzerine lâzım idi. Ekser evkatı ana masruf idi ve anunla evkatı zâyi olurdu. Huzur-ı kalb ve ferâğ-ı bal ve rifâğ-ı hal ana azdan az vâki' olurdu. Bir özr dahi buyıdı ki mansıb ve rütbet ve sayir ilm ü ma'rifetten bîgane idi; şiârı ancak şairlık ve kadri nazma kadirlik idi. Ol cihetten halkın nazarı dûn ve kendi bu gamdan zebûn ve mahzûn idi. Gayet eyü söz söylemek gerek idi ki halk kabul ideler ve derdmendin kalbine tarîk-ı mihr ü vefadan duhûl ideler. Tedbir-i maaşdan derdmend çok denâet ihtiyar ederdi, Yirmi akça müderrislere ve otuz akça kadılara ve ba'zı danişmendlere kaside derdi. Verdügü kasidesinin (279[a]) cayizesi dahi bir floriye inmişti. Anunçün ekser kasayidi ki maânisi iki-üç gûne denmişti. Ba'zı ehl-i hıref şehlevendleri ve avâmın aşk ve şevkde şanı bülendleri dilber sevseler gelürler; kimi nakd ve kimi sanati ne ise ol sanatten bir tuhfe verirdi. *Ahmed ve Mahmûd* dahi bu makule akça ile denmiştir. Merhumun iki kasîdesi var idi. Biri samem ve biri fakr ü kıllet. İkisi de ba'zılar katında illet ve zilletti. Samemi musahabete mâni' olduğu ve fakr ü kılleti sebebinden kimesneye tereddüd ve mülâzemet içün âmed ü şüde mecali olmayup remil içün dükkân bekleyüp oturmağa kâni' olduğu, eğer bu mâni'ler olmayup telahuk-ı efkâra ve münâvele-i hikâyat ve esmâra ve mükâfehe-i ebyât ve eş'âra kadir olaydı on bu kadar olurdu. Ve ba'z-ı âhar bu iki hassa şiire temahhuzuna ve sayir eşgal ile adem-i teba'uzuna bâis olmuştur. Bu kadar zuhur-ı şiiri ve erbâb-ı nazm içinde izdiyâd-ı kadri bu iki hassadan hâdis olmuştur. Efkârı musahabet-i yârânile perâkende almayup ınân-ı himmeti cânib-i eş'âra matuf idi. Tenha evde otursa kimesne müracaat etmezdi. Dükkân ana sermaye ve remil âlet-i hengâme idi. Remil bahanesiyle şuarâ ayağına varırlar; dedikleri eş'arı gösterirler; her şair mâmelek-i makdurın getürüp önünde dermeyan ederdi. Ol içinde yakası açılmadık sözleri girîbânına koyup hâlede mâh gibi pinhan ederdi. El, arûs-ı maâniye destres bulmakta Yusuf kızlığın çekerler, ol râyegân ebkâr-ı efkâr kocardı. Metâ-ı şiiri ucuz düşürürdü. Gayrılar ma'niperverlikde oğlan doğururdu; bu, anların zâde-i tab'ıyla hazır oğlan babası olurdu. Bu cihetten ekser evkatı şiire masruf idi, derler. Elhak iki firka ile mabeyni fark etmekte kılı kırk etmişlerdir. İki tayifenin dahi sözü haktır, ve likülll-i vechetin bu maddede muhakkaktır. Filhakika reis-i şuarâdır deyü çün kimesne şiirin arz idüp ba'zın aynı ile alup ve ba'zını aynına almazlanup sonra tabir-i âharla divanında gördük, hattâ kendüye sual olundukda bir hoşça ma'niciktir, gördüm, Siz gerçekden şair değil-

siz, divanınız yokdur, hep bunlar zâyi' olur; biz sahib-i divan şairleriz, kıyamete dek divanımız durur ve gazellerimiz hokkabazlar ve kâsebazlar ve canbazlar, belki ağaç ayaklılarla Şark ve garba yürür. Bizim divanımızda bulunan zâyi' olmaz. Ma'niciği esirgedüğümden aldım, ne anki ha hırsımdan, ya tamamdan alam, derdi. (279[b]). Amma bir kimesnenin kendinin bir beytin bozsa hanümanın almaktan ziyade bihuzur olurdu. Tamam gazelin alsa hod mâlaya'ni söyleyüp daire-i aklında dûr olurdu. Evâhır-i ömründe bir gün musahabet eder iken dedi ki yine bir kân deldim; iki üç günde bir hizmetkâr gelür, bir mektubla, gâhi akça ve gâhi altun getürür. Yanınca et'ıme-i nefise ve helvâ-yı gûnagûn getürür. Şu makule bir murabba' veya gazel disün deyü gâh tansis-i kafiye ve redif ederler; ve vezin ve münasebet-i sâfi mahlasıyla aşinâ olsun derler. Hattâ şimdi (*mısra*) her zaman bir yâr hicrin gösterir devran bana. Benden bir murabba eylesün deyü haber geldi. Kemâkan yanınca zer ve helvâyı sükker geldi. Zannederim sahibi ekâbirden bir ulu kimesne veya bir ulu hatundur ki kendi şiirden âciz ve bir dilbere meftundur. Hele sermayeden ziyanımız yok, gazel divanımızda kalur; hâlâ akça ve zer ve helva yanımızda kalur, dedi. Ol esnada hakir, müfti Sa'di Çelebi oğluna vardım ki merhum Pir Muhammed Çelebi nam bir kabil ve bir fâdıl elli akça ile Mahmud Paşa medresesine müderris idi. Filhakika sinni ile fezâilinin münasebeti yok ve sâli ile kemâlinin nisbeti yok. Cân-ı âlem ve âlemde irfânile müsellem idi. Arsa-i şebâbda rahş-ı ömrü pürşitab oldu. Mâh-ı ömrü yirmibeşe varmadın aftâb-ı hayâtı mehâk-ı ecelle tutuldu. Gerçi merhum şiire heves eylese kudret ve Zâti'nin âhır-ı ömründe akça ile didüğü dükeli nazma mikneti var idi. Amma Çelebi'nin ra'nâlığından kendi iltifat etmeyüp Zâti'ye açmazdan pederden olmuş. Şiiri Zâti'ye bu sılalar andan mevsulmuş. Zâti'den işittüğüm gazellerinin ba'zan ve murabba'ların aynın yakında dedim deyü bana okuyuverdi. Badehu Zâti'ye rast geldim, hali haber verdim. Bir hale vardı ki gûya zehr-i katil, ya dârû-yı huşbür verdim. Bû vücud ki Çelebi'ye varur gelür; Kasideler verür, caizeler alurdu. Yine bi-ihtiyar olup aklın dağıttı, halt-ı kelâm idüp vâfir dualar idüp düşnâm etti. Ben buna mütehammil olamazam ki gözüme karşu şiirime malikâne tasarruf ideler, dedi. Ve bu gam beni öldürür deyü hatm-i kelâm etti. Üç ay olmadan dünyadan geçti. Şiir ve gazel kayusu kalmayup sevda-yı şiir ve inşâdan geçti. Hattâ Âhi merhumu sevmez ve hayırla yâd eylemezdi. Ve şuarâ içre iyilik isnad eylemezdi. Sebebi dahi ancak bu ki benim matlaım gazeliyle aldı; tevarüd davasın edüp âleme sît ü sada saldı. (*280[a]*)

(*Beyt*)

Uçmasun yanlış haberler ol hümanın üstüne
Aşiyân-ı zâğa varmak düşmez anın üstüne
Bir gazel dimiş yine Zâti, Âhi filanın üstüne

Filhakika ikisinin bile divanında mektubdur.

Eğer zaruriyyât-ı nefis ve mühimmât-ı havâyic-i yevm ü emsi müheyya ve esbâb-ı maaşı sırrî olup tertibine kendi mübaşir olmasa Rum'da ferîd olurdu. Ve şuarânın sâbıkı ve lâhıkı şiirden mâümid olurdu. Bir gün kendiden mansıba adem-i duhûlün ve murâdâtının vech-i lâhusulün sordum. Böyle tafsil itti ki İstanbul'a geldim. Merhum Sultan Bayazîd devrâniydi. Ve Sultan Bayazıd'ın devriyle ulemâ ve sâdâta, meşâyih ve şuarâya cayize ve salyâneler bahş ve ümid devrâniydi, kendiye îdiyye ve bahâriyye ve şitâiyye kasideler verdim. Her emelimi âyîne-i ihsanında re'yelayn gördüm. Kezâlik Ali Paşa vezir-i nüktedan ve kâmbahş ve kâmüran idi. Evvel ki ana kaside verdim. (*Mısra*) Şitâ vücud-ı nebatâtı eylemişti adem- Yine vücuda getürdü bahâr-ı İsi-dem- Edinse gerdegi remmâl remil ana kalmaz Sürâdikat-ı guyûb içre hiç sırr-ı mübhem. Bir beyti dahi budur ki Figan-ı velveleyi bülbülân-ı subhı çemen Kamu mekîn ü mekânı samâtı etti asam. Mahlas beytin dahi okudum. Dedi ki bu kaside üç mahlas derc etmişsin, biri isim, biri remmâl, biri Zâti. Ve padişah-ı merhum yılda üç kaside vermek buyurdu. Birin Nevruzda, verdün ve birer kaside bayramlarda verdün. Nevruzda iki bin akça cayize ve her bayramda birer yüzü kemha ve birer yüzü çuha. Nice yıl ol cayize ve salyâne ile geçindim. Hattâ bir bayram kasidemi divana iletdikde bu kıtayı deyüp bile ilettim. (*Kıt'a*) Ben ey erkân-ı devlet kulzüm-i dürr-i maâniyim- Sipâh-ı cenk-i cuya yaraşur kızıl kemha Bana bir mai sof lutf eylen disün gören Nesim-i lutf-i şahiyle bugün mevc urdu bu derya. Ali Paşa merhum bu kıt'ayı görüp defterdara sayir mevaliye bir sof verin deyü emr etti. Andan sonra birer sof verir oldular. Vüzeranın ben halvetlerine girer oldum ve meclis-i münademelerine dahil olur oldum. Hersekzade dahi çok merhamet ve mürüvvet ederdi ve ekser bezm-i ayş ü işret ederdi. Ben dahi mansıb hevâsında ve kuyud ve tekayyüd pervâsında olmayub padişahın salyânesi ve Ali Paşa dahi Hersekzade'nin her gâh atâ ve husrevânesi ve kadıasker olan Hacı Hasanzâde ve Müeyyedzade'nin lutf-i bibehanesi ve nişancı Tacizade Cafer Çelebi'nin cevâyiz-i bikerânesiyle müreffehü'l-hal ve fârigulbâl (*280[b]*) idim. Lutf-i Hudâya kani' şahedbazlıkda ve kadehperdazlıkda hevâ-yı nefs-i şûma tâbi' idi. Kadri Efendi ol vakit danişmend ve mülâzim idi. Anunla hemkâse ve hemkadeh ve yâr-ı gussa ve ferah idim. Ol Ayasofya hücrelerinde ve Şeyh Vefbâ hankahında olurduk. Tahtelkal'a mecmaımız ve Efe Meyhanesi tahsil-i abirû ve tertîb-i dimağ ve tenkıye-i mizac içün seyelân-ı seylâb-ı huzur ve hubûr menbaımız idi. Ağa Yokuşundagı çeşmesarın ve ol çeşmesarda olan draht-i sayedârın adın ferec ba'deşşidde vermişdik. Ana erişdikde gûya âb-ı havz-ı Kevser ve

saye-i şâh-ı Tûbâya ermiştik. Andan varub Tacizade'yi maan selamlardık. Gâh merhaba ve nevâzişiyle ve gâh ilettiğimiz eş'âra istihsan ve sitayişle ve gâhi tenha alıkoyub hôriş ve güvârişle muğtenim ve müntaim olub haneli hanemize ve yahut mülâzemet-i kûy-ı canâzemize giderdik. Pîrî Paşa dahi bu esnada defterdar oldı. O dahi atâda ve dâd ü dehiş-i edâda anlara iktida etdi. Bir kaside dedim ki girişgâhı buyudu. (*Beyt*) Gonçe cüzdanını aç, defteri ezhârı çıkar- Oldu Pîrî Çelebi devlet ile defterdar. İlettikde hoş gördü. Bir mikdar aşinalık vardı. Ögürdü bu hal üzere padişah kızıllığı istedi. Şuarâ-i vakt taze didügümüz gazelleri cem' idüb içeri verdik. Ol kadar in'amlar etdi. Genc-i şâyegâniye erdik. Benim gazellerim tetebbu ederken bu Fâiye gazelin görmüş ki namı budur. (*Gazel*) Dürr-i dendânına benzetmese ey ağzı sadef Bahrin urmazdı sabâ suretine hışmıla kef- Dost can nakdini çaldırduğumu andı meğer Kulağım çınlayuban kızdı yüzüm niteki def Şevkımız gün gibi gökde kamere vere zıyâ Gönlümüzden doğa ger ol kamer burc-ı şeref Aşkıla can verenin yohsa namazın mı kılur Zâti kirpikleri olmuş o nigârın saf saf. Bu beyti okudukda ki bana geldi ol zühd libasını kabâ etdirici Zahidâ hırkaya çek başunu manend-i keşef Baş götürüb Billâhi görün âlemde ma'ni dükendi derler, hâşâ ki ma'ni dükene, dünya dolu ma'nidir hüner bulmaktadır. Elkıssa Zâti'ye mansıb görsünler deyü Hüseyin ağaya buyurur. Anlar dahi ferman-ı padişahı vüzeraya ve erkâna duyururlar. Vezirler beni çağırub Zati samemin sana gayrı mansıba mani'dir; ancak sana münasib tevliyetdir; sana bir eyü tevliyet bulub vermek şart-ı vâkıf gibi üzerimize lâzım (281[a]) ve mezemmettir, dediler. Bursa ve gayrıda otuz akçalık tevliyet tevcih ettiler. Gördüm salyâne-i şahî ile atâyâ-yı ekâbir andan ekser İstanbul'dan ve yârândan ayrılmamak için mansıb kabul etmedim, geçindim, Sultan Bayazid merhumun evâhırinde fitne ve fetret ve Ali Paşa'ya mevt ve şehadet, Müeyyedzade ve Tacizade'ye azl ve garet müteveccih olub bikes kaldım. Sultan Selim padişah oldukda bir Nûniye kaside verdim; içinde bu beyt Serverâ bu bende-i bîkayddır kapında adl Tutamazdı anı zincire çeküb Nuşirevan Beğendi beni arturmayub caizemi andurdu ve düşen köylerden bir köy verin deyü buyurdu. Anadolu Kadıaskeri Tacizade Cafer Çelebi'ye arzı gelen köylerden birin arz eylemek buyuruldu. Bir günü beni çığırtmış; arzlar geldi, gel sana münasib gördüğün begen, sana arz idelüm, dedi. Gördüm , biri Bursa'dan Şeyh Hasan yerine gelmiş, bunu verin, dedim. Ya, Hasan ne yesün, dedi. Ağu yesün, dedim. Biri dahi, yirümüz olan Balıkesri'den, Leylek Seydi derler bir şahs yerine gelmiş, onu istedim. Ya Leylek ne yisün, dedi. Yılan yisün, dedim. Bu latifelerle Leylek yerin bana arz ettiler. Sultan Selim merhum pesend edüb Leylek yirin sadaka buyurmuş. İki karye idi; onbir bin beşyüz akça yazardı. Nice zaman ana mutasarrıf oldum. Sultan Selim tahtgahlarında oturmayub ekser eyyâm-ı saltanatlarında feth-i kılâ' ve teshîr-i bikâ'da geçürdüler. Müeyyedzade kalmayub sağ, Tacizade maktul oldu. Ben bîkes kalub sağ işüm sol oldu. Andan Sultan Süleyman zamanı oldu; zıll-i saadeti üzerimize sâye-i Yezdânî oldu. Kasideler verdik. Huzurunda makbul oldu. Cayizeler ve salyâneler verüb murâdâtımız husule mevsul oldu. İbrahim Paşa devri oldukda hasbîden gazab idüb örf-i eşedd, badehu habs ediyordu. Karındaşı Keşfi ibramiyle Busayri ve Kandî ve Keşfî ve sayir şuarâ cem' olub varduğumuzda dilgîr oldu. Badehu Hayalî, Kandî'nin Şekerriz dükkânın taşa tutub şarabatî şişelerin, züccâc-ı kalbi gibi münkesir ettikde tekrar cem' olub züccâc-ı hâtırı renkpezir oldu. Amma yine medhinde gavvâs olub daldık; kasideler deyüb cayizeler aldık. Amma Hayali, sultanım beni terbiyet ettüğünüzden dilgîrlerdür, hasedlerinden sultanımı tenhâda hicv ederler ve zahirâ beddualar ederler, dedüğünden deryâ-yı kalbi pür teşvir oldu. Hatta düğün etdüğünde kaside ilettim; (*281[b]*) Okuduğumda kasideyi şöylece diñ deyü Hayalî'nin ol düğünde padişaha verdüğü Yâiye kasidesinden bu beyti okudu, (*Beyt*) Ne tozlar ki koparmışdır semend-i tab'-ı mevzunum Gözine tutya eyler Sıfahânda Kemal anı Bu beyt böyle değildir dedim, Ya nicedir dedi, (*Beyt*) Ne tozlar kim koparmıştır semend-i tab'ı Zâti'nin Gözine tutya eyler Sıfâhanda Kemal anı'dır dedim Azürdedil olup, ah şuarânın burası olmayayıdı, hiç dahl edemezlerdi, tevarüd davâsın ederler, dedi. Ve Lutfi Paşa bu kasideyi ben ibtida-i cülûs-ı Süleymani'de dedim ve Key İskender-i Sani' lafzın tarih bulup kasidede derc ettim, ayakları toprağına didüm, bu beyt dahi ol kaside ebyâtında dahildir ve aynı ile harem-i padişahide hasıldır. İlzâm kasd etdüğümden muğber oldu; mansıb ucâle küncer oldu. Sancağı mil-i remle dikdim. Kisbim şundan bundan cerr oldu. Pirlik erişdi; urûka kan yerine emrazhafakan ve yerekan girişdi. Kuvâya za'f ve za'fa kuvvet geldi. Cevârihde ra'şe ve a'zâya hareket geldi. Şiire iktidar bertaraf oldu. Erzel-i ömr hıyâr-ı evkata bi'se'l-halef oldu. İbrahim Paşa fevt olup Ayas Paşa vezir-i a'zam oldu. Ve Mahmud Çelebi defterdar-ı ekrem oldu. Caize ve salyâne kat' oldu. Bîh-i nihâl-i âmal perçe-i tevbîh-i melâl-i ehval, ahvale kal olundu. Hâlâ devletten meyûs ve zilletten menûs geçinürüz. Fakrı zâd-ı âhıret ve tahsil-i gınâ-yı mağrifet edinürüz, dedi. Fakr remelin hassa-i lâzimesidir, bilmem ola mı idi. Yohsa rûzgâr dûnperverlik ve nâsipaslıkla medhûl oldu. Sonra Sivar-ı sâıd-i saadet süvâr-ı tekâvür-i devlet gevher-nigîn-i sultanî hâtem-i yemîn-i hâkânî, şehzade Sultan Muhammed, ilâhi yârın eyle, rûh-ı Ahmed sancağa çıktıklarında mükemmel divan taleb eyledi. Merhum Zâti dahi kendi hattıyle külliyyatın verdi. Cafer nam gulâmçe-i perver dôstına ve ol beçe-i henuz serberâverdesine ve iki kaynı

oğulları varıdı ki ikisi bile veled-i sulbîsi gibi rebîbi ve ikisi dahi şakird-i lebîbi idi, ki hâlâ biri Ahmed Çelebi'dir ki Anadolu'da akâm tezkirecisi olup akrânı içre hâme gibi engüştnümâ ve nâme gibi gazel-gûy ve muammagüşâdır. Mahlası Selîsî ve neşîmenli maârif sadrının celîsi, eshâb-ı ıkâdın Alisidir. Bilfiil çeşme-i hayâtın sîrab ve zülâl-i ömrden (*292*[a]) şadrevan-ı rûhı şadâbdır. Ve biri Mahmud idi ki kendi gibi remmâl ve müneccim ve veffâk ve muazzim oldu. El'an necm-i hayâtı üfûl etmiş ve üzerine şihâb-ı mevt nüzul etmişdir. Ol ikisine dirlik murad edindi. Hikmet Allahın ol muradı dahi hasıl oldu. (*Beyt*) Fakrile geldi, fakr ile gitti; fakr ile bitti, fakr ile yitdi. Merhumun aslâ hayâliyle yıldızı barışmazdı. Hayalî gerçi Zâti'ye mu'tekid, belki mukallid imiş. Hattâ bir gazelin tahmis eylemiştir ki divân-ı Hayâli'de mestûrdur. Andan gayrı şairin gazelin tahmiş eylemiştir. Matlaı budur: (*Matla'*) Noldun inlersin felek hercâyi canânın mı var Her makamı seyr eder bir mâh-ı tabânın mı var. Amma sonra adâvet vaki' olup biribirinin aybından hurdegîr ve biribirinin adâvetinden habîr idiler. Hakir bir Ramazan günü Zâti dükkânına vardım. Zâti merhum Ramazan âdeme garib fikirler etdürürimiş, bir gazel didim dedi bu ve üç beyti okudu, (*Gazel*)

Aklıkda sen pilav ben sarılıkta
zerde Hemsufra olalım gel bir hoş
latif yerde Mahbûb yufka içre bir
puhte makiyanveş Gayet leziz
olur sen olursan ehl-i perde Kûy-ı
nigâra gitsem nola rakibile ben

Mergûb olur ziyade acı basal seferde İttifak Hayalî'ye rast geldim, okumuş oldum. Nukl-i meclis edinüb Zâti, şiiri yinür sanur deyü mezelenüb çiynerdi. Zâti işidüb Hayalî'nin kanına aş yererdi; bulsa etin yerdi. Gâh dahi süd dökdüm gibi bakardı. Bir gün yine vardım. Hayalî'nin dahi bir beytin buldum, deyü bu beyti okudu. (*Beyt*) Kelle-i uşşak satılmaz kesâdı var kati işlemez oldu muhabbet şehrinin serhânesi Amma keyfiyyet-i vefâtı böyledir ki merhumun evi Sarıkirez hamamı mahallesinde ve dükkânı Sultan Bayazid harreminde idi. Her gün piyadece dükkâna müracaat ederdi; elinde asâsı bile idi. Balçık olmayıcak asasına dayanmaz, hemen asayı götürürdü. Balçık olıcak asaya itimad ederdi. Bir gün dükkânına giderken yolda rast geldim, güman etdim ki kadd-i hamîdesi gümân ola ki dütâ olmuş, Zehi güman ki zehi elindeki asa olmuş, yahut inhınâ-i kadd-i selâm-ı merk ve peygâm-ı ecel irgürdükde kabul edüb serberzemin etmiş ve yahut gevher-i seng-i lahd hazırlamağı çün halka-i kametin nigîn etmiş. Amma tudağı deprenür ve dili söylenür. Ne hal didim, hasbihal bu matlaı didim deyü okudu: (*282*[b]) (*Matla'*) Yiğitlik cevherin elden yitürdüm hasretâ kani Eğilüb ararım şimdi bulamam neyleyim anı Sehil zaman geçmedin dükkâna mülâzemetten kaldı. Za'f ve pîrî afetin aldı. Evi kurbünde Koca İbrahim Paşa hamamı çarşusunda dükkân tutdu; yine remli âlet-i hengâme idüb cem'-i şuarâ etti. Sitem-i zarif şuarâdan Hakîmzade Atâ ki mahallinde mezkûr olmuştur, bu beyti deyüb eline sunub derdmendi âhır vaktinde rencide etdi. Ve mürg-ı huzûrın aşıyân-ı dilinden demîde etdi. (Beyt) Pirlikde yine Taze dükkân açmışsın dükkânını terk idüb gayrı yire kaçmışsın. Üç-dört ay tam olmadı ki peymâne-i ömri dolmadı. Sene selâse ve hamsin ve tis'a mie Ramazanının nısf-ı ahîrinde zamîrin nokta-i hâkide aramağa gitdi. Nakş-ı remel gibi bûd ü nâbûdı berhemzede olub aralıkda nâpeydâ olub yitdi. Ancak bir gün hasta olmuş, amma bir gün hastalıkla vücudına küllî bîtakatlık yol bulmuş. Cümle ihvânı her tayifeden isimleriyle tansîs eylemiş. Danişmend yârândan Selîkî ile hakiri tahsis eylemiş. Varub namazın kılub Edirne Kapusundan taşra Keşfî ve Busayrî ve tayife-i şuarânın nice pîri ve cam'-i kesîri yanlarında medfun eyledik. (*Mısra'*) Pir iken ol, genci yir içinde mahzun eyledik. Yahya Bey dahi hazır idi. Dâmen dermeyan hizmet mübaşir idi. Hizmetinde sildi süpürdü, vâfir götürdü. Canana ağır gelmesün, Zâti sıhhatında anı tahfif ederdi, belki andan ref'-i teklif ederdi. Ol anın sikletine tehammül etdi. Merhum fevtine zuhûrî Acem "Eş'âr kaldı yadikâr" tarih dedi. Abdi merhum tarih *Sühanver geçdi* tarih dedi. Hakir dahi tarih *gitdi Zâl-i nazm* deyü tarih dedim. Tarîk-i ta'miye ile Zal lafzı hisabdan tarh olıcak ve nefsi tarih ki hisabda bir nakışdır, her beytde bir yıl ögürdü mazmununa işaret olıcak tarih hasıl olur. Bir bendinde ol ikisinin tarihin derc eyledim. Amma eş'ârı ve ne gazeli ve ne beyti ol ki kabil-i istişhad ve irad olmaya. ☆

(*284*[a]) Hakir alâ tarîki't-ta'miye dediğim tarih budur:

Ah kim gayet nuhûset üzre oldu hal-i nazm
Kur'a-ı mevt ana düşdü gitti ol remmâl-i nazm
Korkum pâyâna erdi ola diyü sâl-i nazm
Bilmezem şimdengerü nice ola ahvâl-ı nazm
Bir yıl evvelden bilüb bu derdı ehl-i hal-i nazm
Dediler tarihiçün Zâti'ye g'tdi Zâl-i nazm

Peyk-i şeb erdi fena mülkünden irgürdü peyam
Geldı iklîm-i ademden inhina virdi selâm

Vird ü zikri mevt olmışdı dilinde subh u şam
Mâhasal bir yıl önürdü işi olmışdı tam
Anuniçün didiler tarih gitdi Zal-i nazm

Bir seher gördüm gelür bir aşinâ-yı gamgüsar
Didim ahvâl-i cihan etvâr-ı âlemden ne var
Ah idüb didi kani ol şair-i pür iktıdar
Ol sühanver geçdi bu eş'ar kaldı yadıkâr
Ben didim bir yıl evvelden dimişdim aşikâr
Anuniçün didiler tarih gitdi Zâl-ı nazm
Za'fı olmuşdı kavi, gayet zaif idi kuvâ
Pîr olduğun bilüb mevt ana dikmişdi asâ

Didi ben şakirdine bir yıl önürdü Aşıka
Olmedın işideyim tarih-i mevtim di bana
Ben dahı didim ana tarih gitdi Zâl-i nazm

ZÂTİ'DEN ÖRNEKLER

1

Ol hilâlile şu meh kim seyr ider derya yüzin
Görmedi mislin ser-â-ser-geşt iden derya yüzin
Hey ne âfetdür kıya baksa düşürür toprağa
Bir nazarda âşıkun ol şûh-ı bî-hemtâ yüzin
Döndi gitdi ol şeh-i eflâk-rif'at ah kim
Dostlar döndürdi devlet bendeden derdâ yüzin
Ah elinden cevre yüz tutdı görüb ben bülbüli
Neyleyem tutdı eliyle ol gül-i zîbâ yüzin
Dostlar yüz vechile halk içre süret bağlar ol
Her kimin pür-zahm ide yâr-ı bîpervâ yüzin
Ben nola taşlar basarsam bögrıme tağlar gibi
Seyr ider duşmanlarımla dostum sahrâ yüzin
Derdi anın Zâtiyâ bir vech ile zerd itdi kim
Der gören ol aşık-ı dil-hastenin eyvâ yüzin

2

Ey hümâ sensüz gönül kevn ü mekânı neylesün

Şâh-bâz-ı ferd hâlî aşiyânı neylesün
Ademe dirler ki evvel cân gerek andan cihân
Âşık ey cân-ı cihan sensüz cihânı neylesün
Hîç şerh itmek kitâb-ı hüsnüni lâzım değül
Gün gıbi ey meh ayân olan beyânı neylesün
Âb-ı Hayvân olsa ney sensüz gönül meyl eylemez
Yârsuz âşık hayât-ı câvidânı neylesün
Sıdk ider dil ahdine ol bî-vefanun içse and
Ditredür dir zemîn-ü âsumanı neylesün
Acı acı yaş döker görenler acır Zâti'yi
Ol garîbün acıdı fürkatla cânı neylesün

3

Ey çeşm-i gam-dîde dahi bulut gibi ağlar mısın
Bir bî-vefânun zülfine bir dahi dil bağlar mısın
Ey gam beni basdın bulıt tağ üstine çökmiş gibi
Ahum yili sürmez seni yohsa kara tağlar mısın
Şol görinen müjgânmıdur ol dökdügün yakan mıdur
Yohsa benimçün ey gözüm saçun çözüb ağlar mısın
Tîğ-ı firâk-ı dil-rübâ zahm urduğunca cânuma
Ey gussa kanı akmasun diyu dağlar mısın
Su gibi bir serv-i revan akıtdı gönlin Zâti'nün
Çağı geçince anun ey göz yaşı cağlar mısın

4

Ölürsem istemez gönlüm k'ıla âzâda efendimden
Acıtsa zulm ile devrân irişür dâd efendimden
Eğer inletse ney gibi geçüb ben bendeye bendi
Ne mümkindur idem bir kimseye feryâd efendimden
T[illegible]mde olsa bin cân[illegible] tartmasam andan
B[illegible] öldürmege gelse eğer [illegible] efendimden
M[illegible]râdım budurur senden [illegible] bu yana lutf it
Esenlik bûyını al gel bana ey bâd efendimden
Gulâmum gerçi ben bende cihânun şâhiyem Zâti
Bi-hamdillah benüm gönlüm değil nâ-şâd efendimden

5

Ey cihan mü'minlere zindâna benzersin hemin
Anda kanlar dökülür meydâna benzersin hemin
Kim ki gül dise sana cezâsın kül eyledün
Ey cihan bir germ âteşdâna benzersin hemin
Dönmedün ârif lerün kutb-ı murâdı üstine
Ey felek bir cahil-i nâdâna benzersin hemin
Gerçi ham-kamet muammer pîrsin ey felek
Virdüğin yine alur oğlana benzersin hemin
Ey feleklerden gelen bân-ı şifa derd ehline
Ayn-ı zehr ü derd-i bîdermana benzersin
Ah kim ey ömr eğlenmez geçersin çağ çağ
Sen dahi ol bîvefâ cânâna benzersin hemin
Dem-be-dem ey gussa yakub yandurursın Zâti'yi
Ah kim bir âteş-i süzâna benzersin hemin

6

Senün zulmün ucından cân ider âhir beren terkin
Kişiye gerçi kim âsân değül urmak vatan terkin
Sen ol bârî benüm cânum cihan halkı benüm cânum
Bu fânî hânenün ursa gerekdür cümleten terkin
Bana tiryâk-ı leblerden ferâgat kıl dime vâiz
Yidügüm zehr olur itsem eğer vech-i hasen terkin
Rakîbün aybı çıkdı bir sakatdur şâhum aksakdur
Sakın bir mangıra alma harun âlemde sen terkin
Gerekmez büsbütün dünyâ bana vârum gerek Zâti
Ser-â-ser taht-u tâcun urmıyam âlemde ben terkin

7

A[illegible]kda sen pilavü ben saru[illegible]kda zerde
H[illegible]m-sofra olalum gel bir h[illegible]ş latif yerde
M[illegible]hbûb yufka içre bir pu[illegible]te makiyan-veş
G[illegible]yet leziz olasın olursan ek-i penre
E[illegible] husrev-i zamâne dirler k[illegible] göz yir aşa
Ş[illegible] muhallebidür şi rüm kodum nazarda
Düşmen sozıyle hergiz beynüm alışmaz ey dost
Gâyetde b[illegible]dür sirke eğerçi serde
Aşk ateşiyle puhte eyle ziyâde kalbün
Gâyet lezîz olur nâzük bişen ciğerde
Uşşak cân virürken anma rakîbi gerçi
Acı basal aselden şîrin olur seferde
Sevk ile baklava-veş yufka yüreklü Zâti
Vasf itdi la'l-i nâbun yok lezzeti şekerde

8

Bunca yıl[illegible] âşinâlar hiç gelmez yâduna
Aşinâ olmak dilersin fik her dem yâduna
Dostun ırzı yıkub gönlin yaparsın duşmanın
K[illegible]n öğrendün bu kârı âferin üstâduna
[illegible] vefâ kılmazsan olursın melûl
Şâd olursun cevr k[illegible]san âşık-ı nâ-şâdına
Bir kıyâmet âb-ı hayvan-leb Mesîhâ-nutk iken
Âdem aldurmak senün lâyık değildür aduna
Bu ümîdüm Husrevâ girem o Şîrin bezmüne
Komaya Hak taşda rahm ide ben Ferhâduna
Yoğ idi hergiz nazîrün ahd-i dilberler gibi
İrmese ey ömr eğer âhir halel bünyâduna
Gördüğüm sâatde Zâtı ol kıyamet-kameti
Sûr-ı İsrâfil sandı Gûş uran Firyâduna

9

Cânuma kâr itdi gâyet hecr-i cânan acısı
Vây eğer böyle olursa âkıbet cân acısı
Bal çaldı va'de-i vasl ile cânân ağzıma
Zehr katdı aşuma amma ki hicrân acısı
Pâyına ben bülbülün bir hâr-ı hicran katdı kim
Çak depemden çıkdı ey yüzi gülistan acısı
Tatlu cânumdan beni bîzâr idübdür dostlar
Bir yanâ yâr acısı, bir yana yârân acısı
Acıyı acı savar dirler meseldür Zâtiyâ
Râh-i tellı iç tâ gide endûh-ı devrân acısı

10

Rûz ü şeb bu ise Leylî saçınun efsünı
Görüb ahvâlimi âlem unudur Mecnûnı
Ayn-i dâl itse gerek kaddü elifün
Râ kaşun arkası üstine basubdur nünı
Diseler âşıka ey hâce nola reh-peymâ
Gam-ı kâlâ-yı harîr-i rehünün arşunı
Za'f ile sanma sarardı güzelüm ağzından
Şâhid-i derdüne gözüm altunı
Zâti bir çarh uruş urdı ki dahi görmedi hîç
Yedi seyyare ile bu tokuz eflâk onı

İkinci Dünya Savaşı'nda Alman İşgâl Bölgelerinde Yaşayan Türk Yahudilerinin Âkıbeti

AHMAD MAHRAD'ın araştırmasından*
Derleyen: Cemil Koçak

SUNUŞ

Râsime Hazer'in, Nokta *dergisinin 5 Temmuz 1992 târihli sayısında, Türk Hükûmeti'nin, İkinci Dünya Savaşı'nda Nazi Almanyası ile gizlice anlaşarak, Türk Yahudilerinin katlinde Nazilerle işbirliği yaptığı iddiasına ilişkin haberi, yaz aylarında hayli canlı tartışma ve polemiklere neden oldu. Aslında haber sansasyonel bir şekilde hazırlanmıştı ve dayandığı arşiv belgeleri de, konuya açıklık getirmekten bir hayli uzaktı. Daha doğrusu, Râsime Hazer, haberini, herhâlde biraz da gazetecilik gereği, belgelerden ziyâde, belgelerin spekülasyona açık yorumuna dayanarak kaleme almıştı.*

1981 yılında Almanya'da iken, şimdi artık turistik hizmet veren Dachau toplama kampını gezmiş ve daha kamp girişindeki panodan kampta hayâtını yitiren insanlar arasında Türklerin ve Müslümanların da olduğunu görünce çok şaşırmıştım. Çünkü o zamana değin, burada yok edilen insanların sadece Yahudiler, Çingeneler ve politik tutuklular olduğunu sanıyordum. Toplama kamplarının pek çok Müslüman ve Türke de mezar olduğunu ancak bu sâyede öğrenebildim.

Râsime Hazer'in haberi Ravensbrück Toplama Kampı'nda bulunan arşiv belgelerine dayanıyordu. Belgelerde, bazı Türk Yahudilerinin Brüksel'den "özel sevkiyat" ile Almanya'daki toplama kamplarına getirildiği belirtiliyordu. Hattâ, bazı Türk Yahudileri, politik nedenlerle, Türkiye'de yakalanıp, muhtemelen Gestapo tarafından, Almanya'daki toplama kamplarına getirilmiş ve katledilmişlerdi. Çünkü, belgelerde kişilerin tutuklandıkları yerlerin karşılığında İstanbul yazılmıştı. Dahası, resmî bir devlet görevlisi, Türkiye'nin Budapeşte Basın Ataşesi Dr. Emrullah Neri'n Gün, yine belgelere göre, 12 Nisan 1945 tarihinde Dachau Toplama Kampı'na getirilmişti. Gün'ün âkıbeti bilinmiyor... Hazer, haberinde, bu tür bir mekanizmanın nasıl işleyebildiğini soruyor ve bunun ancak bir Türk-Alman gizli antlaşması sayesinde mümkün olabileceği sonucuna varıyordu.

Haberi okuduğumda, aklıma, bu tâlihsiz insanların eskiden Türk vatandaşı olan bazı Yahudiler olabileceği geldi. Osmanlı'nın son zamanlarında ve Cumhuriyet döneminde Avrupa ülkelerine göçmüş ve zamanla Türk vatandaşlığını yitirmiş ya da vatandaşlık bağı müphemiyet kazanmış bazı Yahudiler, Nazilerin Avrupa'nın önemli bir kısmını işgâl etmeleri üzerine, Alman toplama kamplarına düşmüşler ve buradan kurtulmak için de üzerlerinde taşıdıkları kuşkulu Türk vatandaşlığı etiketini son bir koz olarak kullanmak istemiş olabilirlerdi. Tabiî bir Nazi toplama kampında bu duruma dikkat çekmek herhalde pek mümkün değildi. O nedenle kendilerini bekleyen korkunç âkıbetten kurtulamadılar. Ama belki de, kayıtlarına, bilinen Alman titizliği içinde, Türk oldukları işlendi. Bu durum, nihâyet bir kayıt hatâsı olarak kabul edilebilir. Ama öykünün gerisi daha da karanlık... Gerçekten de Gestapo, İstanbul'dan Almanya'ya Türk Yahudisi kaçırabilir ya da bu operasyonu Türk Hükûmeti'nin bilgisi dahilinde yapabilir miydi ya da yapmış mıdır? Bu, bana, aksi belgelerle kanıtlanmadığı sürece, olanaksız gibi görünüyor. Türkiye'nin yabancı ülkelerde görevli resmî temsilcilerinin, yine Türk Hükûmeti'nin bilgisi dahilinde, toplama kamplarına götürülmüş olması ihtimâli de, yine aksi belgelerle kanıtlanmadığı sürece, bana imkânsız gibi görünüyor. Herhalde bir açıklaması vardır. (Umarım...) Bu görüşlerimi, konu ile ilgili olarak ne düşündüğümü soran Râsime Hazer'e de bildirmiştim.

Nokta *dergisinin bir hafta sonraki, 12 Temmuz târihli sayısında da haberin yankılarına yer verilmişti. Kaçıncı Cumhuriyet tartışmalarının ortasında, Birinci Cumhuriyetçiler, haberin gerçek olma olasılığını kesinlikle red ettiler ve Birinci Cumhuriyet'in aslâ bu türden bir kara leke taşımadığını ve taşıyamayacağını vurguladılar.* Cumhuriyet *gazetesinin 26 Temmuz 1992 târihli sayısında Stanford Shaw, İkinci Dünya Savaşı'nda pek çok Türk Yahudisinin yaşamının Türk diplomatlarınca kurtarıldığını ve bu politikanın Türkiye'nin resmî dış politikası olduğunu iddia etti. Ancak, kaynak olarak adını verdiği ve o dönemde Rodos'ta Türk Başkonsolosu olarak görev yapmış olan Salahattin Ülkümen,* Nokta *dergisine verdiği demeçte, bu iddianın aksini savunuyordu. Bununla birlikte, Shaw, o dönemin başka Türk diplomatlarını da iddialarına kaynak gösteriyordu. İkinci Cumhuriyetçiler ise, pek çok mûsibetin kaynağı olan Birinci Cumhuriyet'in bu tür bir ortaklığa da girmiş olabileceğini, bunda şaşıracak bir nokta bulunmadığını açık yüreklilikle yazdılar.*

Taraflar belirgin, çatışma şiddetliydi...

Ancak bizdeki tartışma ve çatışmalarda hep eksik olagelmiş bir nokta yine sırıtıyordu. Ortada tartışma ve çatışmaya neden olacak/olabilecek bilgi pek azdı... Alışılagelen, bilgi ve belgeleri artırmaya çalışmak yerine, tartışmaları canlandırmak, çatışmaları derinleştirmek olduğundan, yine böyle yapıldı...

Ahmad Mahrad'ın "Tauziehen Zwischen Berlin und Ankara um das Schicksal Türkischer Juden im Zweiten Weltkrieg" ["İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Yahudilerinin Âkıbeti Konusunda Ankara İle Berlin Arasındaki Çekişme"] adlı makalesi, Alman arşiv belgelerine dayanıyor ve bu aşamada yeni bilgi ve belgeler üretmek açısından hayli önem taşıyor.

Makale, üç kısımdan oluşuyor.

Birinci kısımda, Nazi Almanyası'nın yasaları çerçevesinde Türk halkının ârî ırktan sayılıp sayılamayacağı sorusuna yine Nazilerin verdiği yanıt araştırılıyor. Türkler ârî ırk mıdır?

İkinci kısımda, Türkiye'de o dönemde görülen anti-semitik eğilimlere değiniliyor.

Makalenin kanımca en önemli ve konumuzla yakından ilgili üçüncü kısmında ise, yazar, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazi işgâl bölgelerinde yaşayan Türk Yahudilerine karşı olan tutumunu araştırıyor.

Yazarın kullandığı Alman arşiv belgeleri, Türkiye'nin Belçika, Hollanda ve Fransa'da yaşayan Türk Yahudilerine karşı olan tutumuna ve bu konuda Almanya ile olan ilişkilerine açıklık kazandırıyor. Belge sayısının fazla olmaması ve belgelerin daha ziyâde Fransa ile, özel olarak da Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu ile sınırlı kalması, çalışmanın sanırım tek zayıf yönü... Ancak bu durum yazarın başka belge kullanmamış olmasından mı kaynaklanıyor, yoksa zaten kullanılabilecek başkaca belgenin olmamasından mı? Bu soruya yanıtını şimdilik bilmiyoruz.

Bizim Dışişleri Bakanlığı'nın arşivleri mi? Onları yakın bir gelecekte de göremeyeceğimiz çok açık...

Derginin yayın yönetmeninin isteği üzerine makaleyi Türkçeye çevirmedim. Bunun yerine, makalenin en can alıcı kısımlarında yer alan bilgileri kullanarak, rahat bir üslûp içinde, özetleyerek tanıttım. Evet, bu yazı bir "makale tanıtımı"dır!

Dr. Cemil Koçak

İkinci Dünya Savaşı'nda Alman İşgâl Bölgelerinde Yaşayan Türk Yahudilerinin Âkıbeti

AHMAD MAHRAD

Türkler Âri Irk mıdır?

7 şubat 1918 doğumlu, 1933-1935 yılları arasında Hitler Gençlik Teşkilâtı'na katılmış ve buradan bir de spor yöneticiliği diploması almaya hak kazanmış Johannes Ruppert adlı Alman gencinin durumu, birden bire Türklerin âri ırktan olup olmadığı sorusunun yanıtlanmasını gerektirecektir. Çünkü, bu başarılı Alman gencinin, her ne kadar, âri ırktan Alman bir annesi varsa da, babasının bir Türk subayı olması işleri karıştırmıştır. Alman Dışişleri Bakanlığı, gencin Hitler Gençlik Teşkilâtı'ndan çıkarılmasını talep etmiştir. Çünkü, Alman Dışişleri Bakanlığı'na göre, Türk bir babanın, "Alman yasaları çerçevesinde âri olarak" addedilmesi mümkün değildir. Ama Alman genci de parlak istikbâlini tehlikeye atmamakta kararlıdır. Bu nedenle sorunu Berlin'deki Türk Büyükelçiliği'ne havâle eder. Amaç, sâdece "ırk sorununun aydınlatılmasıdır."

Ancak bu başvuru Alman Dışişleri Bakanlığı'nca önlenecektir. Alman Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi Irk Politikası Dâiresi'ne yazılan bir raporda, "Türkiye'ye ilişkin olarak ırk sorununun ortaya atılması hiçbir şekilde arzu edilemez ve bu Türkiye ile politik ilişkilerimiz açısından da tehlikelidir" denilir.

Bu görüş ışığında, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Yakın Doğu Dâiresi Yöneticisi Pilger 20 Aralık 1935 tarihinde kaleme aldığı bir raporda, Alman yasaları çerçevesinde Türk halkının âri olup olmadığı sorusuna mümkün olduğunca ivedi ve olumlu yanıt verilmesini ister. Pilger'e göre, Türk halkının âri olmadığı yolunda verilecek bir yanıt, Almanya'nın Türkiye ile olan siyâsî, askerî ve iktisâdî ilişkilerini olumsuz yönde etkileyecekti ki, bundan kesinlikle kaçınılmalıydı. Ayrıca Pilger, Türk halkının âri olduğu şeklinde verilecek bir yanıtın, Türk halkını Macarlarla ve Finlilerle akraba ve Asya kökenli olmayıp Balkan kökenli bir halk olarak değerlendiren Alman bilim adamlarının görüşleri ışığında, ırksal görüş açısından da yerinde olacağı kanısındaydı.

Alman Dışişleri Bakanlığı 17 Ocak 1935 tarihinde İmparatorluk ve Prusya İçişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nin, "Türk halkının ırk kökeninin saptanması" yolunda Alman Dışişleri Bakanlığı'na resmen başvuruda bulunduğunu hatırlatıyordu.

Yazar, bu noktada, Nasyonal Sosyalist ırk teorisi ile Almanya'nın emperyalist dış politika hedefleri arasında bir paralellik olmadığına dikkat çekiyor. Asya kökenli Türk halkının Balkan kökenli olduğu yolunda Alman bilim adamlarınca verilen rapor, hiç kuşkusuz, Nasyonal Sosyalist ırk teorisi açısından değil de, Alman dış politikasının somut ve maddî çıkarları, Türkiye ile ilişkiler açısından kaleme alınmıştı. Eğer Türkiye, bu aşamada Alman yanlısı bir tutum içine girecekse, Berlin için, Türk halkının âri olup olmadığı gibi kitâbî bâzı soruların can sıkıcı engeller yaratması düşünülemezdi. Nitekim Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Yakın Doğu Dâiresi Yöneticisi Pilger, 17 Ocak 1935 târihinde Alman Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi Irk Politikası Dâiresi'ne yazdığı bir raporda bu durumun ideolojik ve politik nedenlerini açıklıyordu.

Ancak bütün bu karmaşık ideolojik, politik ve teorik soruların ve yanıtların somut bir sonucu da olacak ve Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Yakın Doğu Dâiresi Yöneticisi Pilger 17 Ocak 1935 târihinde Alman Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi Irk Politikası Dâiresi'ne yazdığı bir raporda, Johannes Ruppert'in, mümkünse, yeniden Hitler Gençlik Teşkilâtı'na kabul edilmesini ve Alman firmalarında çalışabilmesi için de kendisine bir belge verilmesini talep edecektir. Alman Dışişleri Bakanlığı, yine aynı raporda, bu şekilde davran-

Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen ve Eşi (1943)

Almanya'nın Ankara Büyükelçiliğinin son kadrosu:
Ortada (elinde şapka+gazete var) Papen; solunda Jenke; sağında (papyonlu) H. Rohde. nkara'da Alman Büyükelçiliği'nde çekilen bu fotoğraftan sonra Papen, Türkiye'yi terk etmek üzere istasyona gidecek. (4 Ağustos 1944)

makla, Johannes Ruppert'in artık Türk Büyükelçiliği'ne mürâcaat etmeyeceğini de hatırlatıyordu.

Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan 17 Ocak 1935 târihinde Alman Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi Irk Politikası Dâiresi'ne yazılan bir rapor, Alman Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi Irk Politikası Dâiresi'nden Robert-Koch-Platz ile İmparatorluk ve Prusya İçişleri Bakanı tarafından değerlendirilir ve Johannes Ruppert vak'ası, İmparatorluk İçişleri Bakanlığı'nın genelgesi gereğince, istisnâî bir durum olarak kabul edilir.

Bu dönemde Johannes Ruppert vak'asında olsun, buna benzeyen başka vak'alarda olsun, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın esas aldığı genelge, İmparatorluk ve Prusya İçişleri Bakanlığı'nın 18 Nisan 1935 târihli bir genelgesiydi ve bu genelge uyarınca istisnâî durumlar için karar verilebiliyordu. Tâbiri câiz ise, karışık kanlı bâzı Alman vatandaşlarının sorunu, Alman Dışişleri Bakanlığı ile devlet ve parti katındaki etkili kişiler tarafından, ancak bu genelgeye dayanılarak çözülebiliyordu.

Alman Propaganda Bakanlığı 1 Şubat 1936 târihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türk halkının ârî olup olmadığı sorusuna açıklık getirir. Alman Propaganda Bakanlığı, bu raporda, Türk halkının Asya kökenli bir halk olmadığını resmen açıklar.

12 Şubat 1936 târihinde ise, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın bir temsilcisi ile İmparatorluk ve Prusya İçişleri Bakanlığı'nda Genel Müdür olarak görevli Losener ve Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi Irk Politikası Dâiresi'nde görevli Dr. Frercks, Türk halkının Asya kökenli bir halk olmadığı yolunda Alman Propaganda Bakanlığı'nca yapılan açıklamayı nihâî sonuca ulaştırmak üzere biraraya gelirler.

Söz konusu toplantının sonucunu açıklamak üzere 30 Mart 1936 târihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan İmparatorluk ve Prusya İçişleri Bakanlığı ile Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi Irk Politikası Dâiresi'ne ve Alman Propaganda Bakanlığı'na yazılan bir raporda, ırk ve kan sorunları tamamen bir tarafa bırakılıyor ve yalnızca Türkiye'nin Avrupalılaşma süreci ve çabaları övgü ile vurgulanıyordu.

Türkiye'de Anti-Semitizm Eğilimleri

Almanya'da 1935 yılında kabul edilen ırk yasaları sonucunda, bu tarihten itibâren çok sayıda Yahudi Almanya'dan Türkiye'ye göç edecektir.

Bu yoğun göç karşısında, 1938 yılının hemen başında, Manisa mebusu Memet Sabri Toprak, göçün durdurulmasına ilişkin bir yasa tasarısı hazırlar ve Meclise sunar.

Tasarıya göre, Türk vatandaşları, evlerinin dışında, umûma açık yerlerde, her zaman Türkçe konu-

şacaklardı. Tasarı, söz konusu yükümlülüğe uyulmaması halinde, ilgilinin bir ilâ yedi gün arasında hapis cezasına çarptırılmasını ve 10 ilâ 100 TL arasında da para cezası ödemesini öngörüyordu. Aynı durumun tekrarı halinde ise, ilgiliye bir yıla kadar hapis cezası ile 200 ilâ 1.000 TL arasında para cezası verilebilecekti. Ayrıca, hükümlünün, diplomaları elinden alınacağı gibi, tüccar ve devlet memuru olarak görev yapması da mümkün olamayacak ve gazetecilik, doktorluk ve öğretmenlik yapma hakkı da kalmayacaktı. Bu konudaki adlî sürece ilişkin masrafların, yüksek oranlı para cezaları ile karşılanması düşünülmüştü. Diğer yandan, para cezasının bir kısmı ihbarcılara ödül olarak dağıtılacaktı. Tasarı, Türkçe bilmeyen Türk vatandaşlarının en geç bir yıl içinde Türkçe öğrenmesini zorunlu kılıyordu. Aksi halde, ilgili, Türk vatandaşlığından çıkarılacaktı.

Tasarıya ilişkin haber 1 Şubat 1938 tarihinde Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nce Alman Dışişleri Bakanlığı'na da bildirilir. Söz konusu raporda, bu tarihte Türkiye'de 80.000 Yahudinin yaşadığına değiniliyordu. Alman Büyükelçiliği'ne göre, Toprak'ın hazırladığı yasa tasarısı, Türkiye'deki güçlü anti-semitizm eğilimleri için bir ölçüydü. Anti-semitizm, sokaktaki adamın içinde olduğu kadar, eğitim görmüş kişilerin içinde de yaşıyordu. Alman Büyükelçiliği, Türkiye'deki anti-semitik eğilimlerin, ifrata kaçmış olarak yorumladığı Türk ulusul bilinci ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile güçlenmeye başladığını, anti-semitizmin özellikle bürokratlar arasında görüldüğünü belirtiyordu. Ancak anti-semitizmin neden bürokratlar arasında güçlendiği belli değildi. Söz konusu eğilim, dışarıya yansıtılmamakla birlikte, ara sıra bazı gazete makalelerinde göze çarpıyordu. Alman Büyükelçiliği'nin raporunda, bürokratlar arasında görülen Yahudi düşmanlığının son derece sathî olduğu, fakat anti-semitizmin zaman zaman pratik vesilelerle açıkça görülebildiği ve mütemadiyen geliştiği de belirtiliyordu.

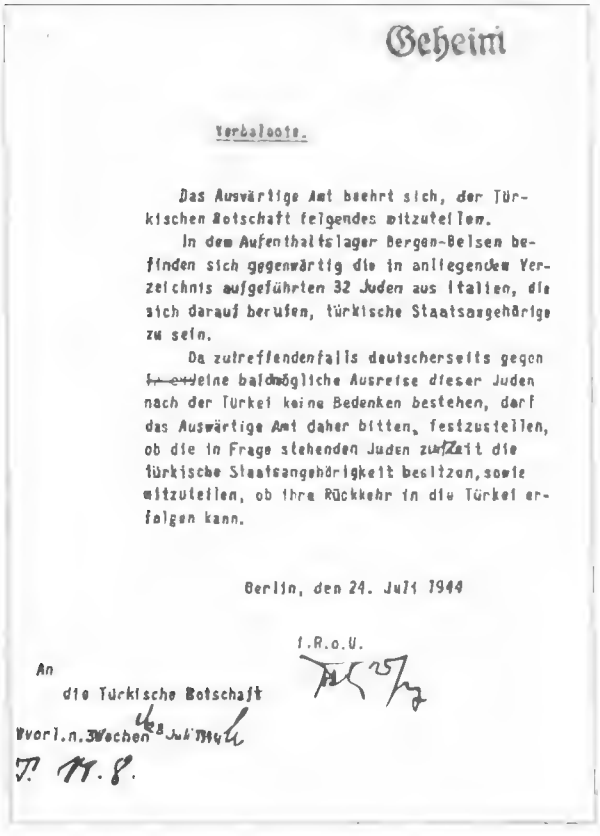

Geheim

Verbalnote.

Das Auswärtige Amt beehrt sich, der Türkischen Botschaft folgendes mitzuteilen.

In dem Aufenthaltslager Bergen-Belsen befinden sich gegenwärtig die in anliegendem Verzeichnis aufgeführten 32 Juden aus Italien, die sich darauf berufen, türkische Staatsangehörige zu sein.

Da zutreffendenfalls deutscherseits gegen ~~[illegible]~~ eine baldmögliche Ausreise dieser Juden nach der Türkei keine Bedenken bestehen, darf das Auswärtige Amt daher bitten, festzustellen, ob die in Frage stehenden Juden zur Zeit die türkische Staatsangehörigkeit besitzen, sowie mitzuteilen, ob ihre Rückkehr in die Türkei erfolgen kann.

Berlin, den 24. Juli 1944

I.R.o.U.

An
die Türkische Botschaft

Yvori.n.3Wochen

Ancak Alman Büyükelçiliği, Toprak'ın yasa tasarısının geri çekileceğini tahmin ediyordu. Alman Büyükelçiliği'ne göre, tasarı beceriksizce hazırlanmıştı ve bu nedenle de yasalaşması mümkün değildi. Nitekim, gerçekten de, tasarı Dışişleri Bakanlığı'nca geri çekilecektir.

Yazar, Mecliste tartışılmış olmasına karşın, tasarının kayıtlara geçmemiş olması gerektiğini belirtiyor. Tasarının tartışılması sırasında, bir grup, tasarısının Anayasaya tamamen aykırı olduğunu ileri sürerken; tasarıyı destekleyen diğer grup ise, bu sayede Türkiye'ye yoğun olarak süren Yahudi göçünün önüne geçileceğini iddia ediyordu.

Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Saffet Arıkan ile Almanya'nın Askeri Ataşesi General Hans Rohde (Ankara 1942)

Alman Büyükelçiliği'nin bir başka raporunda ise, Türkiye'nin bazı bölgelerinde yaşayan Yahudilerin bulundukları bölgelerden başka bölgelere göç ettirilmesinin talep edildiğine değiniliyordu. Ancak yine aynı raporda, Türkiye'deki resmî kuruluşların Yahudileri Cumhuriyet için tehlike olarak görmediklerinden söz ediliyordu. Alman Büyükelçiliği, Yahudilerin esas desteği olarak görülen Mason Derneği'nin kapatılmasının ve Yahudilerin iyi birer vergi mükellefi olmasının yanısıra, Türkiye'de ticârî ve sınâî alanda önemli rolleri olmamasının da bu tutumda etkili olduğu kanısındaydı.

Alman Büyükelçiliği'nden Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazılan bir rapora göre, Ankara, dış temsilciliklerine verdiği tâlimatta, Yahudiler için Türkiye'ye giriş vizesinin sadece bazı çok özel ve ancak istisnâî durumlarda verilmesini istemişti.

1937 yılında çok sayıda Alman Yahudisi Türkiye'ye göç edecek, ancak kısa bir süre sonra sınır dışı

Salamon: Yaşadik be, yaşadiiik!.. Memur maaşlarina zam yapiliyormuş!..

edilecektir. Alman Büyükelçiliği, "Romanya'daki olaylar"dan sonra, Türk Hükûmeti'nin Romen Yahudilerinin de Türkiye'ye göçünü engellemek istediği kanısındaydı. Alman Büyükelçiliği, Türk Hükûmeti'nin Türk Yahudileri karşısındaki tutumunun tamamen dış politika gelişmelerinden etkilendiği görüşündeydi. Alman Büyükelçiliği'ne göre, Türk Hükûmeti, kendisinin "anti-semitik cephe" içindeki devletler kategorisinde yer almadığını göstermek için her türlü çareye başvuruyordu.

1938 yılının Kasım ayında, Alman arşiv belgelerinde "Yahudi siyonist önderi" olarak tanımlanan Weizmann, Londra'dan Filistin'e giderken, birkaç gün kalmak üzere Türkiye'ye de uğrar. Kısa bir süre İstanbul'da kalan Weizmann, oradan Ankara'ya geçer. Alman Haberler Bürosu'nun 30 Kasım 1938 tarihinde Berlin'e ulaştırdığı bilgilere göre, Weizmann, Ankara'da Türk Hükûmet çevreleri ile bağlantı kurmak istiyor, fakat Türkiye ziyaretinin basında haber olarak yayınlanmasını da arzu etmiyordu. Gerçekten de, Türk basını Weizmann'ın ziyaretine ilişkin tek bir haber bile yayınlamayacaktır. Ancak Alman istihbaratına göre, bu gelişme, Ankara'nın Londra'yı nazar-ı itibâra almasının bir sonucuydu. Türk-İngiliz ilişkileri Almanya tarafından dostça olarak nitelendiriliyordu. Alman arşiv belgelerine göre, ziyareti sırasında "özel güvenlik önlemleri" alınan Weizmann, İstanbul'da, bu şehirde yaşayan Yahudilerle görüşmeler yapar. Görüştüğü kişiler arasında diş hekimi Sâmi Günzberg de vardır. Alman istihbaratına göre, Günzberg, Weizmann'ın "etkili çevrelerle bağlantı" kurmasına yardım etmiş olmalıydı. Ayrıca, Sâmi Günzberg, yine Alman istihbaratına göre, Yahudi örgütünün önde gelen bir kişisiydi.

Alman Haberler Bürosu 30 Kasım 1938 tarihli bir haberinde, Türkiye'nin bir Yahudi sorunu yaratılmasını arzu etmediği gibi, göçmen de istemediğini

Des Schiefers Bibel
Akbaba - Istanbul Nr. 437 vom 30.7.1942

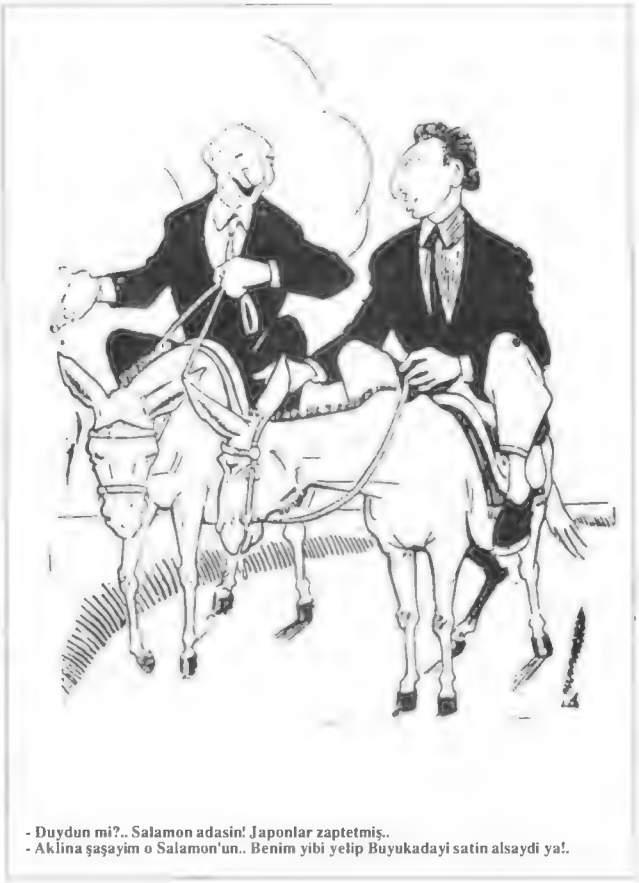

- Duydun mi?.. Salamon adasini! Japonlar zaptetmiş..
- Aklina şaşayim o Salamon'un.. Benim yibi yelip Buyukadayi satin alsaydi ya!.

vurguluyordu. Nitekim, Başvekil Refik Saydam, 1939 yılının Ocak ayında yaptığı bir açıklamada aynı konuyu yineleyecektir.

Yazara göre, Weizmann'ın amacı, Filistin sorunundaki Arap-Yahudi-İngiliz çatışması konusunda Türk Hükûmeti'nin görüşünü öğrenmekti. Türk Hükûmeti ise, dış politikasında, Arap dünyasından gelen sesleri de dikkate alıyor ve Türk halkının büyük çoğunluğunun İslâmî kültüre olan bağlılığını ve yakınlığını gözden uzak tutmuyordu.

Ancak yazar, bu noktada, Alman istihbaratının, ideolojik bir tavırla, Masonluğu, Yahudiliği ve Siyonistliği aynı kefeye koyup, hepsini topluca siyonist faaliyetler olarak değerlendirdiğine dikkat çekiyor.

Ancak Alman Büyükelçiliği dahi, Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türkiye'de bu sırada görülen anti-semitizm eğilimlerinin sadece münferit bazı seslerden ibâret kaldığını ve bir yankı da bulamadığını belirtecektir.

Yazar, Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'ndeki Türk Yahudilerine ilişkin belgelerde, 1939-1942 yılları arasında nedeni belli olmayan bir boşluğa rastlandığını belirtiyor.

Bununla birlikte, 1942 yılının ilk yarısında *Karikatür* ve *Akbaba* gibi bazı mizah dergilerinden seçilmiş bir grup Yahudi düşmanı karikatür Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nce derlenerek Berlin'e gönderilir. Türkiye'de savaş koşullarının sonucu olan sıkıntıların suçunun Yahudilere yüklenmekte olduğunu gösteren bu karikatürler, Berlin'de olumlu yankı uyandıracaktır.

Alman İşgâl Bölgelerinde Yaşayan Türk Yahudilerinin Âkıbeti

1942 yılının Ekim ayında Avrupa'nın Alman işgâline uğramış bölgelerinde yaşayan Türk vatandaşı Yahudilerin durumu güncellik kazandı.

Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan 21 Eylül 1942 tarihinde Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'ne gönderilen bir tâlimatta, 1 Ocak 1943 tarihinden itibaren Alman işgâli altındaki bölgelerden ayrılmadıkları sürece, bu bölgelerde yaşayan Türk Yahudilerine o zamana kadar gösterilen istisnâî muamelenin devamının artık mümkün olmadığı bildiriliyordu. O zamana kadar Alman işgâli altındaki bölgelerde yaşayan Türk Yahudileri ve diğer tarafsız ülkelerin vatandaşı Yahudiler tâkibattan kurtulmuşlardı. Ancak Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'ne gelen tâlimatta, bu durumun artık bu şekilde devamına imkân görülmediği vurgulanıyor, bazı önlemler alınacağından söz ediliyor ve gelecekte Türk Yahudilerinin de Yahudi olduklarına ilişkin işaret taşıyacakları, enterne edilecekleri ve sürülecekleri belirtiliyordu. Paris'te 3.046 Türk Yahudisi yaşıyordu. Alman Dışişleri Bakanlığı, Ankara'daki Büyükelçiliği'nin, Türk Hükûmeti'nden, Türk vatandaşı Yahudileri 1942 yılı sonuna kadar Türkiye'ye çağırması konu-

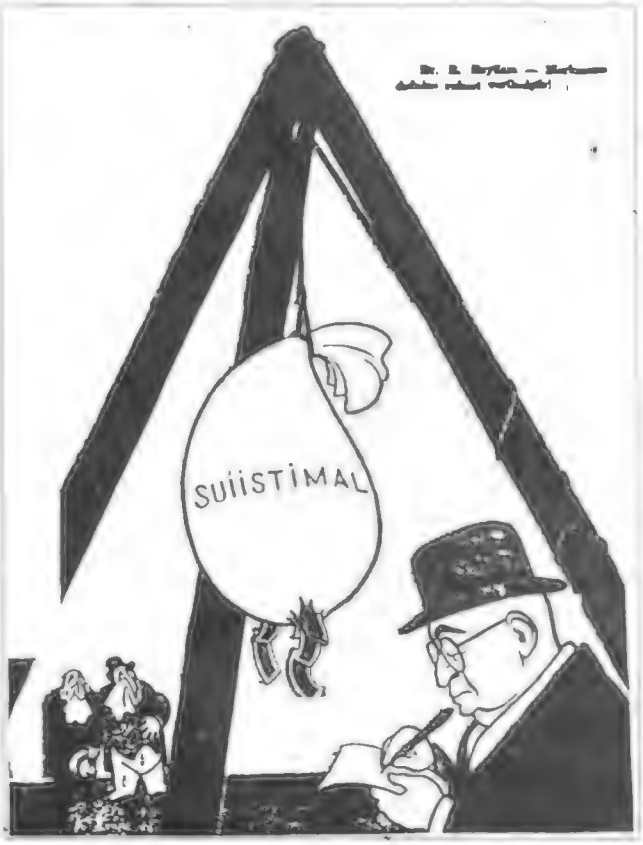

- Bu kilitler nedir Salamon?
- Duşman cep açiyormuş, ceplerimi emniyete aldim komandanim!

- Bu kutu nedir?
- Harpte kazanmak için ineden ipliye kadar hazirlanin dememiş miydiniz!

Salamon — Mahzende saklı beş bin teneke beyaz peynirim vardi, ne oldu?
Ses — Onların hepsi küflendi..
Salamon — Tam sirasi, çikar onlari, Rokfor diye piyasaya süreceğim!..

sunda ricada bulunmasını istiyordu. Almanya'nın istediği bu geri dönüş gerçekleşmediği takdirde, bu tarihten sonra "istisnâî muamele artık mümkün olamayacaktı."

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın bu başvurusu üzerine, Türk Hükûmeti, Alman işgâli altındaki bölgelerde Konsolos olarak görev yapan temsilcilerine gönderdiği tâlimatta, Türk Yahudilerinin Türkiye'ye dönüşünü talep edecektir. Türk Hükûmeti, ayrıca, söz konusu kişilere gerektiğinde transit vizesi verilmesini ve yolculuklarının da sorunsuz geçmesinin sağlanmasını rica ediyordu.

Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nde görevli Hans Kroll 16 Ekim 1942 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, bazı Türk Yahudilerinin beş yıldan uzun bir süredir Paris'te yaşadıklarını ve bu nedenle de Türk vatandaşlığını yitirmiş olabileceklerini hatırlatıyordu. Çünkü, Türk yasalarına göre, Türk vatandaşları, yabancı ülkelerde beş yıldan uzun bir süre kesintisiz biçimde kalamazlardı. Aksi halde vatandaşlık bağını yitirebilirlerdi.

Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan 21 ve 24 Ekim 1942 tarihlerinde Paris, Brüksel ve Den Haag [Lahey] kentlerindeki Alman temsilcilerine gönderilen bir tâlimatta, Türk Hükûmeti'nin taleplerinin karşılanması istenecektir.

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın bir temsilcisi 4 Kasım 1942 tarihinde kaleme aldığı bir raporda, 1942 yılının Kasım ayında Alman işgâli altındaki Hollanda'nın Den Haag kentinde 37 Türk Yahudisinin yaşadığını ve bu tarihe kadar da 35 Türk Yahudisinin Türkiye'ye dönmek için herhangi bir mürâcatta bulunmadığını bildiriyordu.

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın 30 Aralık 1942 tarihli bir raporunda, Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu'nun, bu bölgede yaşayan Türk Yahudilerinin mülklerini satarak elden çıkarabilmelerini sağlamak için zaman kazanmaya çalıştığı açıklanıyordu. Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu, Berlin'in bu konuda tanıdığı ve 1 Ocak 1943'de dolacak süreyi bağlayıcı görmüyordu ve Almanlara göre, Türk tarafı söz konusu süreyi geciktirici bir taktik içindeydi.

- Bu paravan ne olacak?
- Top attiktan sonra çamaşir değiştirmek için lâzim olacak!

Alman Dışişleri Bakanlığı 21 Ocak 1943 tarihinde Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'ne yazdığı bir raporda, süreyi bir ay daha uzatmayı kabul ediyor ve buna karşılık da Ankara'yı bu sürenin sonunda zecrî tedbirler almakla tehdit ediyordu. Türkiye'nin itirazları diplomatik yollardan karşılanacak ve kabul edilmeyecekti. Oysa, Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu, Türk Hükûmeti'nin 1942 yılının Ekim ayında verdiği tâlimattan haberdar olmadıklarını belirtmişti. Almanya ise, bu gerekçenin doğruluğundan kuşku duyuyordu. Çünkü, Türkiye'nin Brüksel ve Den Haag kentlerindeki temsilcileri söz konusu tâlimattan 1942 yılının Ekim ayından beri haberdardılar. Alman Dışişleri Bakanlığı Ankara'daki Büyükelçiliği'nden, Türk

Bergen-Belsen Toplama Kampı'nda Bulunan Türk Yahudileri

Soyadı	Adı	Doğum Tarihi	Doğum Yeri	Son İkâmetgahı	Mesleği
Afnaim-Galapo	yok	Rosa	06.03.1915	Cassaba	Milano
Afnaim	Vittoria	14.03.1933	Milano	Milano	yok
Afnaim	Mathildi	29.07.1941	Milano	Milano	yok
Cohen	Flora	07.09.1896	İzmir	Roma	terzi
Cohen	Marco	11.01.1906	İstanbul	Milano	tüccar
Cohen-Bembassa	Fachela	03.03.1906	İstanbul	Milano	yok
Dana	Salomon	21.07.1899	İstanbul	Milano	tüccar
Dana-Botton	Malkuna	17.07.1903	İstanbul	Milano	yok
Dana	Mois	05.02.1931	Milano	Milano	yok
Dana	Samuel	04.12.1932	Milano	Milano	yok
Dana	Stella	28.11.1937	Milano	Milano	yok
..enias	Baruh	21.03.1904	Edirne	Milano	tüccar
.. eniaas-Levi	Valentine	23.09.1910	Sofya	Milano	yok
..enias	Astrit	27.10.1932	Milano	Milano	yok
Jaffe	Elia	18.10.1895	Çanakkale	Milano	tüccar
Jaffe-Ventura	Lina	23.09.1902	İzmir	Milano	yok
Kohen	Rafael	10.10.1878	İstanbul	Pandino	yok
Kohen-Menasse	Rosa	13.05.1889	İstanbul	Pandino	yok
Kohen	Alberto	17.04.1921	Milano	Pandino	memur
Kohen-Avigdor	Rahel	1878	İstanbul	Milano	yok
Kohen	Bohor	13.02.1909	İstanbul	Milano	tüccar
Kohen	Samanto	-	-	-	-
Kohen	Kadun	27.12.1912	İstanbul	Milano	terzi
..espin	Avram	27.12.1876	İzmir	Milano	tüccar
..espin	Judith	15.09.1914	İzmir	Milano	tezgâhtar
..espin	Vittor	22.11.1915	İzmir	Milano	tezgâhtar
Molho	Abraham	21.08.1887	İstanbul	Cenova	terzi
Moldahay-Anavi	Rebekka	03.03.1887	İstanbul	Milano	yok
Moldahay-Anavi	Clara	20.03.1915	İstanbul	Milano	yok
Ojalvo	Marco	26.12.1886	İstanbul	Milano	tüccar
Saki (Pupi)Yanni	Sara	30.11.1867	İstanbul	Milano	yok
Saki	Menahim	1893	İstanbul	Milano	tüccar
Saki (Pupi)	Nathan	22.04.1894	İstanbul	Milano	tüccar

Bergen-Belsen Toplama Kampı'nda Bulunan ve Türk Olduğunu İddia Eden Üç Yahudi

Soyadı	Adı	Doğum Tarihi	Doğum Yeri	Mesleği	Son İkâmetgahı
Le..y	Rudolf	15.10.1902	Berlin	avukat	Amsterdam
Le..y-Lion	Berta	20.08.1914	Duisburg	hemşire	Amsterdam
Le..y	Malkita	15.03.1942	Utrecht	yok	Amsterdam

Hükûmeti'nin aynı tâlimatının Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu'na da ulaştırılması için çaba göstermesini talep ediyordu. Alman Dışişleri Bakanlığı, diğer yandan da, Paris'teki Alman temsilciliğine verdiği bir tâlimatta, Türk Hükûmeti ile anlaşma yapıldığını hatırlatıyor ve Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu'na bu konuda yeni bir vesile yaratmaması gerektiğinin bildirilmesini istiyordu.

Daha 1942 yılının Aralık ayında Almanya Fransız Vichy Hükûmeti ile bir anlaşmaya varmıştı. Buna göre, Fransız bölgesindeki bütün Yahudiler önce enterne edilmek üzere kıyı bölgelerinde toplanacaklar ve daha sonra da Fransa dışına çıkartılarak Doğuya götürüleceklerdi.

Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen 26 Ocak 1943 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, konuyla ilgili olarak, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri'nin temsilcisi ile görüştüğünü, temsilcinin kendisine, Fransa'nın Alman işgâli altındaki bölgelerinde, Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu istisnâ olmak üzere, başkaca hiçbir temsilciliğinin ve Konsolosluğunun kalmadığını hatırlattığını ve Türk Hükûmeti'nin yukarıda sözü edilen tâlimatının hangi Konsoloslukça alındığının bilinmediğini söylediğini yazıyordu.

1943 yılının Ocak ayında Fransa'daki Alman işgâl kuvvetleri ile bölgede yaşayan Türk Yahudileri arasında sorunlar çıkacak, Almanya'nın tanıdığı sürenin ay sonunda dolmasına karşılık durumda herhangi bir değişiklik olmayacaktır.

Papen 26 Ocak 1943 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Alman güvenlik kuvvetlerinin Türk Yahudilerinin de enterne edilmelerini ve herhangi bir özel düzenleme olmaksızın Doğuya sevklerini öngördüğünü yazıyordu.

Nihayet Berlin bu konudaki kesin kararını verecek ve gelecekte Türk Yahudilerinin diğer Yahudiler gibi muamele göreceklerini, ancak şimdilik enterne edilmeyeceklerini ve Doğuya da gönderilmeyeceklerini açıklayacaktı. Bu konudaki kesin tutumun saptanması için, Paris'teki Alman işgâl kuvvetlerinin Berlin'in bundan sonraki tâlimatlarını beklemeleri gerekiyordu.

Fransa, Belçika ve Hollanda'da yaşayan Türk Yahudilerine tanınan süre Şubat ayında sona erer. Alman Dışişleri Bakanlığı 18 Şubat 1943 tarihinde Ankara Büyükelçiliği'ne gönderdiği bir tâlimatta, Alman işgâl bölgelerinde diğer Yahudilere uygulanan önlemlerin 1 Nisan'dan itibâren Türk Yahudilerine de uygulanmaya başlanacağının Türk Hükûmeti'ne bildirilmesini ister.

Berlin, 1943 yılının Mart ayında, Türk Hükûmeti'nin, Romanya'dan Filistin'e göç edebilmeleri için, binlerce Yahudi çocuğuna ve yüz kadar da refakatçiye Türkiye'den transit geçiş izni verdiğini öğrenmiştir.

1943 yılının ilkbahar aylarında bu kez de Yunanistan'ın Alman işgâli altında kalan bölgelerinde yaşayan Türk Yahudilerinin durumu gündeme gelecektir.

Almanya, Yunanistan'da yaşayan Türk Yahudilerinin de, 15 Haziran 1943 tarihinden itibâren,

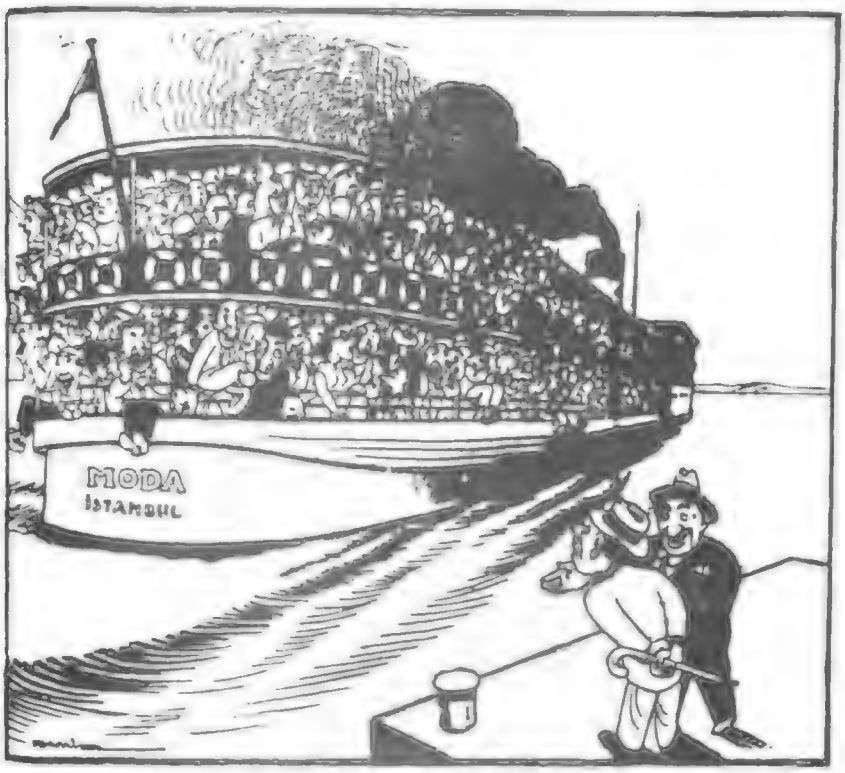

- Filistine mi gidiyorlar?
- Hayır. Büyükadaya!..

- Bodurumu su bastı bâba...
- Ne duruyorsun, şişelere doldurup satsana!..

diğer Yahudilere uygulanan muamelelere mâruz kalacaklarını açıklar. Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği ise, kuzey Yunanistan'da 39 Türk Yahudisinin yaşadığını açıklamıştır. Türk Hükûmeti, verilen sürenin uzatılmasını talep eder ve bu konuda Alman Dışişleri Bakanlığı ile Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği arasında görüşmeler olur. Bu görüşmeler sırasında Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği, Selânik'te yaşayan Türk Yahudilerinin isimlerini Alman makamlarına verir. Ancak Yunanistan'da başka Türk Yahudilerinin de yaşadığı sanılmaktadır. Alman Dışişleri Bakanlığı ise, Yunanistan'da yaşayan Türk Yahudilerinin Türkiye'ye dönmelerini tercih etmektedir. Yunanistan'da bulunan Türk Yahudileri, isterlerse ve giriş vizesi elde edebilirlerse, başka ülkelere de gidebileceklerdir.

Papen 7 Mayıs 1943 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türk Hükûmeti'nin Yunanistan'da yaşayan dokuz Türk Yahudisinin Türkiye'ye geri çağrılmasını istediğini bildirir.

Alman Dışişleri Bakanlığı, bu sırada, İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliği'nin, Türkiye'ye gelebilen Yahudilerin Filistin'e varabilmelerini sağlamak üzere gereken vizeyi alabilmeleri için girişimde bulunduğu haberini alır. Alınan istihbârâta göre, Bulgaristan'da bulunan 20.000 Yahudi Türkiye'den transit geçiş için müracaatta bulunmuştur. Ancak Türk Dışişleri Bakanlığı, yeterli ulaşım aracı olmadığı gerekçesi ile bu müracaatı red eder. Buna karşılık, İngiltere, İstanbul'da bir toplanma merkezi kurulmasını ve mültecilerin mevcut tren kapasitesi ile sevkini önerecektir. İngiltere'nin bir başka önerisi de, mültecilerin deniz yolu ile Filistin'e sevk edilmesidir. Ancak bu öneri de yetersiz ulaşım imkânları gerekçesiyle Türk Hükûmeti'nce red edilir.

Papen 30 Mayıs 1943 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, kuzey Yunanistan'da yaşayan Türk Yahudilerinin sayısının yükselmekte oldu-

ğunu bildirir. Ancak Papen'e göre, Türk Hükûmeti, kuzey Yunanistan'da yaşayan Türk Yahudilerinin buradan ayrılarak Türkiye'ye dönmeleri için tanınan ve 15 Haziran tarihinde sona erecek süreye uyacaktır.

Almanya, bu süreyi 15 Temmuz'a kadar uzatır. Ancak bu tarihten sonra Türk Yahudileri de diğer Yahudilere uygulanan muamelelere mâruz kalacaklardı.

Almanya'nın Paris Büyükelçiliği'nden 23 Eylül 1943 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazılan bir raporda, Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu'nun, Türk Yahudilerinin Türkiye'ye sevkinde faal bir rol oynamadığı belirtiliyordu. Alman makamlarına göre, Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu, bu konuda hiçbir girişimde bulunmamıştı. 3.900 Türk Yahudisinden yalnızca 500 tanesi tamamen ve kesin olarak ("en regle") korunma altına alınmıştı.

Yazar, bu tarihten sonraki yazışmaların, Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu'nun bu konudaki ihmâlini ortaya koyduğunu belirtiyor. Yazara göre, Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu, Paris'teki 3.900 Türk Yahudisinin yaşamını kurtarabilecek durumdaydı. Oysa Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu, yalnızca 30 Türk Yahudisi için girişimde bulunacaktır. Söz konusu 30 kişi, Alman güvenlik kuvvetlerince tutuklanmışlar ve Drancy'deki Yahudi toplama kampında enterne edilmişlerdi.

Yazar, Almanların bu davranışını, Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu'nun bu konudaki hareketsizliğine karşı bir taktik olarak yorumluyor. Amaç, bu suretle Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu'nu etkilemek ve harekete geçmesini sağlamaktı. Alman makamları, bu amaçla Paris'te kalan Türk Yahudilerinin Türk vatandaşlığını yitirecekleri haberini de yayacaklar, ancak bu tür haberler de Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu'nun hareketlenmesine neden olmayacaktır.

Söz konusu 500 Türk Yahudisi dahi 1943 yılının Eylül ayına dek Türkiye'ye dönmemişti. Paris'teki Alman makamları Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu'nu bu konuda baskı altına alırlar. Türk Yahudilerinin Türkiye'ye dönmelerini mükmün kılmak üzere, Almanya'nın tanıdığı süre dört ay daha ve 1943 yılının sonuna dek uzatılır. Bu tarihe kadar bütün Türk Yahudileri Türk pasaportu alacaklar ve Türkiye'ye gideceklerdi. Aksi halde, Türk vatandaşlığını yitireceklerdi.

Ancak bundan sonradır ki, Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği, Türk Hükûmeti'nin tutumunu değiştireceğini Alman makamlarına bildirecektir. Fakat Türk Hükûmeti, yalnızca Türkiye ile bağlantısını yitirmemiş Türk Yahudileri için teminat veriyordu. Alman arşivleri, bu konuda nasıl bir kriter uygulandığını açığa çıkarmaktan uzaktır.

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın, Türk makamları, özellikle de Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği nezdin-

- Salamon bu levha ne için?..
- Muşterilarla aliş verişi kolaylaştirmak için bayim!..

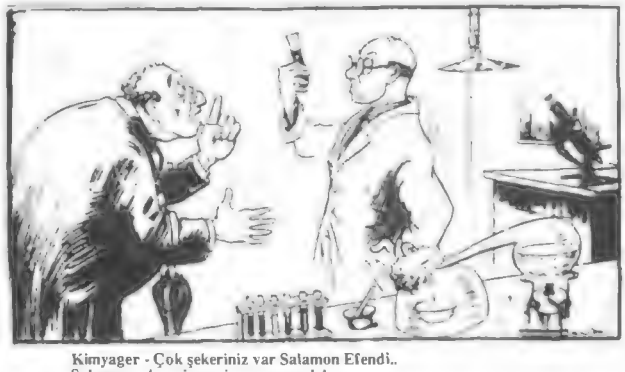

Kimyager - Çok şekeriniz var Salamon Efendi..
Salamon - Ayani opeyim yavaş seyle!..

- Bayat ekmek sahiden az yiniyor Salamon..
- Öyleyse yemekleri da yirmi dort saat bayatlat!.

deki baskıları başarısız kalır. Hatta, Türk Yahudilerinin de Alman Yahudilerinin karşılaştığı muameleye mâruz kalacakları ve Doğuya sevk edilecekleri yönündeki tehditler de etkili olmaz.

Almanya'nın son süre uzatım tarihinden yalnızca

bir gün önce, Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nde görevli Birinci Kâtip Koç, Alman Dışişleri Bakanlığı'na müracaat eder ve Türk Hükûmeti'nin yeni bir süre uzatımı ricasını iletir. Koç, ayrıca, herşeyden tamamen habersiz olarak, öngörülen önlemlerin bütün Alman işgâl bölgelerini kapsayıp kapsamayacağını da sorar. Bu başvuru, her ne kadar Alman makamlarında büyüyen bir âsab bozukluğu yaratırsa da, Almanya, Türkiye ile ilişkilerinde bir çatışma yaratmamak için, bunu belli etmez.

Almanya'nın Paris temsilcisi 26 Ekim 1943 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, tatilden dönen Türkiye'nin Paris Başkonsolosu'nun, sürenin uzatılmasını rica ettiğini bildirir. Oysa aynı tarihte Alman güvenlik kuvvetleri, geçerli kimlik kartı olmayan bütün Yahudileri yakalamaya başlamıştır bile...

Papen Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türk Dışişleri Bakanlığı'nın, Almanya'nın sözünü ettiği Türk Yahudilerinin sayısının Almanya'da bir, Hollanda'da 28 ve Fransa'da da 300 kişi olarak açıkladığını belirtir. Estonya ve Letonya'da ise hiç Türk vatandaşı yaşamıyordu. 1943 yılının Ekim ayında Hollanda'da yaşayan Türk Yahudilerinin listesi Türk İçişleri Bakanlığı'nca denetlenmişti.

Papen 28 Ekim 1943 tarihli bir raporunda, Türk Hükûmeti'nin, yalnızca Türk İçişleri Bakanlığı'nca Türk Yahudisi olduğu kesinlikle saptanmış Yahudilerle ilgileneceğini vurguluyordu.

Yazar, bu noktada, Türk Hükûmeti'nin tutumunu insanî ve ahlâkî yönlerden sorguluyor ve sonuçta Türk Hükûmeti'nin "vicdansız" tutumunu yeriyor.

1943 yılının Kasım ayında Türk Yahudileri konusu Berlin'de Alman Dışişleri Bakanlığı ile Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği arasında bir kez daha görüşülecek ve sonuçta süre bir kez daha uzatılacaktır. Anlaşmaya göre, Türkiye'ye dönecek olan Türk Yahudilerinin listesi 31 Aralık 1943 tarihine kadar Alman makamlarına teslim edilecekti. Ancak dönüş yolculuğu en geç 31 Ocak 1944 tarihine kadar tamamlanmış olmalıydı.

Her ne kadar bu son uzatma Ankara'da Almanya'nın büyük jesti olarak tanıtıldıysa da, diğer yandan, Papen, Berlin'in tâlimâtı üzerine, Türk Hükûmeti'ni, bu uzatmanın artık son uzatma olduğu ve bu sürenin güvenlik nedenleri ile yeniden uzatılmasının artık mümkün olamayacağı konusunda uyarıyordu. Türk Hükûmeti bu süreyi dikkate almalıydı.

Alman güvenlik kuvvetleri, 11 Kasım 1943 tarihinde Hollanda'da yaşayan 21 Türk vatandaşının pasaportunu Alman Dışişleri Bakanlığı'na teslim eder.

Alman Dışişleri Bakanlığı, 2 Aralık 1943 tarihinde Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden, Hollanda'da yaşayan Türk Yahudilerinin Türk makamlarından Türkiye'ye dönüş için belge alıp almadıklarını sorar.

Brüksel'deki Alman temsilcisinin 1944 yılının Ocak ayındaki bir yazısından, Türk Yahudilerinin bir toplama kampında enterne edildiklerini öğreniyoruz. Söz konusu Türk Yahudilerinin ikâmetgâhları mühürlenmiş ve anahtarları da Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu'na teslim edilmişti. Çünkü, bu sırada, Belçika'da Türk temsilciliği yoktu ve Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu Türk vatandaşlarının Belçika'daki haklarını da koruyordu. Belçika'da yaşayan Türk Yahudilerinin Türkiye'ye dönebilecekleri son tarih ise 31 Ocak 1944 idi. Alman Dışişleri Bakanlığı'nın 22 Ocak 1944 tarihinde Almanya'nın Brüksel'deki temsilcisine hitâben yazılmış bir raporunda, söz konusu tarihin, diğer bölgeler için olduğu gibi, Belçika için de uzatılmasının mümkün olmadığı açıklanıyordu.

Ancak Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Brüksel'deki temsilcisi 13 Ocak 1943 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu'nun bu arada bazı Türk Yahudileri için müdahalede bulunduğunu açıklıyordu. Bu suretle, Belçika'da yaşayan Türk Yahudileri için Alman ölüm makinasının önünden kaçıp kurtulmak mümkün olacaktır.

Salamon- Canim Rebekam, sana olan aşkim eşya fiyatlari yibi durmadan artiyor... Kalbimi vurguncu deposu yibi ağzima kadar doldurdum.. Aydi, aramizda etikete ehemiyet vermiyelim da, aliş verişimizi pazarlikla yapalum. Sozun kisasi: Drabomana pahalilik zammi yapmazsan seninle evlenemem, anladin mi?!..

Aslında Almanya, yabancı ülke vatandaşı olan Yahudilerin, bu arada Türk Yahudilerinin de Alman işgâl bölgelerinin dışına çıkarılmasını istiyordu. Örneğin Almanya'nın Sofya Elçiliği'nin 5 Şubat 1944 tarihli yazısı bunu göstermektedir. Ayrıca, bu tarihten iki gün sonra, 7 Şubat'ta, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Paris'teki temsilcisine verilen tâlimatta, sevk edilecek Yahudilerin sayısının öngörülenden fazla olması halinde, ulaşım araçlarının gerekli sayıya çıkarılması için çaba gösterilmesi isteniyordu. Bulgar Dışişleri Bakanlığı da demiryolu trafiği konusunda üzerine düşeni yapacaktı.

Almanya'nın Paris Büyükelçiliği, 29 Ocak 1944 tarihinde, 2 ve 4 Şubat tarihlerinde Türk Yahudilerinin Fransa'dan Türkiye'ye sevki için Bulgaristan'dan geçiş vizesi talep eder.

Yukardaki listeden de görüleceği gibi, 1944 yılının Temmuz ayında Bergen-Belsen Toplama Kampı'nda bulunan Yahudiler arasında, Alman arşiv belgelerinde "güyâ Türk vatandaşı" olarak tanımlanan Yahudiler de vardı. Bununla birlikte, Alman güvenlik kuvvetleri Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan, hangi Yahudilerin Türk vatandaşı olarak kabul edilebilecekleri konusunda yardım istiyordu.

Bugün artık bilinen bir gerçektir ki, Bergen-Belsen Toplama Kampı'nda bulunan Yahudiler, ölümden kurtulabilmek için Türk vatandaşı olduklarını öne sürmüşlerdi. Nitekim listeden pek çok Yahudinin Türkiye'de doğmadığı görülüyor. Görünüşe göre, Bergen-Belsen Toplama Kampı'ndaki Yahudiler bütün umutlarını Türkiye'ye bağlamışlardı.

HÜKUMET VURGUNCULUK İLLETİLE MUCADELEDE:
Doktor mikropları ayıklıyor!..

Toplama kamplarındaki gaz odaları ve fırınlar tam kapasite çalışırken, Alman makamları bir yandan da bazı Yahudilerin başvurularını kabul ederek, havale ediyorlardı. Ama başvurular Ankara ya da Berlin'de değil, fakat Bergen-Belsen Toplama Kampı'nda sonuçlandırılıyordu.

Adada bir otelin önünde adamın biri [Salamon!] diye bağırdı!..

Alman güvenlik kuvvetlerince 10 Temmuz'da kaleme alınmış, fakat Alman Dışişleri Bakanlığı'na ancak 24 Temmuz'da varabilmiş bir rapor da, bu bağlamda hayli ilginçtir. Bu yazıdan iki gün sonra, 24 Temmuz'da, Alman Dışişleri Bakanlığı Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'ne sözlü bir nota verecek ve Türkiye'nin Bergen-Belsen Toplama Kampı'nda bulunan 32 Türk Yahudisinin Türkiye'ye dönmesine razı olup olmadığını bir kez daha soracaktır.

Aradan üç hafta geçtikten sonra, 31 Temmuz'da, Berlin'deki Alman güvenlik kuvvetleri, kendilerini Türk olarak tanımlayan üç Yahudinin daha isimlerini verecekler ve Türk Hükûmeti'nin bu üç Yahudiyi Türk vatandaşı olarak kabul edip etmediğini soracaklardır.

Belgelerde bu üç kişinin isimleri okunabilir olmaktan çok uzak... Ancak en azından iki tutuklunun Alman ismi taşıdığı ve Almanya'da doğduğu, üçüncü tutuklunun ise, Malkita adında iki yaşında bir kız çocuğu olduğu görülüyor.

Alman arşiv belgeleri, bu başvuru karşısında Türkiye'nin herhangi bir reaksiyonda bulunduğuna ilişkin bir kanıt içermiyor. ☆

Hannoverische Studium über den Mittleren Osten, Band 3 (Frankfurt a M., 1988), s.113-81.

İstanbul'da, Fener'deki Sveti Stefan Bulgar Kilisesi'nin Yapım Tarihi ve Mimarı Üzerine[1]

HASAN KURUYAZICI

İstanbul'da, Haliç boyunca Fener'den Balat'a doğru giderken sağ kolda, cephesi bezemelerle dolu bir kilise yükselir. Eskiden çevresini saran irili ufaklı yapılar nedeniyle ancak önüne gelince fark edilebilen bu yapı, B. Dalan'ın belediye başkanlığı zamanında Haliç'i "temizlemek" için girişilen yıkımlar sonunda bugün tek başına orta yerde kalan Sveti Stefan Bulgar Kilisesi. *Sveti* sözcüğü Bulgarcada "aziz" demek; kısaltılmışı da "Sv." biçiminde. Sv. Stefan Kilisesi'nin en ilginç yanı baştan aşağı demir malzemeyle yapılmış olması. Taşıyıcı strüktürü, yani iskeleti çeşitli biçim ve boyutlarda çelik profillerden oluşturulmuş. Ama yalnız iskeleti değil, dışında görülen her şey, içinde görülenlerin de büyük çoğunluğu hep demirden. Bütün dış duvar kaplamaları, gömme ayaklar (pilastrlar), pencere doğramaları, kapı kanatları, kemerler, sütun başlıkları, saçak silmeleri, çatı, çatının kenarı boyunca uzanan alçak korkuluk duvarı ve bunun üstünde sıralanan minik kule motifleri, çan kulesi, bu kulenin dört yanındaki dört balkon ve cephelerdeki çeşitli kabartma bezemeler, inanılması güç ama, sadece demirden yapılmış. Kilisenin içine gelince, yine duvar kaplamaları, bütün sütunlar ve sütun başlıkları demirden. Bütün demir parçalar birbirlerine civata ve somun kullanılarak, perçinlenerek ya da kaynaklanarak tutturulmuş.

Kilisenin cephesinde görülen her şey demirden

Planı, iki yan ve bir orta nefle bunları dikine kesen bir transeptten oluşan kilisenin içindeki ahşaptan yapılmış tek önemli öğe ikonostasis. Çok süslü ve sarı yaldızla boyalı bu ikonostasis, transeptin önünde bütün kilise enince uzanıyor ve apsis bölümünü kilise mekanından ayırıyor. Üstünde, her ikonostasiste olduğu gibi Hz. İsa ve Hz. Meryem ile çeşitli havari ve azizlerin ikonları bulunuyor. Bu resimlerin bir tanesi özellikle ilginç. İkonostasisin tepesinde, tam ortada yer alan, yaklaşık 40 cm X 70 cm boyutlarındaki bu resim Hz. İsa'nın havarileriyle birlikte yediği son akşam yemeğini canlandırıyor. İlginçliği de aynı konuyu işleyen çok ünlü başka bir resmin,

Yaldız boyalı ve ikonlarla süslü ikonostasis. Yukarda, boynuz biçimli iki kıvrımın ortasında Leonardo da Vinci'nin aynı adlı freskinin kopyası Son Akşam Yemeği. Tepede, içi kasetlerle kaplı tavan tonozu görülüyor.

Son Akşam Yemeği'nin yakından görünüşü

Leonardo da Vinci'nin Son Akşam Yemeği adlı freskinin kopyası olmasından kaynaklanıyor.

Kilisenin ana girişi güneybatıdaki Mürsel Paşa Caddesi tarafında. Girişin ve yan neflerin üzerinde "U" biçiminde bir galeri yer alıyor. Bu galeri çapraz tonozlarla, orta nefle transept ise yarım silindir biçiminde birer tonozla (beşik tonoz) örtülü. Orta nefle transeptin tonozlarının içini kaplayan yine demirden yapılmış kare biçimli kasetler yapıya bir Rönesans kilisesi havası veriyor. Bundan başka yer yer neogotik, yer yer neo-barok öğeler de içeren kilise, 19. yüzyılda Avrupa'da çok yaygın olan tarihselci (historisist) mimarlık anlayışında, seçmeci (eklektik) bir yapı.

Ana malzemesi demir olduğu için Sv. Stefan Kilisesi zaman içinde hava koşullarının etkisiyle paslanıp çürümeye başlamıştı. Ayrıca temellerde ortaya çıkan oturma ve kaymalar, cephelerde önemli çatlamalara, demir yüzeylerde yırtılmalara yol açmıştı. Gene aynı nedenle bodrum katına da sürekli su doluyordu. Bulgar hükümeti 1990-91 yıllarında kiliseyi onarttı[2]. Bulgarlar bu onarıma hazırlık olarak 1985'te Bulgar mühendis Veselin St. Venkov-Vias'a zemini ve temelleri, 1989'da da Avusturyalı restorasyon uzmanı Gilbert Wiplinger'e yapının durumunu ve onarım koşullarını inceletmişler. Biz bu yazıyı hazırlarken her iki uzmanın da verdiği raporlardan yararlanma olanağını bulduk.

Sv. Stefan Kilisesi Bulgar Eksarhhanesi'ne bağlı. Yapılması da eksarhhanenin kuruluşuyla yakından ilişkili. Bu nedenle eksarhhanenin kuruluş sürecine bir göz atmak yararlı olacak. Osmanlı Devleti'nin Bulgar Ortodoks uyrukları da eskiden İstanbul'daki Fener Rum Patrikhanesi'ne bağlılar, yani onlar da ibadetlerini Rum Ortodoks kiliselerinde yapıyorlar. 18. yüzyılın sonlarında Balkanlar'da milliyetçiliğin yayılmasıyla birlikte Bulgar cemaatı arasında bağımsızlığa doğru bir ilk adım niteliğinde olmak üzere Rum Patrikhanesi'nden ayrı bir Bulgar Ortodoks kilisesi oluşturma düşüncesi gelişmeye başlıyor. Müslüman olmayanlara da Müslümanlarla eşit haklar verilmesini öngören 1839 Tanzimat Fermanı bu haraketin güçlenmesine yol açıyor. Bulgarlar, hükümeti kuşkulandırmamak düşüncesiyle olacak, önce bir kilise değil de, bir papaz evi kurmak için başvuruda bulunuyorlar. Gerekçe olarak Bulgarların da Rum kiliselerine gitmelerinin sıkışıklık yarattığını, bunun ise tıbben zararlı olduğunu, ayrıca

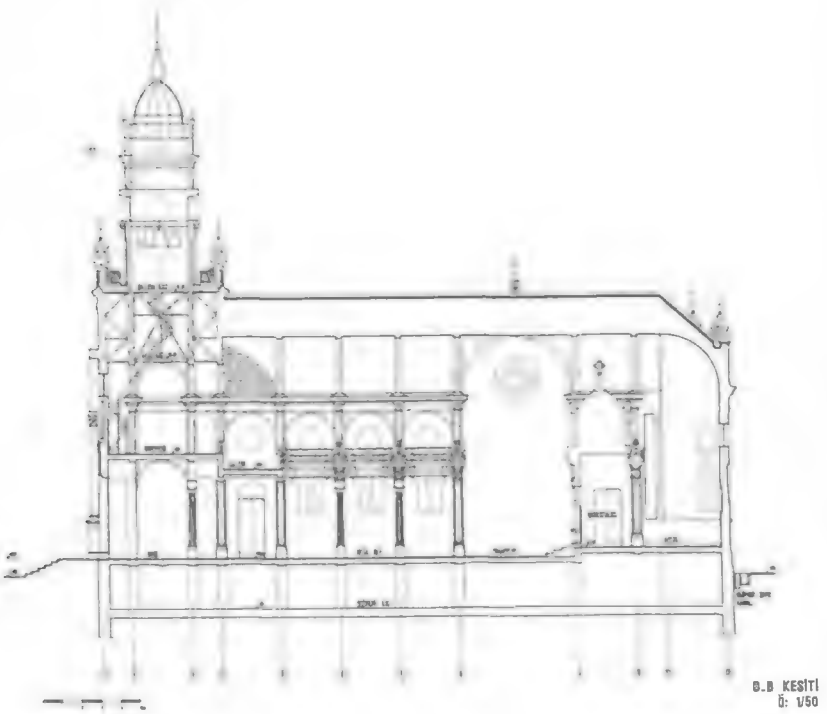

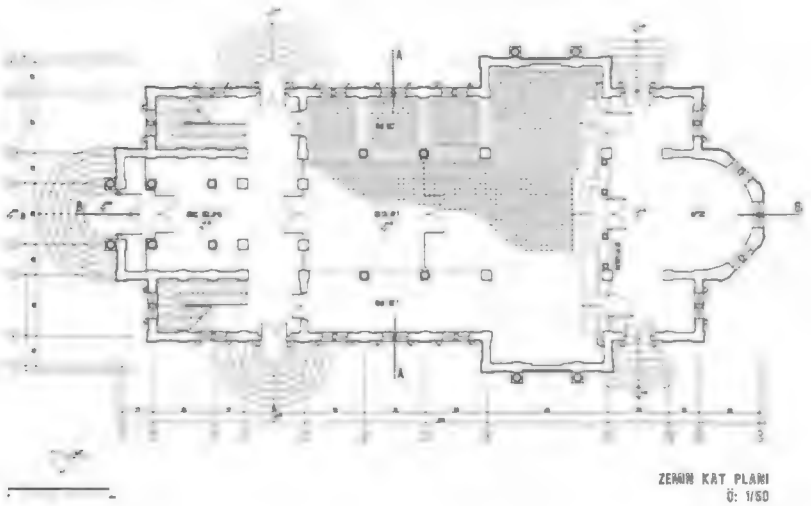

Sveti Stefan'ın boyuna kesiti (üstte)
Sveti Stefan'ın zemin kat planı (altta)

Rumca ibadeti anlamadıklarını, kendilerine ait bir papaz evinde kendi dillerinde ibadet etmek istediklerini ileri sürüyorlar. Osmanlı hükümeti ise Burgarların ayrılmasıyla patrikhanenin, dolayısıyla da Rumların gücünün zayıflayacağını hesaplayarak Bulgarların başvurusunu olumlu karşılıyor ve 12 Eylül 1848'de gerekli izni veriyor (A. Refik, 1341, s. 79). Başvuru dilekçesini yazan, Bulgar cemaatinin ileri gelenlerinden İstefanaki Bey. Bu İstefanaki Bey hükümetin gözünde de saygın bir kişi: örneğin 1867'de Girit isyanı üzerine Babıali'yi temsilen adaya yollanan heyette görevli olarak ona da yer veriliyor (Kutay, 1974, s. 215). İstefanaki Bey dilekçesinde şöyle demiş: "...hem Fener'de olan hanemi sizlere hemcinsiyetim hesabıyla Bulgarlara papaz evi olmak üzere parasız ve pulsuz teberru eylerim... vakıa size hanemi teberru ettim lakin yalnız arsayı teberru ederim yoksa ahşap mevcudesi ve enkazı Arnabutköyü'nde muhterik olmuş ve perişan ve üryan kalmış çoluk çocuk sahibi olan bazı uşaklarıma vermişimdir icap eden bahasını onlara eda etmelisüz deyu bir tahrib-i tedricane ile ilzam-ı berle anlar dahi bu surete razı oldukları ve şimdilik arsa-ı meskurenin kargiri içinde Bulgarların bir papaz evi olmak üzere istihzar olunmağın..." (A. Refik, 1341, s. 77).

Papaz evi konusunda bundan sonraki gelişmeleri gösteren iki belge var. Bunlardan biri, bugün Sv. Stefan Kilisesi'nin tam karşısında, Mürsel Paşa Caddesi'nin öbür yanında bulunan üç katlı taş yapının üstündeki yazıt. Saçağın hemen altında, bütün cephe boyunca bir baştan bir başa uzanan tek bir satır halindeki bu Bulgarca yazıtın çevirisi şöyle:

"Bu Yer Tanrının İzni Ve Yardımıyla, Padişahın Yüksek Fermanıyla, Ulu Padişah Sultan Abdulmecid Efendimizin Ve Patrik Anoim'in Zamanında İlk 'Bulgar Kilisesi Metohu'nun Yapılması İçin Yurtsever Ulu Knez Stefan Bogoridi Tarafından Tanrının Ve İnsanların Önünde Bulgar Halkına Armağan Olarak Bağışlandı. 'Bulgar Metohu' Yapısı Halkın Yardımı Ve Katılımıyla Ve Denetimi Altında Yapıldı. Yaz 1850'de Tamamlandı. Yazan S.S.N. İzvorski."

Bu metinden, Türklerin papaz evi dedikleri yapının bu olduğu, Bulgarların da onu 'metoh' yapısı olarak andıkları anlaşılıyor[3]. Demek ki İstefanaki (yazıttaki biçimiyle Stefan) Bey hanesinin arsasını gerçekten bağışlamış. Bulgar cemaati de papaz evini, yani metoh yapısını hemen yapmaya girişerek iznin çıkmasından birbuçuk yıl kadar sonra tamamlamış. Recep Ülke'nin verdiği bilgi de yazıtta söylenenleri doğruluyor: "(bugünkü) kilisenin bulunduğu yerde 1848 yılına kadar Stefanos Bogoridis (yazıttaki biçimiyle Stefan Bogoridi) adlı bir şahsın evi mevcuttu" (s. 31).

Yazıtın, metoh yapısının bittiği tarih olan 1850 yılını gösteren son bölümü.

Papaz evini hem Bulgarların, hem de Osmanlı hükümetinin bir ara çözüm, bir hile-i şer'iyye olarak gördükleri açık. Çünkü İstanbul'da bir Yahudi ya da Hıristiyan tapınağının açılması fetihten beri şer'en yasaklanmış durumda (Karal, 1983, s. 90). Ama hem hükümet kiliseye değil, bir papaz evinin yapılmasına izin vererek görünüşte bu yasağı bozmamış oluyor, hem de Bulgarlar bu yapıda kilisedeki gibi ibadet edebilme olanağına kavuşuyorlar.

Bazı kaynaklardaki bilgilere bakılırsa, sözü edilen yasağa karşın (her halde papaz evinin bitmesinden, yani 1850'den sonraki bir tarihte) bugünkü Sv. Stefan Kilisesi'nden önce aynı yerde yine de bir kilise yapılmış. R. Ülke bu "ilk" kilise konusunda "Fener Rum Patrikhanesi, Bulgarların kendi dillerinde ayin yapabilmelerini temin için bu evin (yani yukarda sözü edilen Stefan Bogoridi'nin evinin) yerinde bir kilise inşa ettirmiştir. Bu kilise 1872 yılına... kadar Patrikhane'ye aitti. 1872 yılından sonra Fener Rum Patrikhanesi ile bağlılığı kalmamıştır" diyor (s. 31)[4]. R.E. Koçu ise bugünkü kilisenin "... aynı yerde bulunan küçük bir ahşap kilisenin yerine..." yapıldığını yazıyor (s. 5630). Ayrıca Venkov-Vias'ın raporunda bugünkü kilisenin yerinde 25 Eylül 1859'da bir "ilk" kilisenin temellerinin atıldığı belirtiliyor[5].

Burada ilginç olan iki nokta var. Birincisi Bulgarlara ilk kiliseyi Rum Patrikhanesi'nin yaptırmış olması. Patrikhane belki de, Bulgarların ayrılmak için ileri sürdükleri "sıkışıklık" ve "kendi dillerinde ibadet edebilme" bahanelerini geçersiz kılmak ve bu cemaati toptan kaybetmemek düşüncesiyle, bir ödün vermiş ve onlara bu kiliseyi yaptırmıştır. İkinci ilginç nokta da bu "ilk" kilisenin yapılması için, papaz evine izin çıkmasından bir süre sonra, fetihten beri süren Hıristiyan tapınağı açılması yasağının "delinmiş" olması gerektiği. Düşünülemeyecek bir şey değil. O dönemin siyasal çalkantıları ve olayların akışı içinde hükümet neden böyle bir kilisenin yapılmasına izin vermiş olmasın? Üstelik "ilk" kilisenin yapımı Venkov-Vias'ın belirttiği gibi 1859'da başlamışsa, bu bir siyasal-toplumsal yumuşamanın, 1856'daki Islahat Fermanı'nın da hemen sonrasına denk geliyor.

Ama anlaşılan Bulgarlar, belki bir ölçüde Islahat Fermanı'ndan da güç alarak, Patrikhane'nin bu ödünüyle yetinmiyorlar ve 1860/61'de hükümete bir dilekçe daha vererek Fener Rum patriğini artık dinsel önder olarak tanımayacaklarını bildiriyorlar. Daha sonra Bulgarların bir bölümü, Fransa ve Avusturya gibi Katolik Avrupa devletlerinin desteğini de sağlamak umuduyla Katolikliği benimsiyor, ama bir bölümü bağımsız

Yazıtta Abdülmecid'in adının geçtiği bölüm.

Bulgar Ortodoks kilisesi oluşturma çabalarını sürdürüyor (A. Refik, 1341, s. 79-84). Rusya ise Katolikliği seçen Bulgarlar çoğalırsa, Katolik Fransa ve Avusturya'nın Slavlar üzerindeki nüfuzunun artacağı endişesiyle, ayrı bir Bulgar Ortodoks kilisesi kurulması girişimlerini destekliyor. Osmanlı hükümeti, biraz da Rusya'nın elinde Bulgarları kışkırtacak bir koz bırakmamayı düşünerek, 11 Mart 1870 tarihli bir fermanla bağımsız Bulgar kilisesinin kurulmasına izin veriyor (Karal, 1983, s. 93; Danişment, 1972, s. 232). Bulgar cemaatinin başında bir eksarhın bulunması kararlaştırılıyor[6]. Yeni kurulan kilise de Bulgar Eksarhhanesi olarak anılıyor; Fener'deki metoh yapısı eksarhhane yapılıyor. Rum Patrikhanesi bu yeni kiliseyi tanıyacağı gibi, Bulgar cemaatinin işlerine de karışmayacak. İki yıl kadar sonra, 16 Eylül 1872'de de bu kez Fener Patrikhanesi Sen Sinodu, Bulgar kilisesinin kendisi ile bir bağı kalmadığını ilan ediyor (Ülke, 1957, s. 31).

Eski metoh yapısı. Mürsel Paşa Caddesi'nin yükselmesi nedeniyle alt katı yarıya kadar yere gömülü durumda. Yazıt saçağın hemen altında, bir baştan bir başa uzanıyor.

İşte Sv. Stefan bu sürecin sonunda ortaya çıkan eksarhhaneye bağlı olarak yapılmış. 1950'lerden beri çeşitli Türkçe yayınlarda bu yapıya değinildiği izleniyor (Ülke, 1957; Koçu, 1970; Sumner-Boyd ve Freely, 1972; Belge, 1986; Ortaylı, 1986; Deleon, 1991). Daha çok Haliç ve çevresini konu edinen bu yazılarda kısaca kiliseye ilişkin bilgiler de veriliyor; bir de birbirini tutmayan değişik yapım tarihleri ileri sürülüyor. Bu bilgilerin bazısının doğru olmadığı, hatta yanlışların bir yazıdan öbür yazıya aktarılarak süregeldiği görülüyor. Örneğin kilisenin gövdesinin demirden hazırlanıp üstünün (yani cephesinin) ya da iç ve dış duvarlarının mermer kaplandığı (Ortaylı, 1986, s. 117; Koçu, 1970, s. 5630) bunlardan biri. Oysa yazımızın başında yapıyı tanımlarken belirttiğimiz gibi dış cephe kesinlikle mermerle kaplı değil.

Hovşep Aznavor (sağda) yakın dostu aktör Bedros Atamyan ile. Bu fotoğraf Mıgırdıç Boduryan'ın "Hay Hanrakidak" (Ermeni Ansiklopedisi) adlı kitabından alınmıştır.

Yapının "tümüyle" dökme demirden yapıldığını söylemek de (Sumner-Boyd ve Freely, 1972, s. 338; Belge, 1986, s. 161) teknik bakımdan çok doğru değil. Çünkü kilisenin büyük bölümü profil, saç levha ve dövme demir gibi döküm olmayan demir malzemeyle yapılmış. Dökme demir olanlar pencere şebekeleri, dış cephedeki süsler ve sütun başlıkları gibi az sayıdaki ikinci derecede yapı öğeleri. Başka yanlışlıklara aşağıda yeri geldikçe değineceğiz. Yalnız bir yazıda karşılaştığımız ve nereden kaynaklandığını bilmediğimiz bir sava da karşı çıkmadan geçemiyeceğiz. İleri sürüldüğüne göre Sv. Stefan Kilisesi 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan (93 Harbi) sonra İstanbul'da, o zamanki adı Ayastefanos olan Yeşilköy semtinde yapılan Rus Anıtı'nın bir benzeri imiş (Ortaylı, 1986, s. 117). Bu anıtın 1914'te, yasal olmayan bir girişimle havaya uçurulduğu biliniyor. O gün anıta ığını ileri sürüyorlar (s. 338). Bir kez bu yazıda eski eksarhhane olarak geçen metoh yapısının 1871'de yapıldığı yanlış; çünkü 1850'de tamamlandığı, yukarda belirttiğimiz gibi, üstündeki yazıtta yazılı. Kilisenin 1871'de yapıldığı savını ise incelemeyi sürdürelim. Bu tarihi ileri süren birbaşka yazar da M. Belge. Her ne kadar kaynak belirtmemişse de, verdiği başka bilgilerin benzerliği, onun da tarihi Sumner-Boyd ve Freely'den aldığını düşündürüyor.

R. Ülke ise bir yapım tarihi göstermiyor, sadece kilisenin 1872'den "sonra" yapıldığını söylüyor (s. 31).

Değişik bir yapım tarihi veren bir başkası da G. Wiplinger. O da raporunda kilisenin 1891'de yapıldığını ileri sürüyor. Ama hangi kaynaktan aldığını belirtmediği için, bu bilginin doğruluk derecesi üzerinde bir şey söylemek olanağı yok.

Bir de 1898 tarihi var. 1898'de kilisenin "küşat merasimi", yani açılış töreni yapılmış (Ülke, 1957, s. 31). R.E. Koçu da "... 1898'de tamamlanmıştır" diyor (s. 5630). Aynı yapım tarihini veren İ. Ortaylı ise hiçbir kaynak belirtmemiş. 1898 tarihi ayrıca kilisenin bahçe kapısı üzerinde duran ve onarım sırasında kaldırılıp bugün hala yerine konmamış olan levhada da görülüyor.

Bir yapının yapım tarihi konusunda en kesin bilginin (eğer olabilirse) yine kendinden edinilebileceğini düşündüğümüz için herhangi bir yazıt bulmak umuduyla Sv. Stefan Kilisesi'nin her yerini araştırdık. Ana giriş kapısının sağındaki ve transeptin iki kolunun ucundaki toplam üç gömme ayağın üstünde yer alan "R. Ph. Waagner, Vienne" ibaresinden başka hiçbir yazılı bilgiye rastlayamadık. Bu yazı anlaşılan R.E. Koçu'yla İ. Ortaylı'yı yanıltmış; Waagner'i Viyanalı bir mimar sanmışlar (Koçu, 1970, s. 5630; Ortaylı, 1986, s. 117). Oysa bu bir mimarın değil, (aşağıda geniş biçimde üzerinde duracağımız gibi) kiliseyi gerçekleştirmiş olan Avusturya firmasının adı. G. Wiplinger raporunda bu firmanın bugünkü devamı olan Waagner-Biro firmasının Viyana'daki arşivinde yapıya ilişkin hiçbir belge ve bilgi bulamadığını belirtmiş. İstanbul'daki Avusturya Kültür Ofisi aracılığıyla aynı firmaya yaptığımız başvuruda biz de ne yapının mimarına, ne de tarihine ilişkin bir bilgi edinebildik.

Sonunda kuledeki çanların üstünde Eski Bulgarca bazı yazılar bulmak bizi çok sevindirdi. Bu yazılara göre çeşitli büyüklükteki bu altı çan Yaroslavl kentinde P.İ. Stovyanişnikov'un oğullarının fabrikasında dökülmüştü. En büyük iki çanın üstünde Rus ölçüleri olan Pud ve Funt cinsinden ağırlıkları verilmişti. Büyük çanın üstündeki ibarelerden biri de şöyleydi:

"Sv. Stefan Bulgar Kilisesi, Tsarigrad 1887"[7].

Tsarigrad İstanbul'un Bulgarcadaki adı. Yaroslavl ise Moskova'nın 280 km kadar kuzeydoğusunda, 18. yüzyılın sonlarında Rusya'nın başlıca sanayi merkezlerinden biri haline gelmiş bir kent; üstelik çan dökümhaneleriyle adı yayılmış. Bütün bu bilgilerden çanların Rusya'da döküldüğü anlaşılıyordu. Ruslar yukarda da değindiğimiz gibi, bağımsız bir kilise kurma mücadelelerinde desteklediklerini Bulgarlara, kilise yapılarının çanlarını da armağan etmişlerdi. Çanların, kilisenin yapılmasından daha önce hazırlanmayacağını varsayarak 1887'yi aynı zamanda kilisenin de yapıldığı ya da en azından yapılmaya başladığı tarih kabul edebileceğimizi düşündük. Yapı bittikten sonra da bir süre kullanılmış, 1898'de kaynakların belirttiği gibi resmen açılmış olmalıydı.

Ayastafanos'taki Rus Anıtı'nın bir kartpostalı

Kilisenin yapım tarihine ilişkin bu kanımızı 2 No'lu dipnotta belirttiğimiz yazımızda da dile getirmiştik. Ama bu yazının yayımlanmasından birkaç ay sonra elimize iki tane başka belge ulaştı[8]. Bunlar 1895'te, yani yaklaşık yüz yıl önce yayımlanmış iki Avusturya dergisiydi: *Zeitschrift des Österreichischen Ingenieur-und Architekten-Vereins* (Avusturya Mühendis ve Mimarlar Birliği Dergisi) ve *Neubauten und Concurrenzen in Österreich und Ungarn* (Avusturya ve Macaristan'da Yeni Yapılar ve Yarışmalar). Birincisinde "Birlik Haberleri" köşesinde yer alan bir konferansın haberi ve özeti, ikincisinde de "İstanbul için Demirden Bir Kilise" adlı yazı Sv. Stefan'a ilişkin bilgiler içeriyor, konumuzun aydınlanmamış noktalarına ışık tutuyordu. Bu yeni bilgilere göre Sv. Stefan'ın öyküsüne bir kez daha göz atalım.

İstanbul'daki Bulgar Eksarhhanesi 1890'ların başlarında, o sırada kullanılmakta olan küçük ahşap kilisenin yerine daha büyük bir kilisenin yapılabilmesi için Bulgar hükümetinden mali destek sağlıyor. Yalnız zeminin çürük olduğu bilindiğinden[9], fazla ağır olacak yığma kagir (taştan) bir yapı yerine, daha hafif olması için demir iskelet bir yapı yapılması kararlaştırılıyor. Yapının projesini İstanbul'lu bir Ermeni mimar olan Hovsep Aznavor çiziyor. 1892 yılı sonlarında, Aznavor'un ön-projesi temel alınmak üzere kilisenin taşıyıcı sisteminin ve dış cephe kaplamalarının uygulama projesinin hazırlanması için uluslararası bir yarışma açılıyor. Yapının bütün parçaları teker teker fabrikada üretilecek ve sonra yerine taşınıp monte edilecek. Yani prefabrike inşaat yöntemi uygulanacak. Yarışmayı Viyana'dan R. Ph. Waagner firması kazanıyor. Firma 1893 ilkbaharında demir parçaların üretimine geçiyor. Bütün parçalar tamamlanınca kilise önce geçici olarak Viyana'da fabrikanın bahçesinde kuruluyor. Dergilerden birinde kilisenin fabrikanın bahçesinde çekilmiş bir fotoğrafı bile var. İç duvar kaplamalarının da hazırlanmasından sonra bütün parçalar yeniden sökülerek Tuna ve Karadeniz üzerinden gemiyle İstanbul'a götürülecek. Bu bilgileri veren yazıların yayımlandığı 1895 ilkbaharında kilise henüz fabrika bahçesinde kurulu. Buna göre taşıma işlemi en erken o yılın yazında ya da 1896 yılında yapılmış, İstanbul'daki montaj işlemleri de 1896 ile 1898'deki "küşat merasimi" arasında tamamlanmış olmalı. Bu süre, halk arasında söylenen, hatta bazı yayınlara da geçen kilisenin bir hafta için kurulduğu biçimindeki öykünün (Belge, 1986, s. 33) gerçek olamayacağını da ortaya koyuyor. Avusturya dergilerindeki yazılarda belirtildiğine göre kilisenin temellerini oluşturmak üzere çürük

zemine 26 m derinliğe kadar inen ağaç kazıklar çakılmış. Venkov-Vias da raporunda bu kazıklardan söz ederek metoh yapısında bulunan ve temellerin hazırlanması sırasında çekilmiş olan eski bir fotoğrafta 25-30 cm çapında, 8-12 m boyunda ahşap kazıkların çakıldığının görüldüğünü anlatıyor[10]. Sırf bu kazıkların çakılmasının bile bir haftanın çok üzerinde bir zaman alacağı açık. R.E. Koçu'nun "... kurulması bir buçuk yıl kadar sürmüş ve 1898'de tamamlanmıştır" (s. 5630) biçimindeki cümlesiyle bahçe kapısının üzerindeki "Sv. Stefan Bulgar Kilisesi-1898" yazısını da yapının kesin bitim tarihini ortaya koyan başka veriler olarak kabul ediyoruz[11].

Sveti Stefan'ın ön cephesi

Son olarak da yapının mimarı Aznavor üzerinde duralım[12]. Hovsep Aznavor'un (ya da Aznavur) doğum tarihi ve yeri konusunda değişik bilgiler var. Bir kaynak 21 Mayıs 1854'te İstanbul'dan İzmir'e gitmekte olan bir İngiliz gemisinde (Keçyan, 1942, s. 154), başka bir kaynak ise (mezartaşı yazıtına dayanarak) 1854'te Londra'da (Kardaşyan, 1943, s. 66) doğduğunu belirtiyor. Babası Serovpe Aznavor adında bir avukat; İstanbul'da 1868'de "Ser" (Sevgi) adıyla Ermeniler arasındaki ilk Mason locasını o kurmuş. Uzun süre Londra'da yaşamış, orada kurduğu bir yeniçeri müzesi, başta Kraliçe Victoria olmak üzere İngilizler tarafından çok beğenilmiş (Tuğlacı, 1989, s. 37) Hovsep Aznavor 1867'de babasıyla birlikte Londra'dan İstanbul'a dönüyor; aynı yıl Venedik'e gönderiliyor. Orada Mikhitaristlere ait Murad-Rapayelyan Okulu'nda okuyor. 1871'de babasının çağırması üzerine öğrenimini bitirmeden İstanbul'a dönüyor. Ama Keçyan bu konuda da değişik bir bilgi veriyor ve Aznavor'un ortaöğrenimini İzmir'deki İtalyan okulunda yapıp İstanbul'a gittiğini yazıyor. Tuğlacı da ilköğrenimini Venedik'te yaptığını ileri sürüyor ki, bu kente gittiğinde 13 yaşında olan Aznavor'un orada ilkokulu okumuş olması pek olası değil.

Babası, Hovsep Aznavor'un tarım mühendisliği okumasını istiyor, sonra karar değiştirip makine mühendisi, en son olarak da avukat olmasında karar kılıyor. Ama o mimar olmakta ısrarlı; 1876'da (Tuğlacı'da 1872'de) Roma'ya giderek Güzel Sanatlar Akademisi'ne (Tuğlacı'da Güzel Sanatlar Kraliyet Okulu'na) giriyor. Anlaşılan başarılı bir öğrenci ki, okula girdiğinin ikinci yılında Duperis adlı bir şirkete ait yazlık bir villa (Tuğlacı'da Kandia yazlık konut sitesi) için açılan proje yarışmasında birinci oluyor; villanın yapılması işi kendisine veriliyor. Aznavor sporda da başarılı. 1876'da Roma'da düzenlenen İtalya yarışmalarına (Tuğlacı'da İtalyan olimpiyatlarına jimnastik dalında) katılıyor[13] ve 2 bin atlet

Çan kulesindeki çanlardan üçü.

Bahçe kapısı üzerindeki levha, onarım sırasında indirilip konduğu yerde. Alttaki bantta Bulgarca "Bulgar Dinsel Anıt-Yapısı Sv. Stefan" yazıyor. (Üstte)

Kilisenin ana kapısı. Sağdaki pilastrın alt bölümündeki dikdörtgen alanın içinde "R.Ph. Waagner, Vienne" ibaresi seçiliyor. (Altta)

arasında birinciliği kazanıyor. Bunun üzerine Kral Vittorio Emanuele ona iki gümüş şamdanla bir saat armağan ediyor (Tuğlacı, 1989, s. 38)

Anzavor 1879'da akademiyi ödül kazanarak bitiriyor ve İstanbul'a dönüyor. Burada, konumuz olan Sv. Stefan Kilisesi'nden[14] daha başka önemli yapılara da imzasını atıyor. 1883'te Beyoğlu'ndaki yeni Fransız Tiyatrosu'nu yapıyor. Bunu Tepebaşı Tiyatrosu (1971'de yanarak harap olan İstanbul Şehir Tiyatrosu Dram Bölümü), Cibali'deki Reji İdaresi'ne ait tütün işleme ve sigara fabrikası, Sirkeci'deki Sansaryan Hanı (eski Emniyet Müdürlüğü), Gülbenkyan Hanı (eski Eminönü Kaymakamlığı), Sultanhamamı'ndaki Topalyan ve Katırcıoğlu Hanları, 1897-99 arasında Heybeliada'daki Abbas Hilmi Paşa'nın köşkü izliyor. Bir Ermeni yazar Sofya'daki parlamento yapısını da Aznavor'un yaptığını ileri sürüyor (Aramazun, 1983, s.12). Tuğlacı ise bunun Bulgar Millet Meclisi toplantı salonu olduğunu söylüyor (s. 38).

Aznavor I. Dünya Savaşı'ndan kısa bir zaman önce (Tuğlacı'da I. Dünya Savaşı'ndan sonra) Kahire'ye yerleşiyor. Orada da Helvani Sarayı'nı, Prenses Nimet Hanım'ın, Prens Muhammed Ali'nin karısının ve Boğos Bey Yusufyan'ın türbelerini gerçekleştiriyor[15].

Aznavor'un mesleği dışında da etkin bir toplumsal yaşamı var. İstanbul'dayken Sahmanatrakan Ramgavar (Meşruti Sosyalist) adlı bir partinin kurucuları arasında yer alıyor. Kahire'de de Ermeni cemaatinin yönetim kurulunun ve Güzel Sanatları Sevenler Ermeni Cemiyeti'nin üyesi oluyor, ayrıca Ermeni Spor Kulübü'nün başkanlığını yapıyor. 3 Mayıs 1935'te yine bu kentte ölüyor. ☆

Aynı ibarenin yakından görünüşü

[1] Bu araştırma sırasında bize Eski Türkçe metinleri okuyan S. Nezahat Bektaş'a ve Bulgarca yazıları okuyup Türk-

çeye çeviren Mimar Zeycan Önder'e yardımlarından dolayı teşekkür ederiz.

Yapının durumu, tanımı, çeşitli bölümleri, gördüğü zararlar ve onarımı konusunda daha geniş ve ayrıntılı bilgi için bak. Mete Tapan ve Hasan Kuruyazıcı, "Sveti Stefan Bulgar Kilisesi/Fener-İstanbul", *Yapı* dergisi, sayı 121, Aralık 1991, s. 67-76.

Bulgarcadaki metoh sözcüğü Yunancadaki *metokhion*'dan geliyor ve bir manastır ya da kilisenin yakınında bulunan, dın adamlarının kalması için kullanılan ev anlamını taşıyor.

R. Ülke bir dıp notuyla bu bilginin kaynağını şöyle göstermiş: "Manuil Gedeon, *Eortologion Konstantinupolitu Proskinitu*. s. 288" Biz de bu kaynakça notuna kitabın 2 cilt olduğu ve 1905'te İstanbul'da basıldığı bilgilerini ekleyelim. Yalnız evin yerinde yapılanın metoh yapısı ve yaptıranın da Bulgar cemaati olduğunu bildiğimize göre, bu "ilk" kilise evin arsası içinde başka bir yerde, bir olasılıkla bugünki kilisenin bulunduğu yerde yapılmış olmalı

5 Venkov-Vias bu bilgiyi şu kaynağa dayandırmış: "T. Jetchev, *Bulgarskiyat Velikden ili Strastite Bulgarski."*

6 Eksarh sözcüğü "önder" ya da "başkan" anlamındaki Yunanca *eksarkhos* sözcüğünden geliyor ve Ortodoks hiyeraşisinde patriğin altında, metropolitin üstünde yer alan din adamlarını, bağımsız bir kilisenin dinsel başkanını tanımlamak için kullanılıyor. ("Eksarhhane" maddesi, *Anabritannica*, 1987, cilt 7, s. 70)

Çanlar konusunda daha ayrıntılı bilgi için bak. 2 No'lu dipnotta belirtilen yazı.

Bu dergilerin varlığından bizi haberdar eden, sonra da fotokopilerini sağlayarak kilisenin yapım sürecindeki bilinmeyen noktaları tamamlamamıza yardımcı olan Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul Şubesi'nden Dr. Klaus Rheidt'a teşekkür ederiz.

Venkov-Vias'ın raporunda 1859'da atılan ilk (ahşap) kiliseye ait temellerin daha kilisenin kendisi yapılmaya başlamadan çöktüğü yazılı.

10 İstanbul'da, özellikle deniz kıyısındaki çürük zeminlerde yapılacak yapılar için kalın ve uzun ağaç kazıkların çok yakın aralıklarla çakılarak temel oluşturulduğu, örneğin Eminönü'ndeki Yeni Cami'nin ve Dolmabahçe Sarayı'nın temellerinin bu yöntemle yapıldığı biliniyor.

11 Kilisenin parçalarının Viyana'da üretildiği artık bilindiğine göre R. Ülke'nin "... bina aksamı... parça olarak Almanya'dan getirilmiştir" (s. 31) biçiminde verdiği bilginin de doğru olmadığı ortaya çıkıyor. Ülke ayrıca "Parçaların birbirine rapdedilmesi"nin "mütehassıs bir Alman mimarı ve Bulgar mekanisyeni tarafından" yapıldığını ileri sürüyor. Bulgar mekanisyeni bilemeyiz ama, Avusturya firmasının kendi uzmanları dururken yapıyı bir Alman mimara kurdurması uzak bir olasılık.

12 Aznavor'un yaşamı konusundaki bilgileri bize Sayın Kevork Pamukciyan sağladı. Kendisine yardımlarından dolayı teşekkür ederiz. Pamukciyan'ın başvurduğu kaynaklar şunlar:

'Aramazun'. "Bulgarahay Lurer" (Bulgar Ermenileri Haberleri). *Kulis dergisi* (Ermenice), sayı 871, İstanbul 1 Nisan 1983.

Boduryan, Mıgırdıç, *Hay Hanrakidak* (Ermeni Ansiklopedisi), Bükreş, 1938.

Istepanyan, Karnik. *Gensakragan Pararan* (Biyografik Sözlük), cilt 1, Erivan, 1973.

Keçyan, Arakel. *Agın yev Agıntzin* (Eğin ve Eğinli), cilt 1, Bükreş, 1942.

Kardasyan, Ardaşes. *Nüter Yekiptosi Hayotz Badmutyan Hamar* (Mısır Ermenileri'nin Tarihi için Mevzular) . Kahire, 1943.

Pars Tuğlacı'nın *Tarih Boyunca İstanbul Adaları* adlı kitabının 1. cildinde, s. 37'deki 53 no'lu dipnotta da Aznavor'un yaşamına ilişkin bilgi var. Tuğlacı bu bilgileri şu kaynaklardan aldığını belirtmiş:

(i) Stepanyan, K(arnik). *Gensakragan Pararan* (Biyografi Sözlüğü), Erivan, 1973. c.I, s. 36-37.

Zartaryan, V. *Hişadagaran*, Kahire, 1939.

–*Giank Yev Arvesd* (Hayat ve Sanat Salnamesi), İstanbul, 1935.

– *Hayrenik* gazetesi, İstanbul, s. 485, 489.

– *Nor Lur*, 6 Temmuz 1935.

13 Tuğlacı'nın verdiği bilgiye göre Aznavor bu yarışmalara Yervant Oskan Efendi ile birlikte katılmış. Oskan Efendi Türk heykel sanatının başlatıcısı; Sanayi-i Nefise Mektebi'ne kuruluş aşamasında katkıları olmuş, 1883'te okulun açılmasından sonra da orada heykel öğretmenliği yapmış. 1866-72 arasında Venedik'te, 1872-77 arasında da Roma'da Güzel Sanatlar Akademisi'nde eğitim görmüş ("Oskan, Yervant" maddesi, *Anabritannica*, 1989, cilt 17, s. 202). Aznavor'la Oskan Efendi'nin akademide arkadaş oldukları açık. İkisinin Venedik'te okudukları tarihlerin de aynı olması, arkadaşlıklarının orada başladığını, belki Oskan Efendi'nin de Murad-Rapayelyan Okulu'nda okuduğunu akla getiriyor.

14 Tuğlacı, Aznavor'a ilişkin dipnotta Sv. Stefan Kilisesi ile ilgili olarak 29 Temmuz 1895 tarih ve 2713 sayılı *Illustrierte Zeitung* adlı Viyana dergisinden bir alıntı yapmış. Bu alıntıda da bizim yukarda belirttiğimiz iki Avusturya dergisindeki bilgilere çok benzeyen bilgilerin yer aldığı görülüyor.

15 Aznavor'un (özellikle İstanbul'daki) yapılarını ayrı bir yazı konusu yapacağız.

KAYNAKÇA

Ahmed Refik (Altınay). "Osmanlı imparatorluğunda Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası,* numro 8 (85), 1 Mart 1341.

Belge, Murat. "Haliç Sokaklarında", *Tarih ve Toplum* dergisi, cilt 6, sayı 33, Eylül 1986.

Boyken, Immo. "Vorgefertigte Eisenkirchen" (Prefabrike Demir Kiliseler), *Jahrbuch des Sonderforschungsbereiches 315, "Erhalten historisch bedeutsamer Bauwerke"*, 1988 (Özel Araştırmalar Yıllığı 315, 'Tarihsel önemi Olan Yapıların Korunması', 1988), Berlin, Ernst und Sohn, 1989.

Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* cilt 4, İstanbul, İstanbul Yayınevi, 1972.

Deleon, Jak. "Haliç Sokaklarında (3)", *Millıyet* gazetesi, 4 Nisan 1991

– "Eine Eiserne Kirche für Constantinopel" (İstanbul için Demirden Bir Kilise), *Neubauten und Concurrenzen in Österreich und Ungarn* (Avusturya ve Macaristan'da Yeni Yapılar ve Yarışmalar), 1. yıl, 1895

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi,* cilt VII, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.

Koçu, Reşat Ekrem. "Ayastafanos Rus Abidesi" maddesi, *İstanbul Ansiklopedisi,* cilt 2., İstanbul, 1960.

Koçu, Reşat Ekrem. "Fener Bulgar Ortodoks Kilisesi" maddesi, *İstanbul Ansiklopedisi,* cilt 10, İstanbul, 1971.

Kutay, Cemal. *Bilinmeyen Tarihimiz,* cilt 2, İstanbul, 1974.

Ortaylı, İlber. *İstanbul'dan Sayfalar,* İstanbul, Hil Yayın, 1986.

Sumner-Boyd, Hillary ve Freely, John. *Strolling Through Istanbul, A Guide to the City,* İstanbul, Redhouse Yayınevi, 1972.

Tapan, Mete ve Kuruyazıcı Hasan. "Sveti Stefan Bulgar Kilisesi Fener-İstanbul", *Yapı* dergisi, sayı 121, Aralık 1991.

Tuğlacı, Pars. *Tarih Boyunca İstanbul Adaları,* cilt 1, İstanbul, Cem Yayınevi, 1989.

Ülke, Recep. *İstanbul Anıtları, Ayvansaray, Balat ve Fener Semtlerindeki Anıtlar,* İstanbul, 1957.

Venkov-Vias, Veselin St. "Ekspertiz Raporu" (yayınlanmamış rapor), 1985.

– Vereins-Nachrichten" (Birlik Haberleri), *Zeitschrift des Österreichischen Ingenieur-und Architekten-Vereins* (Avusturya Mühendis ve Mimarlar Birliği Dergisi), 47. yıl, sayı 1. Viyana, 1895.

Wiplinger, Gilbert. "İstanbul-Fener Bulgarische Kirche St. Stephan, Restaurierungskonzept" (yayımlanmamış rapor), Viyana-İstanbul, 1989.

Bir İdeolojik Mücadele Alanı Olarak Lise Tarih Kitapları-III

YÜCEL KABAPINAR

Selâhattin Dikmen-Kemal Koçak ikilisinin hazırladığı lise tarih kitapları (1991)

İdeolojik güdümlemeler sonucunda, lise tarih kitaplarında göze çarpan en belirgin özelliklerden biri, geçmişin özlem duyulacak kadar mükemmelleştirilmesi, buna karşılık, o dönemde yaşayan insanların eleştirilecek hiçbir düşünce ve eylemleri yokmuşçasına eleştiriden kaçılmasıdır. Bu özellikler, lise kitaplarının tümünde görülebilecek bir durumdur.

Oysa bir bilim dalı olarak tarih, olabildiğince objektif bir bakış açısı ile tarihsel olguları inceleyip, eleştirerek yorumlama görevini üstlenmemiş midir?Lise tarih kitaplarındaki mükemmelci ve eleştiriden geçmeyen tarih ile, tarih biliminin objektiflik ve eleştirerek yorumlama gibi iki önemli öğesi yok sayılmaktadır.

Osmanlı Tarihini; *"bir inanç alanı"* olarak yorumlayan A. Turan Alkan, *Çağımız için o alanda sadece ve ancak kendi görmek istediklerimiz vardır ve bu inanca aykırı düşen herşey, bir saptırma mahsülüdür. Biz, tarihi ile kavgalı bir topluluğuz"*[1] derken yalnızca Osmanlı Tarihi için değil, tüm Türk Tarihi için geçerli bir gerçeği yansıtmıyor mu? Çünkü lise tarih kitaplarındaki mükemmelci ve eleştiriden kaçınan bir bakış zorunlu olarak tarihsel olgular arasında seçmeciliği gündeme getirmektedir. Ders kitabı yazarları kendi dünya görüşlerini olumlayacak/doğrulayacak tarihsel olayları ön plana çıkarırken, kendisi için "kötü"(!) olguları ise elinin tersi ile itmekte ve öğrencinin gözünden kaçırmaya çalışmaktadır. Böylelikle ortaya duyguların ve ideolojik kaygıların yönlendirdiği sisli bir tarih ortaya çıkmaktadır.

Bunun sonucunda ders kitapları mutlak doğru

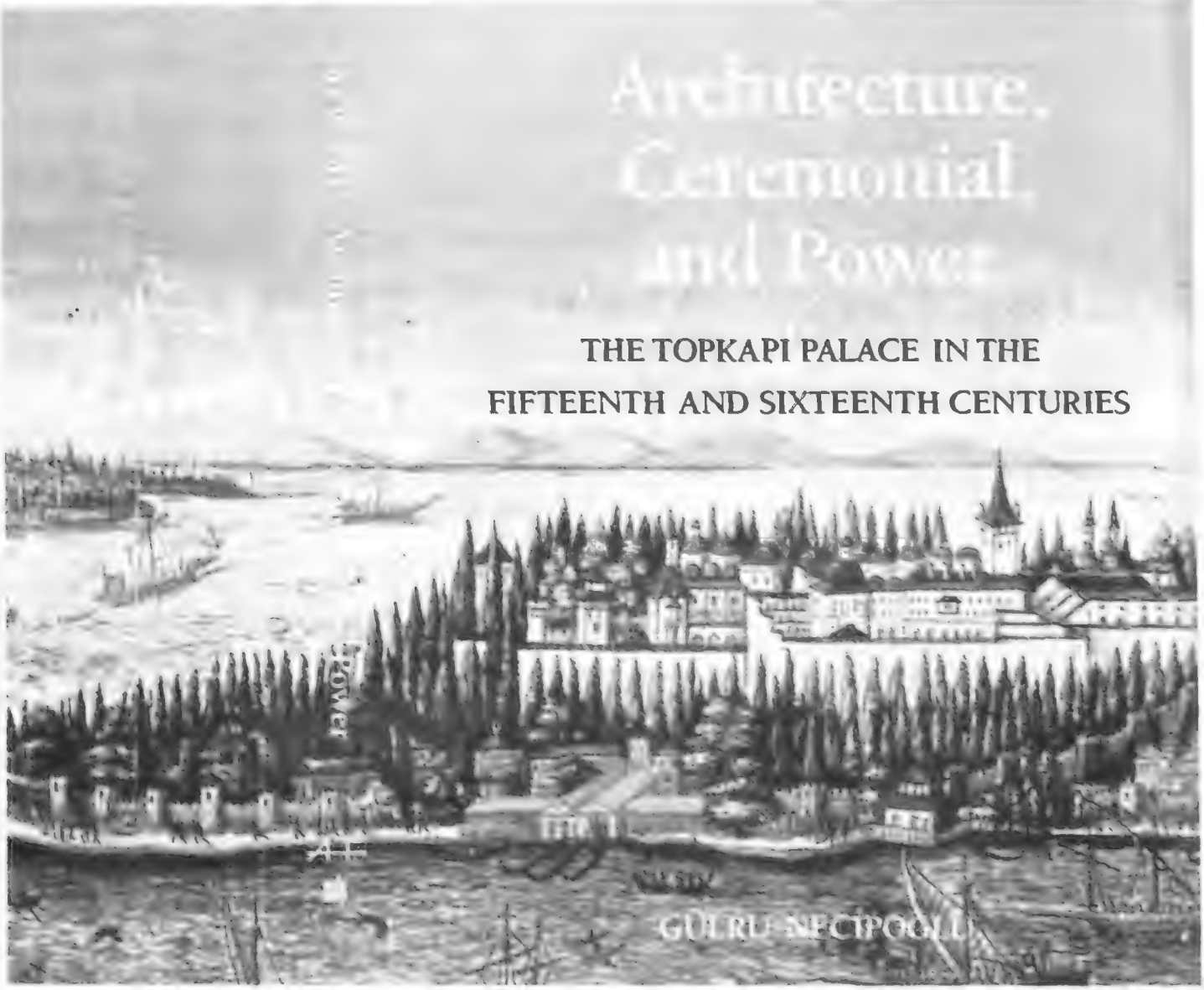

İlber Ortaylı tarafından Kitabiyat bölümümüzde tanıtılan, Gülru Necipoğlu'nun Mimarî Merasim ve İktidar başlığı altında 15 ve 16'ncı yüzyılların Topkapı Sarayını anlatan İngilizce kitabının kapak resmi.

İlk cilt üstüne dış basında yazılanlar:

- Bir Fransız Türkoloğu, 1978 tarihli (3.) basımından söz ederken, bu kitabın bir "klasik" sayıldığını söylüyor.

Paul Dumont, "Les organisations socialistes et la propagande communiste a İstanbul pendant l'Occupation alliée: 1918-22,"
Études balkaniques, No. 4 (Sofya 1979), s. 31.

- Leningrad Üniversitesinden bir Sovyet bilimadamı (o zaman öyleydiler), bu kitabın yalnız ilk (1967) basımını değerlendirdiği, 70 tane dipnotlu 20 sayfalık incelemesinde, yazara "burjuva tarihçisi" demekle birlikte, başarısını övüyor.

A. Jeltyakov, "Material o sotsialistiçeskom i kommunistiçeskom
Dvijenii v Turtsii (1908-1925 G.), "*Spetsialnıy Byulleten*,
Akademii Nauk SSSR, İnstitut Vostokovedenniya (Moskova, 1970),
s. 12-27 ve 192-96.

- Bir İtalyan Türkoloğu ise, yazarın "Ele aldığı eğilimlerden yana bir siyasal görev duygusunun açıkça görüldüğü"nü ileri sürüyor.

Giocomo E. Carretto, *Storia Contemporanea* (Eylül 1977), s.
489-530'daki makalesinden "1930'larda Kemalizm-Faşizm-
Komünizm üstüne Polemikler I ve II,"*Tarih ve Toplum*, Sayı
17 ve 18 (Mayıs ve Haziran 1985), s. 344-48 ve 422-32.

- Bulgaristanlı bir bilimadamı da (tamamı BDS, 1991 -4. basıma- katılmış bulunan Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler'i tanıttığı bir compte rendu'sünde "Toplumsal ve siyasal hareketler ve bunların ideolojik programlarını çözumleyişi, ayrıntı kesinliği ve bilimsel pekinlik ile niteleniyor" demekte ve yazarın bazı eleştirel rasyonalist çekincelerle birlikte, toplumsal gelişmelerde ekonomik ilişkilerin belirleyiciliğini kabul ettiği'ni söylemektedir.

İlko Tatarhev (İbrahim Tatarlı), "A Collection of Documents on the Turkish Left: the Period 1908-1925,"*Etudes balkaniques*, No. 3 (1985), s. 123-26.

ŞİMDİ DE YILLARDIR BEKLENEN 1925-1936 CİLDİ GİZLİ PARTİ YAYINLARINDAN TAM-METİN BELGELERLE ÇIKTI.

anlayışının merkezi olmaktadır. Çünkü eleştirisizliğin olduğu yerde mutlakçılık (absolutizm) kendini gösterir, düşünme ve tartışma gibi demokrasi eğitimi için gerekli öğeler yer bulamaz.

I- Günümüz Lise Tarih Kitapları ve "Her Şey Mükemmeldi" Aldatmacası

Lise tarih kitaplarında, *"Türklerin tarihi her türlü olumsuzluktan arındırılmış bir şekilde, bir kahramanlık ve doğruluk tarihi olarak ele alınmıştır."* [2] Bu özellik lise tarih kitaplarının büyük bir bölümüne sinmiş, yaygın bir anlayıştır. Bu durumu örneklemek gerekirse, Türk ve Avrupa feodalitesi arasındaki farkları konu başlığı yapmış bir ders kitabı yazarının düşüncelerini sergilemek yerinde olur:

"a) En küçüğünden baştaki hükümdara kadar bütün Türk yöneticiler, kendilerini idare ettikleri halkın tamamını mutlu kılmakla görevli sayarlardı. Bu yüzden halkın ezilmesi, sömürülmesi söz konusu değildi.

b) Türk devletlerinin merkez otoritesinin güçlü oluşu ve bütün ülkeye hakim bulunması, kanunsuz her türlü davranışı önlüyordu.

c) Avrupa'da senyörler yönetimleri altındaki insanlar üzerinde çok geniş yetkilere sahipti. Türklerde ise bu yetkiler kanunlarla belirlenmişti ve çok sınırlıydı. Mesela bir senyör, yargı yetkisini bile kendi kullanırken, Türklerde bu görev bağımsız mahkemelerce yerine getirilirdi.

d) Avrupa'da toprak ve üzerindeki köylüler senyörlerin malıydı. Türkler'de ise toprağın tamama yakını devletindi. Hizmet karşılığı olarak bu toprakların vergi gelirleri belli kişilere verilir ve görevin sona ermesi üzerine geri alınarak bir başkasına verilirdi. Toprağı işleyen çiftçinin herhangi bir haksızlık karşısında kadılara başvurma hakkı bulunuyordu.

e) Avrupa'da köylü, köle durumunda iken Türkler'de hürdü. Angarya ve vergiler karşılaştırıldığında, Türklerin son derece az bir vergi aldığı görülür."[3]

Yazar, olağanüstü genellemeler yaparak, o dönemdeki sistemi öylesine kusursuz imiş gibi anlatıyor ki, *"insanın bilet alıp geçmişe gidesi."*[4] geliyor. Ancak bu yapılırken, yalnız güçlü dönemlerde iyi organize edilmiş alt yapı kurumları için geçerli sayılabilecek bu durum, Türk tarihinin her dönemine atfedilerek başarı ile bütünleştirilmektedir. En önemlisi de konu ile ilgili uzmanların, ilgili araştırmalarına başvurmaksızın eksik ve yanlış sonuçlara gidilmiştir. Avrupa feodalitesi ile Türk sistemini karşılaştıran Ömer Lütfü Barkan "Türkiye'de Servaj Var mıydı?" adlı makalesinde, *"Osmanlı İmparatorluğunda "reaya" dediğimiz köylü zümrelerinin de her türlü kayıt ve tahditten azade, tamamen serbest insanlar olduğunu kabul etmekte doğru değildir... Hulasa olarak diyebiliriz ki, Osmanlı İmparatorluğunun yükseliş devrinin sosyal ve iktisadi nizamı içinde eski bir derebeylik rejiminin izlerini bulmak ve bir müddet sonra (dağılma devrinde) bu rejime tekrar düşme temayüllerini görmek mümdürdür."* [5] derken kaygılarını belirtmektedir.

Bağımsız mahkemelerin varlığı ile kanunsuz her davranışın önlendiği şeklindeki genelleme ile ilgili olarak da, yazarın Adaletname'lerin ya da şikayet defterlerinin varlığından habersiz olduğunu düşünmek gerekir. *"Devlet otoritesini temsil edenlerin, reayaya karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını, kanun, hak ve adalete aykırı tutumlarını olağanüstü tedbirlerle yasaklayan beyanname şeklinde bir padişah hükmü."*[6] olan Adaletnameler'in varlığını gözden kaçırması büyük bir talihsizliktir. Ya da vergilerin çok az olduğu savına karşılık, Osmanlı İmparatorluğu'nu yalnızca olağanüstü dönemlerde aldığı Avarız vergisi ile ilgili olarak, *"Daha çok para bulmak zorunda kalan Hükümet, bir taraftan "Tekalif-i Divaniye" vergilerini (kanunnamelerde miktarları yazılı olmadığı için) kolayca yükseltmiş, mukataaları arttırma esasına göre iltizama vermiş, bu cins vergilere tabi reaya ezilmeye başlamıştır"*[7] şeklindeki akademik araştırmaya dayanan bir sonuç, yazarın göremediği pek çok kitaptan birine aittir. Demek ki, akademik araştırma sonucu farklı, ders kitabı yazımında farklı sonuçlar çıkmaktadır. Acaba bu durum, ders kitaplarının "milli" olması çabasının bir ürünü müdür? Yoksa değişik bir bilimsel yaklaşım sonucu mudur? *"Tarih konularının her kelimesi, milli birlik ve beraberlik duygularını pekiştirecek nitelikte kaleme alınmalıdır"* [8] biçimindeki görüş yaygın olarak benimsendiğine göre, akademik ölçülerin pek fazla dikkate alındığı söylenemez.

Yine Yüksel Turhal'ın *Tarih Lise 2* kitabında *"Osmanlı devleti teşkilatı tek kelimeyle mükemmeldi... yönetim, adalet, ordu v.b. dallarda yapılan düzenlemelerde en küçük bir fazlalık veya eksiklik olmamıştır"*[9] denilirken *"sözde, Osmanlı Devletini yücelten yazarımız hiçbir aksaklığı bulunmayan bir sultanlık imajı verirken, öğrencinin değişik yorum ve araştırmalardan gelebilecek farklı yaklaşımlar karşısında elini ayağını tamamen bağlamış olmuyor mu? Saray çevresinden bile eleştirilere maruz kalmış bir devletin gözü kapalı yüceltilmesi yerine, taşra düzenini özellikle köy hayatını, kırsal kesimin yaşamını ve merkez ile olan ilişkilerini sınırlı olarak tanıyabildiğimizi, birçok araştırmaya gerek duyulduğunu hatırlayarak çok daha ihtiyatlı olmayı tercih edebilirdi."*[10]

Mükemmelci gösterişin en üst düzeye ulaştığı kitap, Yüksel Turhal ile Gürkan Tekin'in birlikte yazdıkları *Meslek Liseleri İçin Tarih* kitabıdır. Bunlara örnek vermek gerekirse; *"Devamlı büyüyen Osmanlı Devleti, Kanuni zamanında tam bir cihan devleti oldu. Osmanlılar bu devirde dünya politikasına yön verir hale geldiler. Endonezya'dan Fransa'ya İdil boylarından, Orta Afrika'ya kadar uzanan yerler Osmanlılar'ın etki alanı içine girdi. Dünyanın bu en kudretli İmparatorluğunun sınırları içinde tam bir düzen, adalet ve huzur hüküm sürüyordu. Osmanlı Devleti merkezi idi; başkentin bilgisi dışında hiçbir şey yapılamazdı. Ücra bir hisardaki malzemeden, en küçük bir köydeki kişinin ne işle meşgul olduğu konusuna kadar*

herşey devletçe biliniyordu"[11] denilirken, bir başka sayfada ise, *"Osmanlıların taşra teşkilatı da aynı merkez teşkilatı gibi mükemmeldi"* [12]. yargısına varılmaktadır. Ayrıca kadı tutanaklarından söz edilirken, *"son derece düzgün ve doğru olarak tutulan bu defterler, Osmanlı devlet teşkilatının ve adaletinin ne kadar mükemmel olduğunun en kesin belgeleridir"*[13] demektedir. Görüldüğü gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Endonezya'da Açe Devleti ile olan ilişkisini, ya da Fransa ile olan ilişkisini, sınır olarak görme yanlışlığı; veya dünya egemenliğinde Osmanlı'yı tek görmesi ve onun mükemmel olduğuna, öğrencilerin inandırılmaya çalışılması, evrensel boyutlardaki tarih anlayışından ne denli uzak kalındığını göstermektedir. Ve sonuçta yapay bir tarih ortaya çıkıyor, olmuş olan değil, olması istenilen, çok zorlanarak yaratılmış bir tarih.

Buraya kadar verilen örnekler de göstermiştir ki, *"ülkemiz tarihine ilişkin analizler büyük çapta mükemmellik önkabulüne göre yapılmakta"*[14] ve tarih bilimi bir *"inanç alanı"*[15] haline dönüştürülmektedir. Üstelik bu yapılırken, başkalarının başardıkları işleri küçümseme de sözkonusu olmaktadır. Örneğin, modern anlamda matbaanın kurucusu Jan Gutenberg'in bu buluşu, lise tarih kitaplarında şöyle değerlendiriliyor. *"Jan Gutenberg'in yaptığı, ağaçtan yapılmış harfleri madeni hale getirmekten ibarettir. Matbaanın icadının şerefi Uygurlar'a ve onların yanında Çinliler'e aittir"*[16] denilirken, bir başka lise tarih kitabında ise, *"Nitekim Avrupa, Moğollar aracılığı ile XIII. yüzyılda Uygur baskı tekniğinden haberdar oldu. Dolayısıyla, iki yüzyıl sonra matbaa, Gutenberg eliyle ortaya çıktı. Bu sebeple Gutenberg matbaanın mucidi değil, sadece geliştiricisidir"*[17] şeklinde belirtilmiştir.

Bir yabancı ve Hıristiyan olmasından dolayı Gutenberg'in başardığı şeyi küçümsemek ne derece doğrudur? Bilindiği gibi o, yerel bir kullanım gücüne sahip ilkel matbaayı geliştirerek, evrensel bir kullanım alanına dönüştürmüştür. Bu geliştirilen matbaa da Reform ve Rönesans'ın oluşmasında en büyük etkenlerden biri olmuştur. Öte yandan Osmanlı'nın değil matbaayı geliştirmek, onu kullanmak başarısını bile gösteremediği (bilindiği gibi Osmanlılar matbaayı ancak 1727 yılında bünyesine alabilmiştir) gözönüne alınırsa Gutenberg'e haksızlık yapıldığı düşüncesi gerçeklik kazanacaktır.

Tarihçi, tarihsel olayları anlatırken, duygusallık girdabına kendisini kaptırmamalıdır. Tarihsel realite olarak, peşine düşülen olaylar, "milli tarih" adlı altında çarpık bir tarihin yaratılması için kullanılmamalıdır. Karşı tarafın daima haksız, düşünce ve eylemlerinin yanlış olduğu şeklindeki önyargılılık, "millilik" biçiminde açıklanamaz. Unutulmamalıdır ki, aynı tür önyargılar, tarihi çarpıtan kişinin savunduğu ülke veya ulus için de kullanılabilir.

Öte yandan artık *"yaşamış, ölmüş, tarih olmuş insanların yaptıkları ve söylediklerini "kızkardeşimizin namusu" meselesi gibi ele almaktan vazgeçmeliyiz. Bugünkü ve gelecekteki dünyada, itibarımızın Fatih Sultan Mehmet ya da Kanuni Sultan Süleyman ya da Genç Osman'a tecavüz eden yeniçerilerin yaptığı ve söylediklerine değil, bizim yaptığımız ve söylediklerimize, ürettiğimiz ya da üretemediğimiz cari ve fiili adalet, sanat, felsefe ve bilime kısacası uygarlığa bağlıdır."*[18]

Geçmiş ne kadar yüce, yapılan fetihler ne kadar yaygın olursa olsun, bugünün dünya uygarlığı içindeki yeriniz, geçmişin yengi ya da yenilgileri ile açıklanamaz. Bu nedenle başarısızlıkların ve tarihsel yanlışlıkların ortaya konulması, bir ulusu ne yüceltir ne de küçültür. Yalnızca, kendisinin tarihle olan muhasebesindeki nesnelliği ve tarihsel bilince ulaşma arzusunu gösterir.

Milliyetçiliğin aşırısı, duygusallık temeline oturduğu için, objektifliğin az, tarafgirliğin yoğun olduğu bir sistemdir. Ve unutmamak gerekir ki, *"tarih istenilen şeye hak verir."*[19] Bundan dolayı, *"Tarihçilik söyleminin değerlendirilmesinde, başka bir süzgecin hiçbir milli, dini siyasi "uygunluk" süzgecinin işi yoktur. Tarihçi, tarihçilik söyleminin karşısına doğruluk ya da yanlışlık ölçüsünden başka hiçbir ölçüt çıkarmayan, başka ölçüt aramayı, başka ölçüt peşinde olmayı reddedebilen kişidir..... "Çağımızı yaşamanın gerektirdiği sorumluluğumuzu üstlenmenin yolu budur. İşimize gelen tarihler "uydurmak" değil."*[20]

II. Başarısızlığın Yetersiz Nedenlerle Açıklanması ve Eleştiri Yoksunluğu

Lise tarih kitaplarında göze çarpan özelliklerden biri de, yazarların eleştiriden kaçınmaları ve başarısızlık halinde bunları yetersiz tabusal bir niteliğe bürünüp eleştiriden kaçınılmaktadır. Bunları örnekleyelim.

Yıldız - Alptekin - Şahin - Bostan grubu tarafından yazılan *Tarih Lise 3* kitabında, I. Viyana Kuşatması'ndaki başarısızlık, *"Kış mevsiminin yaklaşması, yeterli yiyecek ve cephanenin sağlanamaması sebebiyle şehir alınamadı"*[21] şeklinde açıklanırken, aynı yazar grubuna göre, İnebahtı Savaşı'ndaki yenilginin nedeni, "komutan ve Kapudan-ı Derya'nın deniz işlerinde yeterince ehliyeti olmaması"[22] dır. Olayları tek bir nedenle açıklamaya dayanan bir anlayış.

Tekin-Turhal ikilisinin *Meslek Liseleri İçin Tarih* kitabında yer alan Preveze, Cerbe ve İnebahtı Deniz savaşlarına bakış açıları ise şöyledir. *"Savaş Preveze önlerinde oldu. Düşmanın sayı üstünlüğü dikkate alan Barbaros, fevkalade bir savaş planı uyguladı. Ustalıklı manevralar ve uzaktan top atışlarıyla Haçlı gemileri tahrip edildi. Andrea Dorya'nın uygulamaya çalıştığı bütün taktikler hemen önlendi.. Perişan olan Haçlılar, kaçmak zorunda kaldılar.(1538) Preveze, dünyanın en büyük deniz savaşlarından biriydi. Zaferden sonra, Akdeniz hakimiyeti Osmanlılara geçti"*[23] denilirken, Cerbe Deniz Savaşı ile ilgili olarak, *" ...120 gemiyle yola çıkan Kaptan-ı Derya Piyale Paşa, Haçlı donanmasını Cerbe Adası önlerinde ağır bir yenilgiye uğrattı.(1560) Bu savaş Os-*

manlıların, Preveze'den sonra Akdeniz'de yaptıkları en büyük deniz savaşıydı"[24] denilmektedir. İnebahtı Deniz Savaşı ile ilgili olarak ise, *"... İki donanma İnebahtı Körfezi açıklarında büyük bir savaşa tutuştu. Osmanlı donanması acele denize açıldığından birçok eksiği bulunuyordu. Askerlerin de büyük bölümü acemiydi. Bunlara Kaptan-ı Derya'nın terbirsizliği de eklenince, Türk gemilerinin çoğu battı"*[25] şeklinde açıklama getirilmiştir.

Bu alıntılardan anlaşılacağı gibi, başarıya alkış tutulurken, başarısızlık ise basit nedenlerle geçiştirilmektedir. Aslında Osmanlı savaş taktiklerine çok yönlü ve uzun süreç içinde eğilen bir tarihçi, savaşların yapılış biçimleri, nedenleri ve sonuçları ile ilgili olarak ortak açıklamalara ulaşabilmelidir. Tarih, ancak o zaman daha geçerli bir anlam kazanabilir.

Kitaplarda görülen bir başka önemli eksik de, eleştiri yoksunluğudur. Erdoğan Merçil ile Büte Merçil'in *Lise İçin Tarih II* kitabında, İslam dünyasının, Hıristiyan dünyasını etkileyip Ortaçağ karanlığından kurtulması ile ilgili olarak şu sözler vardır. *"İşte Batı Avrupa'da VI. yüzyılda başlayan bu devre "Karanlık Çağ" denilmektedir ve XII. Yüzyıla kadar sürmüştür. Öte yandan İslam dünyasında Abbasiler devrinde VIII. yüzyılın ortasından itibaren Grek eserlerinin tercüme ve tefsir faaliyetleri başlamıştır..... Bunun yanısıra medrese ve camilerde ilmi öğretim için tam bir serbestlik vardı. Nihayet Selçuklular devrinde açılan Nizamiye medresesinde ilmi çalışma ve öğretim serbestçe sürdürüldü. Sonuçta tercüme ve tefsir devrinden sonra inceleme ve sentez devri başladı.... Batı Avrupa'nın bilgisizlik karanlığından sıyrılıp kurtulması, İslam dünyasından aldığı ışıkla mümkün olmuştu. Batı Avrupa XII. yüzyılda İslam dünyasından yoğun ve sistemli tercüme faaliyetleri yoluyla aldığı bilgiler sonucunda gelişme göstermeye başlamıştı..... Bu tercümeler yoluyla Avrupa İslam dünyasından cebir ve kimyayı öğrenmiş, geometri, felsefe, mekanik, biyoloji ve tıp alanlarında aldığı bilgiler "Karanlık Çağ"dan sıyrılmasında büyük rol oynamıştı. İslam dünyasında parlak bir ilim hayatı yaşandığı ve serbest öğretim yapıldığı sırada Batı Avrupa'da okur yazar sayısı son derecede azdı."*[26]

Yukarıdaki ifadelerden sürekli olarak, İslam'ın Hıristiyan dünyasına bilgi aktardığı, Avrupa'nın bilgisizlik karanlığından sıyrılıp kurtulmasında İslam dünyasının rol oynadığı vurgulanmaktadır. Elbette geçmişteki etkileşim yadsınamaz. Ancak, İslam dünyasında bu sürecin ters dönüp, Ortaçağ karanlığına sürüklenmesinin nedenlerine yer verilmemesi ve İslam dünyasını yalnızca üstün yönleriyle görüp madalyonun diğer yüzünü sergilemekten kaçınılması, onun tabusal niteliğinden mi kaynaklanmaktadır? Oysa bunların tartışılması, nedenlerin ortaya konulması, tarih biliminin temel ödevidir. Böylece günümüzdeki bazı sorunların nedenlerinin anlaşılmasında öğrenciye yardımcı olacaktır. Tarihsel bilinç ancak böylelikle gerçekleşebilir.

Eleştirilmeden, yazarların kendi görüşlerine dayanılarak kesin yargı olarak sunulan bir tarihsel olay da, "kardeş katli"dir. Yüksel Turhal, *Tarih Lise 2* kitabında bu konu ile ilgili olarak şu yargıya varmış:*"...Devlet haline gelindikten sonra başa geçen hükümdar, parçalanmayı önlemek için, tahta ortak olabilecek kardeşlerini ortadan kaldırmaya başladı. Belki bir iki kişi ortadan kaldırıldı ama, önceki bütünTürk devletlerinde görülen kaçınılmaz iç kavgalar ve daha fazla kan dökülmesi önlendi."*[27]

Bu biçimiyle kardeş katline ilişkin bu yargılar, eksik ve tamamen yazarın düşüncesi doğrultusundadır. Öğrenciye düşünmek için pek birşey kalmamıştır. Oysa, III. Murat'ın tahta geçtiği gün beş kardeşini öldürttüğü,[28] onun oğlu III. Mehmet'in ise tahta geçtiği gün ondokuz erkek kardeşini ve yirmiden fazla kızkardeşini boğdurttuğu[29] da kitaplara geçebilmeli, yorum öğrencilere bırakılıp, sınıfiçi tartışma oluşturulmalıdır. *"Belki bir iki kişi ortadan kaldırıldı"* ifadesiyle küçümsenen, Osmanlı İmparatorluğu'nu yalnızca iyi yönleriyle veren, onu bir mitos haline getiren düşünce ne derece doğrudur? Olumsuzluklar, yüreklice sergilenip, eleştirilebilmelidir.

Yine üzerinde durulmadan benimsenmiş bir hazır reçete de "Türklerin devlet kurma yetenekleri" üzerinedir. Merçil-Tarhan-Günal grubunun yazdığı *Lise İçin Tarih 1* kitabında, *"Tarih boyunca yıkılan bir Türk devleti yerine tekrar yeni bir devletin kurulmasıyla Türk devletinin devamlılığının sağlanmasında devlet yapısındaki özelliklerin ve Türklerin devlet kurma yeteneklerinin önemli rolü olmuştur"*[30] denilmiştir. Sürekli olarak, Türklerin devlet kurma yeteneklerinin üstünlüğünden söz edilirken, bu alandaki sayının kabarıklığıyla övünülür. Oysa öğrencinin zihninde şu soru oluşmaktadır. Bu durum, devlet kurmadaki yeteneği gösterdiği gibi; bu kadar devleti devam ettiremeyip yıkılmasına neden olma başarısızlığını da gündeme getirmez mi?

Yıldız - Alptekin - Şahin - Bostan dörtlüsünün yazdıkları *Tarih Lise 3* kitabından bir örnek verelim. *"III. Murat, Takiyuddin'in deneylerini yapacağı bir rasathaneyi Tophane'de kurdurdu. Bu rasathane, astronomi ilmi alanında lazım olan her türlü alet ile donatıldı. Türkiye'de ilk rasathane olarak kabul edilebilecek olan Takiyüddin Rasathanesi, bazı sebeplerle çalışmalarına devam edemedi ve yıktırıldı."*[31]

Adı geçen yazarlar, rasathanenin açılışını, o dönemdeki bilimsel gelişmenin ölçüsünü göstermek için konu yaparlarken; aynı rasathanenin yıktırılış nedenlerini ise "bazı sebeplerle" şeklinde geçiştirmektedirler. Oysa, yazarların, bu nedenleri açıkyüreklilikle ortaya koyabilmeleri lazımdı. Rasathane'nin yıktırılmasının, *"gökleri rasat etmenin uğursuz ve her nerede bu işe teşebbüs edildiyse, devletin mahiv ve harap olduğunu söyleyerek ilim düşmanlığı gösteren devrin Şeyhülislam'ının padişaha sunduğu arizasından ve Hoca Sadeddin ile Şeyhülislam Ahmet Şemseddin Efendi arasındaki düşmanlıktan*[32] kaynaklandığını ifade edebilme-

liydi. Nitekim bu nedenlerden dolayı, rasathane bir gece içinde yerle bir edilmiştir.

Bu örnek bağnazlığın ve tutuculuğun -başta bilimsel alan olmak üzere- nasıl etkili olabileceğini sergilemesi açısından son derece yararlı olurdu. Böylece her alanda olduğu gibi, bilimsel alanda da başarının yolunun laik ve hür düşünceye dayalı bir ortamdan geçtiği öğrenciler arasında tartışma konusu yapılabilirdi. Yazarlar, bu tür bir olanağı değerlendirememişlerdir.

Vakıf kurumu da üzerinde tartışılmadan, ders kitabı yazarlarının düşüncelerinin mutlak doğru olarak kabul edildiği bir başka konu. Selahattin Dikmen, Kemal Koçak ikilisi, *"Osmanlı toplumunda vakıf kurmak ve hayır yapmak bir ibadettir. Hayır eseri yaptırarak büyük sevap kazanıldığına dair sarsılmayan tam bir inanç vardır. Vakıf ve hayır eseri sahibi, çevresinde itibar kazanmakta, adı tarihe geçmekte ve asırlarca halkın arasında yaşamaktadır. Devlet, suçlu devlet adamının mallarını kısmen, bazan da tamamen hazineye gelir olarak almaktadır. Buna karşılık vakfedilmiş bir malın hazineye alınması hiçbir zaman mümkün değildir."* [33] demektedirler. Bu biçimiyle vakıflar ile ilgili açıklamalar eksiktir. Konunun manevi boyutu ön plana çıkarılıp, maddi boyutu unutulmuştur.

Görünüşte vakıflar hayır amacıyla kuruluyordu. Ancak, Osmanlı toplumunda vakıf kurumunun yaygınlaşmasının bir önemli nedeni de devletin özel mülkiyete müdahale etmesi, özel mülkiyeti sınırlamaya çalışmasıydı. Özel ellerde biriken servetlere devletin müdahale ettiği, özel servetlerin müsadere tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı lise tarih kitaplarında yeterince açık bir biçimde işlenmemiştir.

Devletin bu tavrı karşısında servet sahipleri mallarının ve denetledikleri toprakların gelirlerinden dolaylı biçimde de olsa yararlanmanın yollarını aramışlar ve bu amaçla vakıf kurumunu kullanmışlardır. İslam hukukuna göre devlet vakıflara müdahale edememekteydi. Bunun sonunda "evladiyye" adı verilen vakıflar aracılığı ile vakıf gelirleri kurucu ailenin elinde toplanıyordu. Bu nedenle Osmanlı toplumunda vakıf kurma eğiliminin müsadere yöntemiyle doğru orantılı olduğu söylenebilir.[34]

Bir başka örnek de, Uğurlu ve Balcı'nın *Tarih Lise 3* kitabından verebiliriz. *"XVIII. yüzyılda Osmanlılar, Avrupalıların her bakımdan kendilerinden ileri olduklarını kabul etmişler, önce askeri alanda yenilik yapmak gereğini duymuşlardır. Bununla birlikte Osmanlılar, XVIII. yüzyıl başlarında matbaanın önemini kabul ederek ilk Türk matbaasını açmışlardır (1727)."*[35]

Avrupa'da XV. yüzyılın başında kurulan matbaa, aynı yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu'ndaki azınlıklar tarafından kullanılmaya başlanmıştı. Halbuki Türklerin -belirli eserlerin basımına izin verilerek- kurdukları ilk matbaa 1727 yılındadır. Matbaanın geliştirilmesinden üç yüzyıla yakın bir süre geçtikten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılmaya başlanmasının sebepleri nelerdir? Dönemin padişahlarından Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim ya da Kanuni Sultan Süleyman olanca güçlerine rağmen, matbaayı niçin ülkelerine sokamadılar? Bu gecikme, Türk insanına ve kültürüne neler kaybettirmiştir? Bunlar ders kitaplarına girmesi ve tartışma konusu yapılması gereken konulardır. Günümüzü algılayabilmenin yolu buradan geçmektedir.

Tüm bu örnekler göstermiştir ki, Lise Tarih kitapları, başarısızlığı basit nedenlerle geçiştirmekte ve Türk tarihini eleştirisiz bir mükemmellik bütünü olarak sunmaktadır. Bu niteliğiyle kitaplar tek bir düşünceye dayanmakta. Oysa, *"ders kitapları nesnel bilgiler vermeli, yorumlama ve düşünmeyi öğrenciye bırakmalıdır. Ya da gerektiğince farklı yorumlara işaret etmeli böylece öğrenciyi tartışmaya ve demokratik tavır kazanmaya yönelmelidir."*[36]

Son olarak tarih: *"genç kafaları göreci ve eleştirici yönde düşünmeye alıştırmak için son derece elverişlidir. Tarihsel bir olayın dayanakları ve onun öyle olmadığı yolundaki karşı kanıtlar ortaya konulsa, okuyucu ya da öğrencinin bu yargılamaya katılması sağlansa, ancak o zaman bir yükleme yerine bir eğitme sürecinden söz edilebilir."*[37] ☆

1 A. Turan Alkan, "Bir İnanç Alanı", *Türkiye Günlüğü*, sayı. 11, Yaz 1990, s. 6
2 M. Bedri Gültekin, "Milli Tarih Üzerine", *Öğretmen Dünyası*, Mayıs 1986, sayı. 77, s. 17
3 Yüksel Turhal, *Tarih Lise II*, İstanbul 1990, s. 61
4 Afşar Timuçin, "Tarih Bilinci", *Felsefe Dergisi*, Temmuz/Ağustos/Eylül 1979, sayı. 8, s. 36
5 Omer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, 2. B., s. 723-724
6 Halil İnalcık, "Ada'etnameler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C II, sayı. 3-4, Ankara, 1967, s. 49
7 Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, "Celali isyanları"*, Ankara, 1975. s. 94
8 Reşat Genç, "Tarih Öğretimimiz Nasıl Olmalıdır?", *Milli Eğitim Sempozyumu* (20-22 Ocak 1984), s. 74-75
9 Yüksel Turhal, *Tarih Lise 2*, s. 194
10 Salih Ozbaran, "Ortaöğretim Kurumlarında Tarih Öğretimi" *Ortaöğretim Kurumlarında Sosyal Bilimler Öğretimi ve Sorunları*, Türk Eğitim Derneği Yayınları, Ankara, 1987, s. 65
11 Yüksel Turhal-Gürkan Tekin, *Meslek Liseleri İçin Tarih*, s. 91-92
12 Turhal-Tekin, a.g.e., s. 95
13 Turhal-Tekin, a.g.e., s. 106
14 M. Ali Kılıçbay, "Nizam-ı Alem'den Tanzimat'a", *Türkiye Günlüğü*, Kasım 1989, sayı. 8, s. 49
15 A. Turan Alkan, "Osmanlı Tarihi; Bir İnanç Alanı", *Türkiye Günlüğü*, Yaz 1990, sayı. 11, s. 5
16 Sümer- Turhal, *Tarih Lise 1*, s. 165
17 Merçil-Tarhan-Günal, *Lise İçin Tarih 1*, s. 168-169
18 Y. Sezai Tezel, "Osmanlı Tarihinin Bılgısiyle Bugünkü Kimlik Sorunlarımız ve Dünyadaki İtibarımız Meseleleri Arasındaki İlişki ya da İlişkisizlik Üzerine", s. 13-14
19 Leon E. Halkin, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, s. 119
20 Y. Sezai Tezel, a.g.m., s. 15
21 Yıldız-Alptekin-Şahin-Bostan, *Tarih Lise 3*, s. 29
22 Yıldız-Alptekin-Şahin-Bostan, a.g.e., s. 41
23 Gürkan Tekin-Yüksel Turhal, *Meslek Liseleri İçin Tarih*, İstanbul, 1989, s. 83
24 Tekin-Turhal, a.g.e., s. 83
25 Tekin-Turhal, a.g.e., s. 87
26 Erdoğan Merçil-Büte Merçil, *Lise İçin Tarih II*, İstanbul 1989, s. 71-72
27 Yüksel Turhal, *Tarih Lise 2*, İstanbul 1989, s. 195
28 Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.1, İstanbul, 1982, s. 248
29 Shaw, a.g.e., s. 255
30 Erdoğan Merçil-Taner Tarhan-Zerrin Günal, *Lise İçin Tarih I*, İstanbul 1989, s. 153
31 Yıldız-Alptekin-Şahin-Bostan, *Tarih Lise 3*, s. 59
32 A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 1982, s. 105-106
33 Selahattin Dikmen-Kemal Koçak, *Tarih Lise III*, s. 120
34 Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı- Türkiye İktisadi Tarihi, (1500-1914)*, İstanbul, 1988, s. 93-94
35 Nurer Uğurlu-Esergül Balcı, İstanbul, 1989, *Tarih Lise III*, s. 181
36 Nuran Direk,"Sosyal Bilimlerde Eğitim Sorunları", *Yaratıcı Toplum Yolunda Çağdaş Eğitim*, İstanbul 1990, s. 90
37 Mete Tunçay, "İlk ve Orta Öğretimde Tarih", *Felsefe Kurumu Seminerleri*, Ankara, 1977, s. 285

Mütareke İstanbul'unda Bir İtalyan Dostu: Celâl Nuri

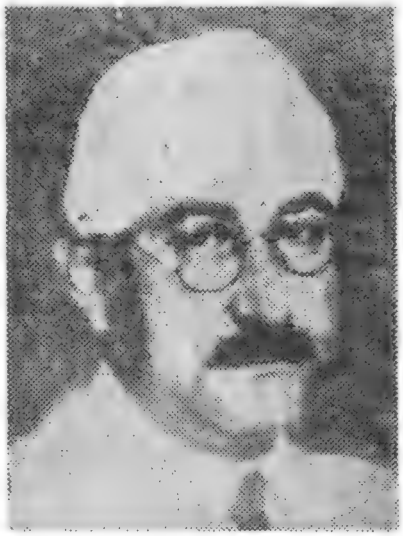

İleri gazetesi başmuharriri, Gelibolu mebusu Celâl Nuri Bey'in 1924 yılında Kılıç Ali Bey tarafından kendi matbaasında yaralanmasından sonraki başı sarılı hali!..

MEVLÜT ÇELEBİ

Mondros Mütarekesi'nin getirdiği kaos ortamında Türk aydınlarının düşünce birliğinden yoksun oldukları görülmektedir. Bir yanda Müdafaa-yı Hukukçular diğer yanda, geçmişlerini inkâr etmekle İtilâf Devletleri'ne yaranabileceklerini düşünen "İngiliz Muhibleri" ve İngiltere'ye bir alternatif olarak Amerika'yı gören Mandacılar. Bu ayrım Türk basınına da yansımıştır. İstanbul'da yayınlanan *İleri* ve *Âti* gazetelerinin "sermuharrir"i olan Celâl Nuri, farklı bir çizgi izleyerek İtalyan "muhib"liğine soyunmuştur, Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin kurucularından olduğu halde.[1]

Celal Nuri'nin "Yeni İtalya" başlıklı bir makalesi *İleri* ve *Âti* gazetelerinde 16 Şubat 1919'da yayınlandı. Bu makalenin geniş bir özetini kısmen sadeleştirerek aşağıda veriyoruz: Makalesinin girişinde İtalyanın 19. yüzyıldaki durumunu anlatan Celâl Nuri, kısa bir süre içerisinde önemli bir devlet haline gelen İtalya'yı yetişecek milletler için bir "nümune-i imtisal" olarak gösteriyor ve şöyle devam ediyor "Bize İtalya'dan ancak iyilik gelebilir; nitekim biz de bundan böyle İtalya için münhasıran bir unsur-u muvazene ve meveddet olabiliriz. Tamamiyet-i mülkiye ve milliyemizin sıyaneti hususunda İtalya'nın hüsn–ü nazarından müstefid olacağız. Lâkin, her hususda olduğu gibi, biz Türklerin bu hüsn-ü nazardan istifade etmeyi bilmemiz lâzımdır. İtalya'yı takdir edelim ve bu devlet-i muazzamanın âheng-i umumiyedeki ehemmiyetini unutmayalım.

Âlem-i siyasetde, cihan-ı iktisadiyatda olduğu gibi ancak menafi tevafuk etmelidir ki bir iş görülebilsin. Bilâkis menafi tesadüm ederse, ne kadar akrabalık, dostluk, sevgi, hatta ortak din ve dil olursa olsun hiç bir vakit münasebet devam edemez. Kemal-i şükranla kaydettiğimiz üzere bundan böyle hemen hiç bir noktada iki devlet arasında (Osmanlı Devleti ve İtalya) menfaat ihtilâfı yoktur. Bilâkis, bir çok hususlarda ve meselelerde Osmanlı ve İtalyan çıkarları birdir. İtalya, Osmanlı topraklarında, Osmanlı Devleti'nin mevcudiyetini her türlü talebe ve haksızlığa karşı tercih edecek durumdadır. Lâkin biz, bu tercihe lâyık olduğumuzu hüsn-ü idaremizle, boş düşünce ve sözlere kapılmamakla ispat etmeliyiz... Yeni bir âlem doğuyor. Eğer biz akıllı isek bundan evvelki tarihimizi unutalım. Maziyi kurcalamakta hiç bir menfaatimiz yoktur. Bu gibi haller milletlerin tarihinde gelir geçer. Dostluk asıldır. Mazi geçmiştir. Hatta mazinin pek karanlık günlerini bile karıştıracak olursak görürüz ki, İtalya, savaş halinde bile bazı niteliklerini göstermiştir. Oniki Ada, Rodos, çocukluğumun pek münevver günlerini geçirdiğim bu ada İtalya tarafından işgal edildiği zaman ahali-i İslâmiye rencide edilmedi. İşgal altında bile bir İtalyan-Türk dostluğu doğdu. Demek ki iki millet arasındaki dostluğu hükûmetler arasındaki düşmanlık bile değiştirememiştir...

Yeni İtalya'nın gücünü ve önemini milletime bildirmek suretiyle hizmet ettiğimi zannediyorum. Kimin güçlü olduğunu bilmeliyiz ki, siyasetimizi ona göre tayin edelim... İtalya'nın yalnız hüsn-ü nazarından faydalanmak bizim için yeterli olmaz. Bundan başka biz, ilerleme ve gelişmede İtalya'yı kendimize örnek seçmeliyiz. Vaktiyle ihtilâfat-ı dahiliyenin ilerlemeye imkân vermediği İtalya'nın birliğini sağladıktan sonra ne güzel bir misal-i terakki teşkil ettiği şayan-ı kayd bir nümunedir. Bu nümuneyi iyice incelemeli ve bundan devlete ve millete faydalı dersler çıkarmalıyız."

Mütareke dönemi basınında dikkate değer bulduğumuz bu maka-

lenin bir kaç noktasına temas edeceğiz. Görüldüğü gibi Celâl Nuri İtalyanlar hakkında iyimser ve olumlu düşüncelere sahip. Osmanlı hükûmetlerinin İngiltere ile bir kısım aydının Amerika ile iyi ilişkiler kurulması gerektiğini savunduğu bir dönemde, bir Türk gazetecisinin İtalya lehine bir tutum takınmasının gerçek nedenlerini bilemiyoruz. Ancak Celâl Nuri'deki İtalya sempatisinin, onun İtalyan işgali altındaki Rodos'da yetişmiş olmasının etkili olduğunu düşünüyoruz. Çünkü, Mütareke'den sonra, başta İzmir olmak üzere Batı Anadolu sahil kasabalarında, İtalyan işgali altındaki adalardan gelen Türklerin propaganda yaptıklarını biliyoruz. Celâl Nuri de bu propagandayı gazeteleri aracılığıyla yapmıştır. Aslında Celâl Nuri'nin İtalya hakkında olumlu düşünceler taşıması biraz daha öncelere gitmektedir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Trieste'de İtalyan bayrağının dalgalanması Celâl Nuri için "mucib-i memnuniyettir."[2]

Celâl Nuri'nin İtalya hakkındaki iyimserliğinin de mübalağalı olduğunu düşünüyoruz. I. Dünya Savaşı'na, Osmanlı topraklarının paylaşılmasında söz sahibi olmak için giren İtalya'dır. Her ne kadar savaş sonrası gelişmeler İtalyanların isteklerine engellemeler getirmişse de, bu İtalya'nın Osmanlı topraklarında nüfuz bölgeleri elde etme girişimlerini sona erdirmemiştir. Müttefikleriyle ilişkileri bozulan İtalya Türkiye politikasını onlardan bağımsız hale getirirken de aynı amacı güdüyordu: İtalya'ya her türlü menfaati getirecek erken bir barış.[3]

Gerçi İtalya Mütareke'den sonra Osmanlı Devleti'ne karşı müttefiklerinden daha yumuşak bir politika izlemiştir. Bu politikada; önde gelen Türklerle iyi ilişkiler kurmak, Mütarekenin ezikliğini yaşayan Türkleri onore etmek ve Türklerle dost oldukları imajını vermek önemli bir yer tutmuştur. Fakat bunlar amaç değil birer araçtır. Nitekim bu makalenin yayınlanmasından bir süre sonra Antalya İtalyanlar tarafından işgal edilmiştir. (28 Mart 1919)

Celâl Nuri'nin İtalya'nın gücünü abarttığını düşünüyoruz. O dönemde İtalya da bir düvel-i muazzamadır. Fakat İtalya ne bir İngiltere'dir ne de Amerika. Kaldı ki, müttefikleri bile İtalya'ya, özellikle Paris Barış Konferansı'na üvey evlât muamelesi yapmışlardır. Dünya siyaset sahnesinde İtalya'nın rolü Celâl Nuri'nin zannettiği kadar önemli değildir. Bundan başka makalenin yayınlandığı dönemde İtalya, savaş sonrasının getirdiği siyasal ve sosyal çalkantıları yaşıyordu.

Son olarak işaret etmek istediğimiz nokta, Celâl Nuri'nin bu makalesinin İtalyanların dikkatini çektiğidir. İstanbul'daki İtalyan fevkalâde komiseri Kont Sforza Dışişleri Bakanlığına 18 Şubat 1919'da bir telgraf göndermiştir. Sforza bu telgrafında, bir kısım Türklerin İtalyanlara sempati duymaya başladıklarını yazıyor. Buna örnek olarak da, "başkentin ünlü gazetelerinden birisi" olarak tanımladığı *Âti* gazetesinde çıkan Celâl Nuri'nin makalesini veriyor ve bu makalenin geniş bir özetini tercüme ederek gönderiyor.[4] ☆

1 T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal* Partiler, c.2, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yay. 1986, s.245.

2 *Âti*, 30 Kanun-u Evvel 1918.

3 Carlo Sforza, *Makers of Modern Europe*, The Bobbs-Merrill Company, Indianapolis, 1930, s.358.

4 Ministero Degli Affari Esteri, *I Documenti Diplomatici Italiani*, sesta serie, 1918-1922, Volume-2- (18 Gennaio-23 Marzo 1919, Roma, 1980, s.273-275, Belge: 397.

Celâl Nuri'nin *Jeune Turc* Gazetesi ve Siyonist Bağı

ORHAN KOLOĞLU

Türkiye'de varlığından tam haberdar olmadığımız, Avrupa'da ise kalıplaşmış şekilde 'Siyonist yayın organı' diye nitelenen,İstanbul'da 1909-1915 arasında Fransızca yayınlanmış *Le Jeune Turc* (Jöntürk) adlı bir gazete vardı. Aslında yazarları arasında Celâl Nuri (İleri), Ahmet Ağaoğlu, Senatör Botzaria, Parvus gibi önemli düşünürlerin bulunması ve bunların özellikleri, yayının basitce 'Siyonist' diye nitelenmesini geçersiz bırakacak niteliktedir. Konuya, *Kudüs'teki Siyonist Arşivi*'nde rastladığımız bir belgeyi aktararak açıklık getirmeye çalışacağız.

Siyonist Hareket Abdülhamit döneminde, Osmanlı yönetimiyle en yüksek -Padişah- düzeyinde pazarlığa girmeyi yeğlemiş, çeşitli sebeplerle, Osmanlı Yahudileri arasında faaliyet göstermeye yönelmemiştir. Ancak 1908'de Meşrutiyet'in ilânından sonra beliren özgürlük ortamında, bir Yahudi yazarın dediği gibi *'Türk Yahudiliğinin bâkir zemininde'* Siyonizm yandaşları oluşturma çalışmalarına başlamıştır[1].

1909 Haziran'ında, yeni Osmanlı yönetimi ve Osmanlı Yahudilerine yönelik stratejinin saptanması için, Siyonizmin lideri Wolffsohn, Türkiye gizli temsilcisi -asıl mesleği bankacılıktı- Victor Jacobson ve Rus Komitesinden bazı temsilcilerin katılmasıyla İstanbul'da toplantı yapıldı. Hareketin kendini tanıtabilmesi için her kesime yönelik özel yayınlar yapılması kararlaştırıldı. Böylece *İbranice*

Ha-Mevasser, Fransızca l'Aurore ve *Ladino* (İspanyol Yahudicesi) dilinde *El Judeo* çıkarıldı. Bu haftalık yayınlar Almanya'daki Genel Merkezin çizgisine uygun olarak Siyonizmi savunacaklardı. Nitekim başta *El Tiempo* olmak üzere Osmanlı ülkesindeki anti-Siyonist Yahudi yayınlarıyla polemiklere girişmişlerdir.

Doğrudan Yahudi çevrelerine hitap eden bu üç yayının dışında, bir de gündelik Fransızca gazete düşünüldü. Bu tam tarafsız görüntülü, aktüaliteyi ön planda tutan, açık Siyonizm savunuculuğundan kaçınan bir yayın olacaktı. Kamuoyunda ciddiyeti, tarafsızlığı ve savaşımcılığıyla tutunursa, Yahudi davalarında savunacağı tezlerin kuvvet kazanacağı hesaplanmış olmalıdır. Yayına *Jeune Turc (Jöntürk)* adının yakıştırılması da, hem İttihatcı kadrolarla yakınlık duygusu yaratmak, hem de o sırada devrimciliğiyle büyük prestij kazanmış bir hareketin dinamizmine sahip görünmek arzusundan ileri gelmiş olabilir[2]. Esasen Türkiye isminin Türk-dışı çevrelerce kendi amaçları için kullanılmasının tek örneği de o değildi. *La Turquie*'nin sahibi bir İtalyandı ve İtalyan çıkarlarına çalışıyordu.

Jeune Turc'ün ilk yıllarına (1909-1911) ait kolleksiyonlar hiç bir yerde tam olarak bulunamadığından kurulma aşamasındaki çizgisi hakkında yeterli bilgimiz yok. 1911'e ait pek az ve 1912-1915'e ait hayli fazla nüshanın bulunduğu en zengin ve tek kolleksiyon *Kudüs'teki Siyonist Arşivi*'nde bulunuyor. Bunun üzerinde yaptığımız araştırma da ilk döneme fazla ışık tutamadı. Ancak gazetenin ne tür Siyonist olduğunu belirleyebilmek için bu ilk dönemi önem taşıyor. Biz çeşitli kaynaklarda rastladıklarımızı birleştirerek şöyle bir sonuca vardık:

Ebüzziya Tevfik'in sahibi olduğuve Sorumlu müdürlük/Siyasi yorumculuk'unu Celâl Nuri'nin yaptığı *Le Courrier d'Orient* gazetesi sütunlarında zaman zaman Yahudi cemaatiyle ilgili haberler veriyor ve onlara arka çıkıyordu. Ziyad Ebüzziya'ya göre bu haberler yüzünden sahiple sorumlu müdür arasında anlaşmazlık çıkmış ve gazetenin yayınına son verilmiş, ya da Celâl Nuri'ye devredilmiştir. Her halükârda gazetenin adı *Jeune Turc*'e çevrilmiş ve yönetiminde ortak olarak Samy (Sami) Hochberg ve yazı işleri yöneticisi olarak Vladimir Jabotinsky adında iki Yahudi görev almışlardır. Bu ikisi de Almanya'daki genel merkeze bağlı ve onun çizgisine inanmış Siyonistlerdi.

Gazete kısa zamanda haberciliğe verdiği önem ve polemik makaleleriyle ün kazandı. Avrupa basınının ve İstanbul'daki diplomatların dikkatle izlediği bir yayın haline geldi. 1 Ekim 1909'da haftada 5000 olan satışı Mayıs 1910'da 11 bine çıktı. Katı Siyonist bir çizgi izleyen bir yayının böyle ilgi toplaması mümkün değildi. Aksine o yanını belirtmeyecek bir çizgi izlediği için başarıya ulaşmıştı. Bunu da, o günkü Osmanlı toplumunun özelliklerini çok iyi farketmiş olan Jabotinsky'nin yöneticiliğine medyundu. Jabotinsky, Filistin'de Bağımsız Yahudi Devleti tezinin Türkiye'de açıklanmasının yarar değil zarar getireceğine inanıyordu. Kendi anılarında da belirttiği gibi İttihatcıların bu konudaki direncini farkettiği için bunun tam tersi bir tanımlamayla Siyonizmi sundu: Ayrılığı red ve Osmanlıya tam entegrasyonu kabul eden, Kudüs'ü ve Filistin'i mutlaka hedeflemeyen bir akım. Bu niteliğiyle herkes, Meclisteki Yahudi milletvekilleri de, Rıza Tevfik de Siyonist olduğunu açıklamıştır.

Siyonist idealiyle tam ters düşen bu çizgisi dolayısıyla Jabotinsky Merkez Komitesiyle ve vergisiyle, askeriyle bağımsız Yahudi devletini savunun Komite üyesi Kann'ın *'İsrael Vatanı'* kitabıyla ters düştü. Mayıs 1910'da görevinden istifa etti. Bundan da anlıyoruz ki, *Jeune Turc* Siyonizm kampanyası yapmamış, belki zaman zaman Yahudiler lehinde yazılar yayınlamıştır. Jabotinsky'nin biyorafisini yazan Schectman şu değerlendirmeyi yapıyor:

'(Ha Mevasser, l'Aurore ve Al Judeo) için bin Sterlinlik bir ödeneği 9. Siyonist Kongresi kabul etmekle sağlam bir mali temele oturmuşlardı. Genç bir Türk yazarı olan Celâl Nuri ile Siyonistlerin işbirliği çok başka bir nitelikteydi (...) Burada da Jabotinsky'nin yeteneklerinden bol bol yararlanılmış ve sonuçta gazete üstün bir yer kazanmıştır. Esas olarak Türk toplumunun eğitilmiş aydınlarına hitap ediyordu. Makaleleri sık sık parlamentoda ve yabancı elçiliklerde bahis konusu edilmiştir. Büroları, gayri resmi şekilde buluşmayı yeğleyen yazar ve politikacılara açıktı. Bu Jacobson'a tanıdık çevresini genişletmek olanağını verdi. *Le Jeune Turc* bir Türk gazetesiydi, ama bin Sterlinlik bir yıllık ödenek karşılığında Nuri, Türk olmayan uluslara karşı daha liberal bir politika izlemeyi ve nerede olursa olsun yayınlanan anti-Siyonist makaleleri çürütüp red etmeyi kabul etti. Anlaşma dış politika konularını içermiyordu ve bu Siyonistlere hiç de uygun olmayan bir noktaydı'[3].

Bundan anlaşıldığına göre *Jeune Turc* bir Siyonist kampanya sürdürmemiş, anti-Siyonist saldırıları çürütmekle yetinmiştir. Ayrıca dışpolitika konularında tamamen serbest olmakla uluslararası alanda Osmanlı çıkarlarını ön planda tuttuğu farkediliyor. Gazetenin mevcut olan 1911-1915 kolleksiyonları üzerinde bizim yaptığımız çalışma da bu saptamayı onaylıyor. O sırada Alman ve İngiliz siyasetleri Siyonizmin gücünü kendi yanlarına çekme yarışındaydılar. Siyonistler de denge politikası izleyerek iki tarafı da gücendirmemeye çalışıyorlardı. *Jeune Turc*'ün İttihatcı politikasına uygun olarak İtalya'ya çatması, Rusya'ya karşı polemikler yürütmesi (özellikle Ağaoğlu'nun kalemiyle), İngiliz politikasını eleştirmesi, Parvus'un zaman zaman uluslararası sermayenin hoşuna gitmeyen yazıları Siyonist politikasına tam ters düşebiliyordu.

Ayrıca o sırada İstanbul'da İngiliz çıkarları açısından Yahudi sorununa yaklaşan etkili ve köklü bir yayın organı da vardı: *Levant Herald and Eastern Express.* Bu çekişme sebebiyledir ki en yetkili İngiliz gazetesi Times - "sanki kendisi onlarla flört etmiyormuş gibi- *JeuneTurc*'ü Siyonist yayını diye ilân etmiştir[4]. Buna sebebiyet veren olay Celâl Nuri'nin, İttihatcıların politikasına uygun olarak Yahudilerin Mezopotamya'ya yerleşmesini önermesiydi. Zaten Almanların Bağdat demiryolunu inşa etmeleri yüzünden, kendi çıkar alanı saydıkları bu bölgenin ellerinden kaçtığı kanısına kapılan İngilizler, oraya Yahudi yerleşmesinin bir Alman-Siyonist anlaşması sayıvermişlerdi.

Siyonist lider Wolffsohn, Celâl Nuri kadar yardımcısı dediği Ağaoğlu'nun 'ultra-patriotik' bulduğu İngiliz aleyhtarı makalelerinden de çok rahatsız olmuştu. Jacobson'dan bunların durdurulmasını istedi. 'Korkarım ki *Jeune Turc* bize telafi edilemeyecek zararlar vermiş oldu' diyordu. Jacobson bu yargıya katılıyordu ama elinden birşey gelemeyeceği cevabını verdi: 'Dış politika konularını zorlayamayız, özellikle gazetenin Türk ulusal çıkarlarını güçlü şekilde savunması sebebiyle Osmanlı başkentinde etkisinin arttığı bir sırada'[5].

Bu çerçevede Wolffsohn'un *Times*'a gönderdiği tekzibi her açıdan ilginçtir. Özetle 'Siyonist örgüt Almanya'nın çıkarlarına çalıştığı doğru de-

ğildir, *Jeune Turc* halis bir Türk gazetesidir, Yahudi göçünü desteklemesi Osmanlı'ya hizmet içindir ve sadece kendisini bağlar, Siyonist cemiyetini bağlamaz, 'diyordu[6]. Wolffsohn telâşında haklıydı, zira *Jeune Turc*'ün yayınları Siyonist sayılırsa, bu akımın sona erdiğini ve örgütün dağıtılması gerektiğini kabul kaçınılmaz olurdu.

Siyonist organı suçlaması tek saldırı değildir. İngiliz elçiliğinin bir raporuna göre Celâl Nuri cumhuriyetcilik peşinde koşuyordu[7]. Bunların hepsi, *Jeune Turc* örneğinden hareketle Arapları devletten koparmaya yönelik propaganda çabalarıydı. Fransızlara göre gazete aşırı uluscu ve dinci bir Avrupa düşmanı idi[8]. İtalyanlara göreyse Almanya ve Avusturya'dan para alıyordu[9].

Jeune Turc iç politikada da bütün cemaatleri Osmanlı bütünlüğünü savunmaya davet etmekle İttihatcı politkasının izleyicisiydi. Özellikle Botzaria'nın yazılarında ayrılıkcı eğilimlere karşı sert eleştiriler vardır-Balkanların karışmasından Arnavutları suçlu tutması gibi. Rum, Ermeni, Arnavut ve diğerlerine eleştiri yöneltmekten kaçınmayan gazete, Yahudilere daima yumuşak davranıyordu. Sıra sıra Rum'a, Bulgar'a, Ermeni'ye yakıştırılan *'Milleti Sadıka'* deyimi, hem de Siyonist Kongresi vesilesiyle yazılan bir başyazıda (13.9.1913) Yahudilere de yakıştırılıyor ve devletin kalkınmasına katkıları övülüyordu.

Kesin olarak Siyonist propagandasından uzak duran gazetenin Yahudi Davasına katkısı vasıtalı şekilde uygulanıyor. Filistin'de bir üniversite kurulmasını *Jeune Turc* desteklemiş, bu konuda özellikle *İkdam* ve Ahmed Cevdet ile tartışmaktan da geri kalmamıştır[10]. Göçün dini niteliği üzerinde hiç durmuyor, hattâ salt sayı açısından ele alarak ilginç bir gözlemi vurguluyor: Rusya'dan Filistin'e sadece **10** bin Yahudi gelmiştir, oysa Amerika'ya bir milyon gitti. İlginç bir çabası da sütunlarında, Araplarla Yahudileri bağdaştırma yolunda yayın yapması. Samy Hochberg bu konuda özellikle aktifti. Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü zedelemediği sürece Arap uluscularını destekleme sözü vermişti. Bunun sonucu olarak Arap vilâyetlerinde Islahat konusunda bir dizi yazı yayınlandı[11].

Jeune Turc'ün iç konularda da Siyonist politikalarıyla tam uyumlu olmadığının ilginç bir örneği, Hamambaşılık ve Siyonizm konusunda yerli Yahudi basını içinde başlayan tartışmalara katılmasında görülür. *Jeune Turc* Hamambaşı'ya saldırmıştır. Siyonist Merkez yönetiminden J. H. Kaan bunu 'sersemlik' diye nitelemiş ve Wolffsohn'dan şahsen İstanbul'a gidip işi halletmesini istemiştir[12].

Ek olarak verdiğimiz belge, Siyonist Arşiv'de (Central Zionist Office in Berlin: Z 2-12) kodu altında bulunuyor. *Jeune Turc* yönetiminde Yahudi kanadın egemenliğini kanıtlamakla birlikte, kararların ortak olarak alınması ilkesini koymakla bir denge getiriyor. Hem bu yüzden hem de Siyonist sermayedarlar arzulamadıkları için, *Jeune Turc* bir Siyonizm organı olmamış, Yahudilerin haklarını savunan bir yayın olmaktan ileri gitmemiştir. ★

1 İttihatcılar-Siyonistler ilişkileri konusunda başlıca yararlandığımız I. Friedman, *Germany, Turkey and Zionism*, Oxford Clarendon Press 1977; J.B. Schechtman *Rebel and Statesman the Wladimir Jabotinsky Story*, New York, 1956; *Die Welt;* M.K. Öke, *Siyonizm ve Filistin Sorunu*, Üçdal neş., İstanbul 1982 J. Landau, 'The Young Turks and Zionism, *Studies in Honor of R. Patai*, 1983, s. 197-205; Esther Benbassa, '20. Yüzyıl Başında Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyonizm', *Tarih ve Toplum*, no 82, Ekim 1990, s. 34-39

2 Devrimci ve ilerici kadrolara, bütün dünyada 1960'lara kadar Jöntürk denmiştir.

3 Schechtman, a.g.e., s. 156-157

4 I. Friedman, a.g.e., s. 149 ve sonrası

5 Ibid; İttihatcı yöneticilere Siyonizmi kabul ettiremediğini, bunları Osmanlı milleti içinde bütünleşmeden asla vazgeçiremediğini Jabotinsky anılarında kaydediyor: Schechtman, a.g.e., s. 158; Landau da İttihatcıların ideolojileriyle Siyonizmin bağdaşmasının olanaksızlığını belirtir ve ekler 'Yahudi gücü kamu işleri üzerinde bir etki yaratamayacak kadar önemsizdi. Ayrıca Siyonizm İttihat ve Terakki'nin yönetim kadrosuna yakın olan Yahudilerin ilgisiz, hattâ düşmanca tavırlarına dayanabilecek güçte değildi.' a.g.e., s. 201

6 10.5.1911, Öke, a.g.e.. s. 119

7 FO. 321/1016, İstanbul'dan 19.10.1910 tarihli mektup, Celâl Nuri'nin 'Türkiye ve Portekiz' başlıklı makalesinin değerlendirmesi.

8 *Figaro*, 23.12.1910 ve 11.9.1910

9 *Tribuna* (Roma) 25.12.1910 ve *Il Mattino* (Napoli) 25/26.12.1910

10 *Jeune Turc*'ün 1,5 ve 12 Ekim 1913 sayıları

11 Neville Mandel, 'Attempts at an Arab-Zionist Entente: 1913-1914', *Middle Eastern Studies*, vol.I, s. 238-267 geniş bilgi içeriyor

12 Central Zionist Office in Berlin, Z 2-366, Kaan'ın 5.1.1911 yazısı .

EK: MUKAVELE

Bir tarafta *Le Jeune Turc* gazetesinin ve basımevinin sahibi, İstanbul'da mukim, Osmanlı vatandaşları Celâl Nuri Bey ve Samy Rochberg, ve diğer tarafta Rus vatandaşı, bankacı ve yine İstanbul'da oturan Dr. Jacobson arasında.

Aşağıda belirtilen hususlar belirlenmiş ve anlaşmaya varılmıştır:

Madde I. İki taraf arasında, *Le Jeune Turc* gazetesinin ve basımevinin işletilmesi amacıyla 3000 Türk lirası sermayeli bir basit komandit şirket kurulmuştur.

Madde II. Komandite (yani hudutsuz mesuliyet deruhte eden) ortak sıfatıyla Celâl Nuri Bey ve Samy Hochberg Bey 1200 Türk lirası değer biçilen *Le Jeune Turc* gazetesi ve basımevini getirmekle bunun 600 TL'sı Celal Nuri Bey'in hissesi 600TL'sı da Samy Hochberg Bey'in hissesidir.

Dr. Jacobson komanditer (yani mahdut mesuliyet deruhte eden) ortak sıfatıyla nakit olarak 2400 Türk lirası getirmektedir. Bu miktara Dr. Jacobson'un *Jeune Turc* gazetesi ve matbaası sahipleri olarak Celâl Nuri Bey ve Samy Hochberg'e şimdiye kadar tediye etmiş olduğu ve bahis konusu gazetenin kayıtlarında Samy Hochberg'in yatırımı olarak kaydedilmiş olan 2200 liralık meblağ ile, Dr. Jacobson'un 31 Aralık 1910'a kadar ödemeyi tekeffül ettiği 100 lira dahildir.

Madde III. Basımevi ve gazetenin siyaset ve işletme yönetimleri ortaklar tarafından seçilecek kimselere tevdi edilecektir. Bu kişiler ortaklardan olabileceği gibi, ki bu durumda kendilerine âdet olan tahsisat ödenecektir, dışardan da seçilmiş olabilirler.

Madde IV. Bu işin yürütülmesi için bütün kararlar oy birliği ile alınacaktır. Ancak gazetenin yayınını durdurmak, başkasına devretmek ve programını değiştirmek (ki bunun bir nüshası ilişiktedir) yetkisi sadece Dr. Jacobson'a aittir.

Ortakların her biri, diğer ortakların onayı olmadan haklarını ve hisselerini üçüncü kimselere devretmemeyi kabul ederler.

Madde V. Ortaklardan biri gazetenin yönetimi ya da yayımına engeller koyduğu takdirde işletmedeki hakkını kaybeder ve gazete ve basımevindeki bütün hakları diğer iki ortağa geçer. Bunun için hiç bir talepte, iddiada bulunamaz mahkemelerde dava açamaz.

Madde VI. Hesaplar her altı ayda bir 30 Haziran ve 30 Aralık'ta tutulacaktır. Masraflar düştükten sonra işletmenin kârı, yüzde 60'ı komanditere (Jacobson) ve yüzde 40 diğerlerine olmak üzere paylaştırılacaktır.

Madde VII. Bu anlaşmanın süresi beş yıldır.

Madde VIII. Süresi bittikten sonra kontratı yenilemeye karar verildiğinde ve bir tasfiye gerektiğinde, ya da sürenin bitmesinden önce tasfiyeye karar verilirse, bütün masrafların düşülmesi ve bütün borçların ödenmesinden sonra işletmenin net bakiyesi ortaklar arasında yüzde yirmişer (Celâl Nuri ve Hochberg'e) yüzde 60'ı Jacobson'a olmak üzere paylaştırılacaktır. Tasfiye halinde tasfiye sorumlusu olarak, H. Somtow Hitrani, H. Ernest Fernandes ve Mosses F. Effendi belirlenmiştir.

Madde IX. Sadece Celâl Nuri Bey ve Samy Hochberg tarafından birlikte imzalanacak belgeler, şirketi bağlar.

II. Meşrûtiyet'de Serseri ve Mazanne-i Sû' Eşhâs Hakkında Nizâmnâme

FARUK ILIKAN

Kanûn-ı Esâsi'ye yürürlük kazandıran ve yakın tarihimizde *"Hürriyet'in İlânı"* (10 Temmuz 1324/ 23 Temmuz 1908) olayından sonra, sağlanan haklar ve hürriyetlerin yanlış yorumu Osmanlı toplumu içinde bir başı-boşluk meydana getirmiştir. Bu tarihe kadar sadece ümmet teb'a olanlar, verilen kişisel hakların ve hürriyetlerin *"her istediğini yapabilmek"* gibi yanlış yorumundan yola çıkarak düzensiz ortamı oluşturmuşlardır. Bu hakları sağlamış olanlar ise, olumsuz gidişin eskiye oranla daha karmaşık bir şekil aldığını görmüşlerdir. Sürekli çare aranmıştır. Bir yanda Kanûn-ı Esâsi'nin nimetleri, diğer tarafta nimetlerin kötü yorumu vardır. Toplum düzenini sağlamak yönünden bazı hakların sınırlanması dahi olsa bir kanuna gerek duyulmuştur. Kanunun içeriği özellikle sözlük anlamı kendisinden ancak fenalık beklenen kimseler yani mazanne-i sû' ile serserileri kapsamaktadır.

Konuyu bu çerçeve içinde ele aldık.

Bir başka açıdan "Hürriyet'in ilânı" olarak adlandırılan II. Meşrûtiyet, hürriyetlerin kullanılması açısından bir başlangıç kabul edilir. Üzerinde değişik zamanlar ve değişik açılardan durulmuş olan düşünce ve siyasal hürriyetlerin yanısıra hiç dokunulmamış ve incelenmemiş bir hürriyet daha vardır: Adı suçluların hürriyeti; ayrı bir deyişle hürriyetin gerçek anlamını bilenlerin yanında bunu bilmeyenlerin hürriyeti[1].

Dönemin özelliği bir otorite boşluğudur; bu nedenle toplumsal düzen bozukluğu, dolandırıcılık, hırsızlık, soygunculuk gibi olaylar en üst noktaya çıkmıştır[2]. Giderek artan bu tür olaylar karşısında, Meclis-i Meb'ûsân'a -açılışından hemen sonra- verilen takrirlerden Veliahd Reşad Efendi'nin konağına girilmesi ile ilgili olanı dikkat çekicidir[3].

Meclis-i Meb'ûsân'ın daha sonraki oturumlarında bu konu ile ilgili takrirler yoğun bir şekilde birbirini izleyecektir[4].

Sorun o kadar büyük ve yoğundur ki, verilen takrirlerin birinde -ibret alınması için- *"Her vilâyetde bir kaç kişinin i'dâmı"* dahi istenir[5].

Bu takrirler yanında Meclis-i Meb'ûsân'ın 5 Şubat 1324/28 Şubat 1909 tarihli 31. oturumunda "Sadâret"den ve Sadrıâzam'ın imzâsını taşıyan -acelelik kaydıylagönderilen tezkere ve ilişiğindeki Zaptiye Nezâreti raporu okunur. Meclis-i Meb'ûsân başkanlığına hitâben Zaptiye Nezâreti'nin 65 sayılı bu yazısında "Serseri Nizâmnâmesi"nin 4 Şubat 1324 / 25 Muharrem 1327 (17 Şubat 1909) tarihli Sadâret tezkeresiyle Meclis-i Meb'ûsân'ın "tasdîkine arz olunduğu" şu sırada, İstanbul'da meydana gelen zâbıta olaylarında gazeteler ve bazı kişilerin büyüttükleri oranda olmamakla beraber, İstanbul'da emniyet ve düzenin elverdiğince sağlansa bile, birden ortaya çıkabilecek olayların Hükûmet'çe önlenmesi arzû edilmektedir. Görünüşe göre olaylar, Meşrûtiyet'ten sonraki aflarda hapishanelerden salıverilen ve serseri takımından olanlar yanında hürriyetten yararlanarak Anadolu'nun her yanından İstanbul'a doluşan ve sayıları on bini bulan serseriler tarafından da meydana getirilmektedir. Bu durum içinde yapılan araştırmalarda sanıklardan on kişide yalnız ikisinin yerli, sekizinin taşralı serserilerden olduğunun sabit görüldüğü, bu nedenle de -Meclis-i Meb'ûsân'agönderilen nizâmnâmenin önce-

likle tedkîk ve kabûl olunarak gereğinin yapılması istenmektedir.

Tezkereye bağlı olarak Zaptiye Nezâreti'nin 2 Şubat 1324 / 3 Şubat 1324 akşamına kadar 24 saat içindeki dikkat çekici olaylar çizelgesi (Vukuât cetveli) vardır[6].

Yasa, Meclis-i Meb'ûsân'a gelinceye kadar bir çok aşamalardan geçmiştir. Şöyle ki; Zaptiye Nezâreti "müstacelen ve Meclis'in küşâdına kadar muvakkaten mer'iyyül-icrâ (geçerli) olmak üzere bir nizâmnâme lâyihası" hazırlamıştır. Kendisinden ancak fenalık beklenen kimse anlamına "Mazanne-i sû'" genel adı altında hazırlanan bu lâyihaya zabıtaca gerekli konular da katılmıştır. Şura-yı Devlet'çe yapılan incelemesi sırasında, esâsda var olan "3 Safer 1308 tarihli Serseri ve Mazanne-i sû' Nizâmnâmesi" de birlikte ele alınmış, lâyihanın nizâmnâmeden daha ilkel olduğu görülmüştür. Bu durum karşısında Şura-yı Devlet, Zaptiye Nezâreti'nden bir üst düzey görevlisinin de verdiği bilgi, açıklama ve bazı düzeltmelerden sonra lâyihayı yalnız eski Nizâmnâme'nin ta'dîli (değiştirilmesi ve geliştirilmesi) yönünde çalışmalar yapmış, geçici olarak yürütülmek üzere kabûl etmiştir.

Bundan sonrası şöyledir: Meclis-i Vükelâ karar vermiş; Meclis'in açılışına kadar uygulanmış ve sonra da Şubat'ın 9. günü Adliye Encümeni'ne gönderilmiştir[7].

Meclis-i Meb'ûsân'daki Görüşmeler

Konu, Meclis-i Meb'ûsân'ın 45, 46, 48, 50 ve 51. oturumlarında madde madde görüşülmüş; 53, 54, 64 ve 65. oturumlarında da ikinci görüşmesi yapılarak kanunlaşmıştır[8].

Önce Dâhiliye Encümeni mazbata muharriri Fuad Hulusi Bey lâyihanın o âna kadar olan gelişimini anlattıktan sonra serseriler konusunda Encümen'in düşüncelerini açıklamıştır. Dâhiliye Encümeni lâyihasında da görüleceği üzere bu açıklamada ayrıntılar üzerinde özellikle durulmuştur. Mazbata Muharriri'ne göre, "... *Cümlece ma'lûmdur ki ahkâm-ı esâsiyye-i fıkhiyyeye nazaran herkesin kendi havaic-i zaruriyyesini, yâ'ni kendinin ve gerek evlâd ve ayâlinin iâşesine, infâkına muktazî olan havaici tedârik etmek üzere bir say-i meşrû ile iştigal etmesi, bir kisbde bulunması şer'ân farzdır, ahkâm-ı esâsiyye-i fıkhiyyeye nazaran farz-ı ayndır.*" Bu dini kuralların dışında herkes yaşamak ile, doğal olarak bir şey tüketiyor demektir. "Havaicin def'ine yardım eden şeylerin kâffesi servetden mâ'duddur. Mâdâm ki bu adam havaici def etmeksizin yaşayamaz, tabiî yaşamakla havaicini derk ediyor demektir."Eğer bu kimse, çalışmak sûretiyle toplum için bir çıkar sağlamıyorsa, yararlı olamıyorsa sadece tüketiyor demektir. Oysa ki "İstihlâk ettiği şey mukabilinde bir semere de hâsıl etmiyor, o istihlâkını tazmîn etmiyor. Binâenâleyh, âhenk-i iktisâdî-i ictimâ'iyye bir zarar, bir halel îrâs ediyor demektir. Bundan dolayı iktisâden de bu, memnû' ve mezmûm bir hâldir."Mazbata Muharriri'ne göre, dilencilik ile serserilik arasında bir fark yoktur; serserilerin ve dilencilerin her ikisinin de çeşitleri vardır. "Serseriler bir nev'i malûlîn ve zuafâ, yâ'nî işe güce muktedîr olmayan kimselerdir. Bi't-tabi' bunların çalışmamaları, çalışmaya muktedîr olmamalarındandır. Yoksa, çalışmak ârzû etmediklerinden değil. Mâddeten vücûdca çalışmaya muktedîr olmadıkları için bi'zzarûre böyle işsiz ve âtıl bir hâlde kalırlar. Bunların kimseye zararı dokunmaları da melhûz değildir. Muâmelât-ı zecriyyeye değil bi'l-âkis muâmelât-ı şefkatkâraneye müstehakdırlar. Binâenâleyh bunlar hakkında esâsen Dersaâdet ve vilâyât Belediye Kanûnnâmesi'nde ayrıca darülacezeler, hastahaneler, gurabahaneler, sanayi mektebleri gibi müesseseler yapılarak bunların orada istihdâm ve iâşesine çalışmak Hükûmet için, hey'et-i ictimâ'iyye için bir borçdur, bir vazîfedir," Serserilerin yanı sıra dilenciler ise "Aslen ya sâhib-i servet veyahûd sâhib-i san'at ve iş güçle meşgûl iken, ârızî bir sebeble servetinden mahrûm olmuş veyâhûd işinden kalkmış adamlardır. Bunlar zâhiren serseri görünürler fakat bunların bu hâlleri ârızîdir. Esâsen ya bir servete mâlik bulunuyorlar veyâhûd bir san'atla iştigal ediyorlardı, fakat avârız-ı ahvâl-i tabiiyye olduğu gibi avârız-ı ictimâ'iyye de vardır. Bunların bir yangın, tuğyân, miyâh yahûd diğer âfât-ı tabiiyyeden biri hasebiyle, diğeri ahar sûretle servetini kaybetmiş bir buhrân-ı iktisâdî, bir buhrân-ı malî sebebiyle san'atdan, meselâ müstahdem olduğu fabrika kapanmış, işsiz kalmış. Bu yolda muvakkat ve ârızî sûretde serserilik hâlinde bulunan kimselerdir. Bunlardan kasden serseriliği ihtiyâr etmiş denilemez. Binâen-âleyh, bunlar hakkında da muâvenet ve himâye yollu tedâbir ittihâzı lâzımdır. Fakat bunları Hükûmet reddedemez, ağniyâ ve mütemevvilân bunları düşünmek, yine kendi menfaatleri icâbınca düşünmek ve meselâ iâne ve muâvenet eylemek, sonra amele beyninde teâvün şirketleri ve bu gibi muvakkaten işsiz kalmış adamları îvâ ve iskân etmek için muvakkat misafirhaneler, bu gibi te'sîsât-ı hayriyye ihdâs eylemek ve müessesât-ı mümâsilede Hükûmet'ce mazhar-ı teşvîk ve himâye olmak lâzım gelir."

Mazbata Muharriri esas olarak kanunun konusu olanları da şöyle açıklamaktadır: "Şimdi asıl üçüncü nev'i serseriler ki, bunlar işe muktedîr, öyle zayıf mahlûk değil. Öyle işe muktedîr ve kendileri vâsıta-i maîşete gayr-ı muktedîr olmaları, esâsen sa'y-i muhabbetleri olmadığından betâete ülfetlerinden dolayı iş-güç aramazlar. Bir iş ile meşgûl olmazlar. Bu gibi kimseler, evvelce arz ettiğimiz vechile şer'ân terk-i vâcib eylemişlerdir. Sonra iktisâd nokta-i nazarından hey'et-i ictimâ'iyyeye muzır bir hâlde bulunurlar. Bunlardan mâ-adâ, bir mahalde kesret üzere mevcûdiyyeti, diğer ahâlî ve halk üzerine de te'sîrini icrâ eder. Onların insilâb-ı emniyetini mucîb olur. Çünki niçin?

Çünki böyle hiç bir işde meşgûl olmadığı, vâsıta-i maîşete de mâlik olmadığı hâlde, bütün gün şurada burada dolaşan, görünen kimselerin, acaba ne yolda te'mîn-i maîşet ettikleri elbetde herkesce dâi-i murakabe olur ve bunlar sûret-i meşrûada mı te'mîn-i maîşet, istihsâl-i maîşet ediyorlar, yoksa gayr-ı meşrû sûretde mi sülûk ediyorlar? Bu cihetler şübheleri dâ'vet eder. Binâen-âleyh, emniyet münsebîb olur. Bu sebeble bu hâller men' edilmek, bu şeyin çâresine bakılmak Hükûmetçe akdem-i vezâifdendir. Şimdi bu, acaba neden dolayı huzûr bulur? Bu üçüncü nev'i serseriliğin esbâbı nedir? Bazıları âile terbiyesinden mahrûm kalmış olur, yahûd esâsen âilesinden iyi bir terbiye görmemiş olur. Sonra muhit-i hâricînin te'sîrâtı îcâbı bu sû-i i'tiyâdı kazanmış olur. Bunların böyle i'tiyâd-ı sakîmeye sülûklerinden evvel bu işin önünü alacak tedâbir-i maniâ, tedâbir-i tahaffuziyye mümkindir."

Fuad Hulusi Bey, konuşmasının sonunda eski nizâmnâmenin uygulanmasındaki güçlükleri anlatmıştır. Bu güçlüklerin başında gelenleri, *tenbihât meselesi, serserileri ve mazanne-i sû' eşhâsın mahkemelere sevki, işi olmayan adamın isteyerek mi iş aramadığı, yoksa iş aradığı halde bulamaması mı meselesi, çalışmaya muktedîr olup olmaması, ikâmetgâhı bulunup bulunmaması* vs. dir. Bu konular Meclis-i Meb'ûsân'ın görüşmelerinde de önemli bir yer tutacaktır.

Dâhiliye Encümeni'nce yapılan açıklamalardan sonra tasarının görüşülmesine geçilmiştir. En çok tartışılan 1. maddedir.

Bu madde serseriliğin tarifi hakkındadır ve aşağı yukarı her cümlesi başlı başına bir olaydır. Tartışmalar 4 ana başlıkıa toplanmaktadır:

1-) Vâsıta-ı maîşet meselesi,

2-) İki ay meselesi ve teşebbüsât-ı lâzimede bulunulması.

3-) Muktedîrlik meselesi.

4-) İkâmetgâh meselesi.

Vâsıta-ı maîşet ile ilgili söz alanların tamamı, "vâsıta-ı maîşet" tabiri anlamının dar olduğunu belirterek, çeşitli kayıtlarla, genişletilmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Örneğin;

Tevfik Efendi (Van)-"1. madde serseriliği ta'rif hakkındadır. Bu ta'rif ise efrâdını câmi' değildir... Meselâ 18 yaşından aşağı tellâklık gibi, kumarbazlık gibi, kârhânecilik gibi, meyhânecilik gibi hilâf-ı mezhebi olarak irtikâb edenler hakkında gibi..." Gürültülerle kesilen konuşmasını şöyle sürdürmüştür: "*Benim mezhebimde en büyük serseri bir kârhânecidir. Bir hamam tellâğı, 18 yaşından aşağı bir hamam tellâğıdır. Onun için burada birinci maddede hiç bir vâsıta-ı maîşeti bulunmadığı, veyahûd maîşetini hilâf-ı mezhebi olarak olan ahvâlde taharri ettiği diye bir kayıt konulmak lâzımdır...*"

Abdülvahab Efendi (Bolu)- "*Anadolu'nun bir çok yerlerinde haymenişim adamlar vardır. Bunlar, hiç bir tarafın nüfûsunda mukayyet değildir. Nerede soğuk su başı bulurlarsa oraya giderler, nerede bir açık kapı bulurlarsa oraya giderler. Bunları serseri gürûhundan addetmeği, birincisi bu...*"

Hayri Efendi (Dâhiliye Enc. R.) (Niğde)- "*... Gayr-ı meşrû' bir sûretde tayyüş edenlere şümûlü olmalıdır, tellâk vesâire gibi. Hâlbuki gayr-ı meşrû' bir vâsıta-i maîşet ittihâz edenler, bunlara şümûlü câiz değildir. Çünki Serseri Nizâmnâmesi, serseriliği bir cürüm addettiğimize nazaran, serseriler, serseri ta'biri, bütün mücrimlere şamil olacak değil.*"

Tevfik Efendi (Kangırı)- "*... 15 yaşından aşağı olanlara cezâ kanûnu bir cezâ ta'yîn etmemişdir. Hâlbuki tellâkların velileri getirip hamamlara teslim ediyorlar.*"

Mihalaki Salta Efendi (Limni)- "*... Mübhemiyet, sû-i isti'mâlâta mütemâyil olan me'mûrîn-i inzibâtiyye elinde bir sû-i isti'mâle uğratabilir...*"

Behçet Bey (Kangırı)- "*Ebnâ-yı cinsimizden bir takım şeyler vardır ki, âlem-i esbâb içinde hiç bir şeye tevessül etmeyerek, yalnız, pek az işle kanaat ile cevami' ve mesacid-i şerîfeyi ve bir takım makabiri ziyâret etmekle vakt-gûzar olur... Bu maddenin ta'rifinde dâhil olmak lâzım geliyor...*"

Mustafa Asım Efendi (İstanbul)- "*... Meselâ maîşeti gayr-ı meşrû' ise benim maîşetim var değilse, yokdur diye bir serseri çağırdığınız vakit 'Hayır efendim, iftirâdır, ben de günde köprü başında her gün gelen geçenin çantasını çalarım' derse 'Serseri değil misin' derler. 'Sen yankesicisin' derler. Demek ki maîşet-i gayr-ı meşrûa mes'elesini buraya karışdırmak mecbûr değildir...*"

Halit Berazi Efendi (Hama)- "*Serseri Nizâmnâmesi'nin yalnız Dersaâdet hakkında değil, bi't-tabi' umûm memâlik-i Osmaniyye'ye muvâfık sûretde bir nizâm olacakdır. Birinci madde de serserinin ta'rifi, hiç bir vâsıta-i maîşeti bulunmadığı hâlde veya san'atla meşgûl olmayan, serseri add olunur. Demek ki her ne san'atla meşgûl olursa olsun, serseri addolunamaz. Böyle ise pezevenk (Gürültü) veya kumarbazlık ve bu gibi san'atla meşgûl eşhâs acaba serseri add edilmez mi?*"

İsmail Hakkı Bey (Bağdad)- "Ya mirasyediler?"

Yusuf Kemal Bey (Dâhiliye Enc. N.) (Kastamonu)- "*... Ta'rifdeki kayıtlar nazara alınmıyor. Ya biz Türkçe bilmiyoruz, ya iyi yazamadık. Yahûd anlaşılmak istenmiyor. Başka bir şey değil. Vâsıta-i maîşet bir yerde ma'aş sûretiyle alınan parayı da cami'dir, mirası da cami'dir. Birinin sadakası ile geçinmeyi de cami'dir, mirası da cami'dir. Bunların hepsi vâsıta-i maîşet.*"

"*İki ay ve teşebbüsât-ı lâzimede bulunulması*" sorunu da Meclis'i epeyce meşgûl etmiştir. Konuşmacılar iki ayın azlığı ya da çokluğu üzerinde tartışarak, değişik görüşler ileri sürmüşlerdir:

Hayri Efendi (Dâhiliye Enc.R.) (Niğde)- "*... İki ay zarfında bir iş tutmayanlanr deniyor. Lâkin iki aydan beri bir gûna kâr ve kisb veya san'atla meşgûl olmayan deniyor. Sonra bir şey var ve bu müddet zarfında iş bulmaya teşebbüsât-ı lâzimede bulunduğunu dahi isbât edemeyen. Mâdâm ki matlûb olan, iki ay zarfında iş bulmak için teşebbüs etmekdir. İş bulmak güç olsa dahi iş*

bulmak teşebbüs etmek az bir zamanda mümkindir. Onun için iki ayı ya 15 güne veyahûd hiç olmazsa bir aya tenzîl etmek daha müsâid olur."

Kozmidi Efendi (İstanbul) (Devamla)- "Demek oluyor ki, şimdi iki ay bir kimseye serserilik etmeye müsaade ederiz. Serserilik bi'lfi'l kabih değil, bir sıfat-ı mümeyyizedir. Serseri demek için o adam iki ay işsiz-güçsüz olmalı ve iki aydan beri işsiz-güçsüz kaldıkdan başka, her gün iş aramak uğrunda gezeceği yere, meselâ yalı kenarlarında, iskele başlarında, mahalle kahvelerinde, işsiz-güçsüzlere mahsûs olan ba'zı mahallerde yatmakla, serilmekle, kahve içmekle boşu boşuna geçirdiği anlaşılmak lâzım gelir. Böyle olursa, o adama Zaptiye Nezâreti 'Sen serserisin' der... Bu iki ayın içerisinde bu iki ayı teşkîl eden 60 günün her birinde kendisinin iş güç bulmak için teşebbüsde bulunduğu sabit bulunması lâzımdır. Zaptiye Nezâreti görürse ki, bir haftadır iskele başında duruyor da, ba'zı şeylerle vakit geçiriyorsa o vakit tabiî onu serseri olarak yakalar. Çünki, madde-i kanuniyye mutlaka iki aylık mütemadî bir müddet içinde teşebbüs için beklemek mecbûriyyetini tevlîd etmiyor..."

Mustafa Asım Efendi (İstanbul)- "*... Kozmidi Efendi refîkimiz buyuruyorlar ki, bu iki ay buyurulan müddet mutlaka o adamın işine teşebbüs etmediğine intizâr etmek mânâsını mutazammın değildir... İhtimâl ki bir takım bî-günah ve o yolda olmayan adamları mağdur edeceğiz. Biz iki ay müddet verirsek ne olur? İstanbul veyahûd sâir memâlik-i Osmaniyye sekenesinin yüzde doksanı serseri midir ki hemen bu müddetin vüs'atinden istifâde ederek bir çok cerâimi i'ka' etsinler? Zannederim ki, memleketimizde o kadar mebzûlen serseri yokdur...*"

Agop Babikyan Efendi (Edirne)- "*... Şimdi bir adam bir tarafdan gelir, bir iş arar, öte beriyi gezer, bir ay değil, üç ay da gezer, sonra 'Sen bir iş bulmaya teşebbüs ettin mi? İbrahim Ağa'ya mürâcaat ettim, beni yanına hizmetkârlığa alsın dedim, adam lâzım değildir dedi.'Bu, böyle altı ay da vakit geçirir, altı sene de vakit geçirir. Her vakit teşebbüsde bulunur...*"

Aristidi Paşa (İzmir)- "*... iki ay müddet istiksâr edilmek için, memleketimizin hâlini iyi düşünmeliyiz. Bizim fabrikalarımız pek çok yokdur. İmalâthanelerimiz pek azdır. Binâenâleyh, bir adam hakîkaten namuskâr bir amele, bir ticaretgâhdan çıkmış, bir iki ayda iş bulamamış ise, bu iş bulamamışdır diye bunu serseri mi addedeceğiz? Bu sebebden iki ayı niçin çok görüyoruz? Ma'lûmdur ki İstanbul'da pek nâmûslu ameleler vardır ki, değil iki, üç ay, altı ay da boşdur. Ne hâcet, cümlemize mürâcaat vakî' oluyor, kendileriyle beraber ben de çalışdığım hâlde iki ayda iş bulamadım. Üç ayda hâlâ iş bulamadım... Teşebbüsât-ı lâzime ne demekdir? Meselâ cidden serseri, yankesici bir herif olsa der ki 'Ben teşebbüsât-ı lâzimede bulundum. Reji idâresinde istihdâmım için bir istidâ verdim 'hâlbuki herif bir istidâ vermiş olur. Bu lâzime kelimesi serserinin hakkını ta'yîne kâfî değildir. Hiç olmazsa, bunun yerine, kendisinin zâtına yahûd sıfatına lâyık bir hizmet aradığını isbât etmelidir...*"

Mustafa Asım Efendi (İstanbul)- "*... Bendeniz yalnız Aristidi Paşa'nın 'hâline mütenâsib olması' ta'bîrinin ilâvesini de düşündüm. Fakat insanların ahvâline bir tebeddül vardır. Bugün öteden beri alışdığı bir sıfatdan her nasılsa mahrûm olur, ma'kûs bir sıfata geçer, meselâ, İstanbul'da zelzele oluyor, ne kadar hamal, rençber, ayvaz varsa birer dülger oldular. Çünki, gündelik 40 kuruşa çıkdı. Oradan oraya terfî ediverdi çabucak. İnsanlar bazen hâlleriyle mütenâsib değildir...*"

Yorgi Efendi (Serfice)- "*Bir adam serseri denilmek şerefine nâil olmak için iki ay müddeti var imiş. Acaba bu iki ayın mebdei ne vakit olacakdır?*"

İsmail Hakkı Bey (Bağdad)-"*... Bu takayyüdâtdan biri, encümenimizin iki ay müddet vaz'etmesidir. Bendeniz buna maa-l-memnûniyye iştirâk ederim. Diğer rüfekâmın hiç müddet ta'yîn olunmamasına dâir fikirlerini kabûl etmem. İki ay müddet bir fazla takayyütdür. Hürriyet-i şahsiyyeyi bir taht-ı te'mîne almış oluyoruz. Bu iki ayın mebdei nedir diyorlar. Ta'yîni kolay. Zâbıta tabiî erbâb-ı nâmûsdan olan zâbıta, serseriyi yakaladığı vakitde 'Seni tahkîk ettim, iki aydan beri iş görmüyorsun işe teşebbüs etmiyorsun' işte mebde bu sûretle taayyün etmiş oluyor...*"

Abdülaziz Mecdi Efendi (Karesi)- "Yalnız, lâ-akal iki aydan beri ta'bîrine ilişiyorum. Bu müddeti her hâlde istiksâr ediyorum. Her hâlde bir ay olmalıdır. Bunun mazarrâtı şudur ki, serseriliği i'tiyâd eden bir takım eşhâs, bâ-husûs ecnebî serseriler, bunun iki ay olmasından bir çok istifâde ederler. Ülkemizde elli beş gün serserilik yaparlar, vallahi, beşinci günü vapura binip giderler. Bu müddeti her hâlde bir aya tebdîlini ve bunun re'ye konulmasını taleb ederim."

Abdülvahab Efendi (Bolu)- "... Bir serseri farz edelim, bunu da Anadolu'nun Bolu'ya, Amasya'ya diğer bir yere gönderelim. O adam bugün oraya vardı. Elli dokuz gün gezecek çarşıda. O çarşı dediğimiz memleketin bütün muhiti üç dakikalık, beş dakikalık, o adam orada iki ay gezecek de elli dokuz gün polis buna bir şey diyemeyecek. Onun için taşralar bundan istifâde edemeyecek. Münhasıran İstanbul istifâde etmiş olacak. Yalnız İstanbul için olmaz. Mütesaviyen müstefîd olmalıdır. Bendeniz şöyle teklîf ediyorum, Dersaâdet'de lâ-akal iki ay ve taşrada bir aydan beri ve bir günâ kâr ve kisb ile meşgûl olmayanlar serseri addolunacaklardır. Eğer bunu kabûl etmezseniz, bu kanûn münhasıran İstanbul için yapılmış olur..."

Muktedirlik konusunda konuşmacılar tarifin dar olduğunu söyleyerek bunun genişletilmesi gerektiğini, karşı düşüncede olanlar ise bunun gereksiz olduğunu, çünki mükellefiyetin iktidârla sâbit olduğunu belirtmişlerdir:

Mustafa Efendi (Konya) (Devamla)- "*... Ta'rif, buna şâmil değildir. Muktedîr olduğu söyleniliyor, Velâkin hastalık ârız olmuş vücûduna, iş işlemeye iktidârı yok, ama yankesiciliğe muktedîr oluyor.*

Fakat iş işlemeye kudretim yok diyor, yâ'nî ben serseri değilim demek istiyor... Ta'rife şâmil olmuyor."

İsmail Bey (Gümülcine) (Devamla)- "... *Bütün kanûn-ı cezâda mücâzât-ı kanûniyyenin ta'yîni sırasında kudret bahsi asla mevzû-i bahs olmamışdır. Vaz'-ı kanûn hiç bir maddede bunu mevzû-i bahs etmemişdir. Zîrâ mükellefiyet zâten iktidârla sâbitdir..."*

I. madde hakkındaki görüşmeler esnâsında dikkate değer konulardan biri de ikâmetgâh meselesidir. İkâmetgâhı olmaması, bir insan için serseri tanımına girmesi bakımından yeter sebep sayılırken, karşı görüşte olanlar için ikâmetgâh, medenî hukuk anlamındaki ikâmetgâh değil, cezâ hukukunun belirlediği ikâmetgâhtır:

Emruilah Efendi (Kırkkilise)- "... Bendenizce, bu serseri mânâsını verecek olursak, esâsen burada üç cihet görürüm. Bu serseri mânâsını, birisi oturacak bir meskeni, varacak bir yeri olmamak, haneberduş dedikleri..."

Mustafa Asım Efendi (İstanbul)- "... Gelelim, ikâmetgâh mes'elesine: İkâmetgâh sıfatı bulunması, bulunmaması bendenizce ikâmetgâh-ı muayyen bulunmamak bir şart-ı müfsiddir. Çünki İstanbul'da serserilerin bir kısmı taşra ahâlisinden bir kısmı yerli ahâlinin evlâdıdır ki, o âileye tahsil ve terbiye girmemişdir. Onlar sabahleyin ayağına takunyayı, arkasına entarisini geçirerek, hırkasını omuzuna vurur, mahalle kahvesine gider. Bir çürük eve sâhib, evet öyle bir takım hezele vardır. Ben İstanbul çocuğuyum, bilirim. Evden tavayı tencereyi satar, geçinir. Buna serseri demeyecek misiniz? Hiç bir davâcısı yokdur ve ikâmetgâhı vardır..."

Yusuf Kemal Bey (Dâhiliye Enc. Nb) (Kastamonu)- "Bildiğimiz ikâmetgâh değildir. Hukuk-ı medeniyyedeki ikâmetgâh değildir. Buradaki ikâmetgâhdan maksâd, ikâmetgâh-ı medenî değil, İkâmetgâh-ı cezâiyyedir. İkâmetgâh-ı cezâiyye nedir? Yatacak kalkacak yerlerdir..."

I. maddenin bu sürüp giden görüşmelerinde bazı mebuslar, iş arandığını ispat etme, kefil gösterme gibi hususların da belirtilmesi tekliflerinde bulunmuşlardır. İkinci maddenin tartışmalarında en çok eleştiriye uğrayan, 24 saat meselesidir. Mamapulo Efendi, maddenin değiştirilmesi hakkındaki görüşünü belirtirken, "Kefalet irâesinin" maddeye konmasını teklif etmiş, bu durum, tartışmalara yeni boyut getirmiştir. 2. maddenin görüşmeleri sırasında ilk olarak *"zâbıtaya güven"* sözkonusu olmuştur:

Nali Efendi (Manastır)- "... *Burada 24 saat zarfında deniliyor. Mâdâmki zâbıtaca bir adamın serseri olduğu hakkında zân hâsıl edecek, yahûd anlayacakdır ki, bu adam, o vakit neden 24 saat bu adamın hürriyet-i şâhsiyyesine tecâvüz edilsin. Olabilir ki o adam mahkemece serseri olmadığı hakkında bir karâr istihsâl edilmişdir. Onun için bu 24 saat fazladır."*

Bedri Bey (İpek)- "Gece saat on ikiden sonra tutulursa ne olur?

İsmail Hakkı Bey (Bağdad)- "... *Biz, ayıp değil ya, zâbıtamıza emniyetimiz yok, zâbıta ıslah olunmadıkdan sonra lâzım gelen takayyüdâtda bulunmak mecbûriyyetindeyiz... "Derdest edeceğini icâb ettiği sırada bir fazla takayyütde bulunsunlar. Hiç olmazsa en büyük zâbıta memûrunun bir emirnâmesini istihsâl etsinler. Yoksa, sellemeh-üs-selâm gece yarısında âle'l-âde bir polisin bir adamı tutmasına cevâz verilmez..."*

Mamapulo Efendi (Ergiri)- "... *Polislerimizin, zâbıtamızın hâli ma'lûm. Vakıa bununla bi'l-cümle polis ve zâbıtamızı muâheze etmek istemiyorum... Polisimizin ahval-i hazırası nazar-ı dikkate alındığında bu maddenin bu yolda îfâsı mehâzir-i müteâddideyi cami'dir. Niçin? Çünki, polis rastgeldiği adamı serseridir diye bir kere tevkîf edecek, tahkîkat icrâ edecek... 24 saat olduğu hâlde 5 gün 10 gün kalabilir. Niçin?.. Bendeniz teklîf ettiğimi okuyayım: Zâbıtaca icrâ kılınacak tahkîkat üzerine serseri olduğu anlaşılan eşhâs derdest olunarak hemen âle'l-usûl kefâlet irâe edemediği hâlde... İlâhirihi, nâmûslu. Onu vikâye etmek istiyorum. Nâmûsluyu herkes tanır, fakat polis intikam almak isteyerek veyahûd bir sebebden dolayı adamı tevkîf eder, maksâd-ı aslı bir nâmûsluyu muhâfaza etmek olduğu için bendeniz kefâleti..."*

Mustafa Efendi (Konya)- "... *Bu kefâlete raptolundukdan sonra fenâlık yapacak olursa, kefâlet ne fayda eder? Binâen-âleyh kefâlete lüzûm yokdur."*

Salim Efendi (Konya)- "... *Kefâlet, bir şeyin tazmînini taahhüd icâb eder. Bunda taahhüd edecek mes'ele yokdur... Kefâlet olsun olmasın, zâbıtaya 24 saat salâhiyyet vermek, eşhâsın hürriyetini sû-i isti'mâle, taarruza meydan vermemekdir..."*

İsmail Hakkı Bey (Bağdad)- "*Efendim, Fuad Bey'in fikrine iştirâk ederim. Fakat eğer zâbıta me'mûrları hakikaten erbâb-ı nâmûsdan iseler...*" (Gürültüler)

Talât Bey (Edirne)- "*Bendeniz görüyorum ki, rüfekâ-yı kirâm, dâimâ devr-î sâbık zâbıtasını nazar-ı dikkate alarak mülâhazâtda bulunuyorlar. Hâlbuki düşünelim. Bugün devr-î Meşrûtiyet'de ta'yîn olunan me'mûrlara biz umûmiyetle nâmûslu me'mûr olarak bakmak mecbûriyyetindeyiz, hilâfına bir delil olmadıkca."*

3. maddenin görüşmelerinde eleştiriler *zâbıtada alıkonulmak ve alıkonulacak yer* konularındadır:

Mustafa Arif Bey (Kırkkilise)- "... *Bu zâbıta idâresinde alıkonulmakdan maksâd nedir? Ne sûretle alıkonulacakdır? Bugün umûmen ma'lûmdur ki bizde zâbıta idâresinde, tevkîfhânelerden başka eşhâs koyacak bir mevki' yoktur. Bu bir tevkîl demektir..."*

Fuad Hulusi Bey (Trablusşam)- "... *Ma'lûmdur ki, zâbıta dâiresi, böyle eşhâsı alıkoymak için yer tedarikine mecbûrdur... Hâlbuki tevkîfhâneye müzekkeresiz kimse kabûl edilemez..."*

Agop Babikyan Efendi (Edirne)- "... *Kanûn-i Esâsî mûcîbince hürriyet-i şâhsiyyenin izâlesi veyahûd ki, onun taht-ı tehdîdde bulundurulması mutlak kanûn ta'rif ettiği ahvâlde almak lâzımdır. Kanûnun ta'rif ettiği ahvâl nedir? O adamın bil'âhire zarar ve cürüm i'ka' etmesiyle hâsıl olabilir. Cürüm i'ka' edeceği*

mevhûm olan bir adamın tutulup da onun tevkîf edilmesi, onun hürriyetinin elinden alınması Kanûn-ı Esâsî'ye kat'iyyen mugayirdir..."

Zöhrap Efendi (Dahiliye Enc.N) (İstanbul)- "*... Evvel emirde bu alıkonulmak ta'bîrinin tevkiften farkını izah edersem, zannederim, bu tevkîfe âid olan bütün i'tirâzlar ortadan kalkar. Tevkîf dedikleri gibi, firâr ihtimâline mukabil vaz'olunmuş bir tedbîrdir. Firâr ihtimâli, ekseriya cinâyât-ı azîmede olduğu gibi nev' cürme göre olur. Bu serserilik, bi'l-hassâ firâr ihtimâline müsâit bir vaz'iyyetdir...*"

4. maddede en önemli husûs, "*mahall-i münâsibe sevk ve i'zâmdır.* Söz alan meb'ûslar, sevk ve i'zâmı "nefy" (sürgün) olarak değerlendirmektedirler.

Mehmet Vehbi Efendi (Konya)- "*... Bu münâsib mahall nedir? Eğer bir münâsib mahalden maksad, iş bulunan mahal ise, bunun oraya kaydıyla 'bir iş bulunan münâsib mahalle' demeli.*"

Artas Efendi (Selânik)- "*... Ancak kendi memleketinde de serseri olabilir ve bir memleketde hâricde de serseri bulunabilir. Buna binâendir ki, bu maddenin bervech-i âtî tebdîlini teklîf ederim. 'Bi'l-muhâkeme serseriliği sâbit bulunan şahıs hîn-i muhâkemede memleketi hâricinde bulunursa, memleketine ve memleketi dâhilinde bulunursa bir mahall-i münâsibe sevk olunur.*'

Hacı İlyas Efendi (Muş)- "*... Bir mahall-i münâsibe sevk ve i'zâm. Adeta nefy ve tağrib demek olduğunu rüfekâ-yı kirâm da tasdîk eder.*"

İbrahim Vasfi Efendi (Karesi) "*... Sonra mahall-i münâsib mes'elesi var. Buna mahall-i münâsib mes'elesine mu'terizim. Çünki, o kadar sû-i isti'mâle müsâid bir saha ki, tasavvur edilemez. Burada serseriliği sâbit olan adamı tutarlar, ta Bağdad'a kadar gönderirler. Bu mühîmdir. Bunu tasrîh etmeli... Memleketi kâfîdir.*"

İsmail Bey (Gümülcine)- "*Sevk ve i'zâmdan sonra serserinin o mahallde yâ'nî mahall-i ikâmetindeki vaz'iyyeti ta'yîn olunmamışdır efendim. Yâ'nî serseri orada ne müddetle kalacakdır, kendi tekrar döndüğü hâlde, hakkında ne muâmele icrâ edilecekdir veyahûdda muâyyen bir müddet zarfında kalıp, o cezâ yâ'nî sevk ve i'zâm tedbîri, ondan sâkıt mı olacak?..*"

Varteks Efendi (Erzurum)- "*... Bu adam kendi memleketine gidecek. Hâlbuki kendisi, kendi âilesini, kendi çoluk çocuğunu orada bırakmış, aç, susuz, onları ağlatmış, gelmiş İstanbul'a birkaç para kazanmaya. Şimdi ise memleketine süreriz. Bu hakdır? Bu salâhiyyetdir? Taleb ediyorum ki Anadolu'dan, bir başka memleketlerden gelen muhâcirlere, başka memleketlerden gelen gurâbaya burada asla dokunmayalım. Nasıl görüyoruz ki, ba'zı tulumbacılar, palikaryalar, serseriler hakikaten işsiz-güçsüz geziyorlar, başkasına fenâlık etmek istiyorlar. Onları cezâlandıralım...*"

Hayri Bey (Adliye Enc. R)- "*... Bir adam memleketinde serseri olmaz, fakat mutlaka o adam memleketine gönderilmek lâzım gelmez. Derse ki "Beni memleketime göndereceksiniz, memleketim benim dört evlik bir köydür, evim de yok, bağım da yok, zâten çalışma imkânı da yok, hiç bir şeyim yok, çalışmakda, maîşetimi te'min etmek kabil değildir. Şu hâlde beni memleketime göndermek, beni açlıkdan öldürmek demekdir. Hiç olmazsa İzmir gibi, Selânik gibi memlekete gönderilsin veyahûd daha başka, çalışan bir memlekete gidip çalışacağım, iş tutacağım, beni bir mahalle gönderiniz ki orada maîşetimi tedarik edeyim...*"

5. madde *serserinin çalışması hâlinde kendisine verilecek ücret* ile ilgilidir:

Varteks Efendi (Erzurum)- "*... Bu adamı çalıştırmaya alıştırmak için yedi kuruş yerine on kuruş verelim ki, bu adam kendisi gitsin çalışsın, biz buna mukâbil on kuruş yerine beş kuruş veriyoruz...*"

Abdullah Azmi Efendi (Kütahya)- "Dünyayı serseri yapmış oluruz o zaman."

Hayri Bey (Adliye Enc.R) (Niğde)- "*... Meçhûl-i ahval olan bir adamı diğer amele ile müsâvî tutmak doğru değildir.*"

12. madde, görüşmelerin en önemli maddesidir; her devirde de güncelliğini korumuştur: "*Dayak*". Söz alan İstanbul mebusu Kozmidi Efendi, Encümen'deki görüşmelerde dayak cezâsı âleyhinde olduğunu, ancak azınlıkta kaldığını belirterek konuşmasını sürdürmüştür:

Kozmidi Efendi (İstanbul)- "*... Fakat bir devir efrâdının seviye-i irfânı onu icâb ettirecek sûretde olur. Darb da olur, fakat olur ki seviye-i irfânı biraz daha ilerler, beyn-el insan olunan terbiye ve âdâbın kalkmasını icâb ettirir... Dayak vurmakda vücûda verdiği ezâdan insana iras ettiği hakâret dolayısiyle bir kimseye tokat vurulacağında, hattâ şiddetle vurulmasa da fakat vurulur gibi olsa, onun izzet-i nefsine dokunulmuşdur... Şurayı iddiâ edeyim ki hiç bir netîce vermeyecek. Çünki o nev'i dayak, zâten izzet-i nefs taşımayanlara vurulacakdır. Çünki serseri makûlesinden olanların izzet-i nefsi vardır desek bile, o kadar nâzik bir noktada değildir. Onların izzet-i nefsi o dayağı memnû'en yiyecek. Dayağı yedikden yarım sâniye sonra bayılmışdır. Ona te'sîr edecek dayak hangi dayak olacak? Sırtına vurulan yirmi beş değnekden sonra yirmi beş değneğe tahammül etmiş, siyahlaşacak kadar olursa öyle, ama, fakat 20. asırda da dayağın bu derecesine müsâade olunabilir mi? Olunamaz. Demek olur ki dayağın te'sîri sâyesinde tezhîb-i ahlâka adım atacağız, adam yapacağız zannolunan şu cezâ ile hiç bir şey yapmayacağız. Biz edepsizleri terbiye etmeyeceğimiz gibi fuzûlen medenîdir denilen Garbiyyûna karşı biz Şarklılar yine bedevî gibi görüneceğiz... Bir insanı insaniyyet taşımakda olan ve mahlûkat meyânında en mümtâz olan kuvvet-i mütefekkireye mâlik olan insanın hayvaniyet derecesine kadar tenzîl edip de dayak yediğini görmek insana te'sîr eder... Demek fuzûlen olacakdır. Hem darba müsâid bir kanûn yapmış olacağız, hem de birinci yapmış olduğumuz kanûn da darbı hâvi olacakdır...*"

Yorgi Honeus Efendi (Selânik), görüşülmekde olan kanûn lâyihasının Cezâ Kanûnu'nun bir "fer'i" olması sebebiyle "Cezâ Kanûnu'nda olmayan darb cezâsının fer'i olan nizâmnâmede vaz'edilmemeyeceği"görüşündedir. Ona göre "darb cezâsı" bir işken-

ce-i vücûd olmak hâsebiyle Engizisyon-ı Kurun-ı Vüstâ'dan kalmış engizisyonun bir cüz'ü olduğunu cezâiyyûn kabûl etmişlerdir". Selânik mebusu, Avrupa'daki konunun uzmanları ve cezâcıların görüşlerinin alınmasına neden gerek görülmediğini belirterek, 30 sene önceki cezâcıların bile darb ile ilgili maddeleri kabûl etmeyerek yalnız kişisel hürriyetden mahrûm etmeyi, yâni hapis ve tevkîf cezasını "*Islah-ı nefs ve hüsn-i ibret*" için yeterli gördüğünü söyler.

Saruhan mebusu Said Efendi cezanın "kemmiyyet ve keyfiyyet i'tibâriyle ma'lûm olması" gerektiğini söyler; Serfice mebusu Yorgi Boşo Efendi dayağın hangi odunla vurulacağından endişelidir:

Said Efendi (Saruhan)- "*Meselâ darb on beş değnek yerek kemmiyyeten ta'yîn olunabilir. Fakat, bir de keyfiyyeten ta'yîne muhtâcdır. Keyfiyyeten ta'yîni ise vasatî olacak yahûd şedîd olacak veyâhûd hafif olacak diye ta'yînlerdir. Bu vesâiti ta'yîn ise lâyıkı ile teayyün edemez. Bir kuvvetli adamın vasatîsi ile diğer bir adamın vasatîsi beyninde hayli fark bulunur...*"

Yorgi Boşo Efendi (Serfice)-"*... Sonra ne odunla vuracağız o adama, acaba ne ağaçdan keseceğiz? Bilirsiniz ki ağaçdan ağaca fark vardır, bir ağaç ki hiç ağrıtmaz*" (Gürültü).

İsmail Bey (Gümülcine)- "Kızılcık ağacından."

Yorgi Boşo Efendi (Devamla)- "*Kızılcıkdan olursa çok fena olur, bir insan var ki, bir dayak için olur, bir insan var ki yüz dayak yese yine kalkar umurunda değildir... Adam olmaya niyeti olmayan adam olmayacakdır. Dayak hesap eder.*"

Dayak lehinde olanların başında Konya mebusu Mehmet Vehbi Efendi gelir. O kadar lehindedir ki darb cezasını öngören Encümen'e teşekkür eder, çocuklara da dayak atılmasını ileri sürer; ayrıca dayağın halkın gözü önünde olmasını ister. Dayak lehinde olanların düşünceleri şudur:

Piriştine Meb'ûsu (?)-"*Tevrat'da, İncil'de, Zebur'da, Kur'an' da hepsinde dayak vardır. Allah'dan çok bilen dünyada yokdur. Ancak Cenab-ı Allah Hıristiyanı da, Yahudisi, de, İslâmı da hepsi elhamdülillah ehl-i kitabdır. Kitâbda oldukdan sonra, kitâb dedikden sonra, Allah dedikden sonra kimin ne hâddi vardır "dövülmesin*" demeye?"

Ali Hilâli Efendi (Yemen)- "*El Kur'an mevcûd, eşşeriatü mevcûdetun*"

Mehmet Vehbi Efendi (Konya)- "*... Bu ma'kule kimselerin hakkında değnek ile darb-ı ihtiyâr edenlere cümle Osmanlılar nâmına teşekkür ederim. Encümen'e... Çünki mâlum ya, te'dîbat, te'dîb olunan şahıs kendi zâtı hakkında te'dîb olduğu gibi, diğerleri hakkında ibret olacağından ve bu bâbda vakî olacak kötülüklere medâr-ı sedd-ü-bend olacağı cihetle tamâmen medeniyyete hâdimdir. Dikkat buyurun ki, biz bir kimsenin zâlim olan, sâhib-i cürm olanı esirgeyeceğiz derken bütün teb'anın rahatını selbettiğini düşünmüyoruz... (Varteks Efendi'yi îmâ ederek) Şimdi benden evvel kürsi-i hitâbetde olan zât buyuruyorlar ki mektebde evvel çocuklar dövülürdü. O dayak o çocukları arsız ediyor. Şimdi dövülmüyor da öyle değildir demek istiyor. Bunu cümlenizin vicdânına havâle ederim ki o zamanda olan terbiye dikkat buyurun (Gürültü). Zamanımız pek büyük bir şâhid-i âlîdir ki daha ziyâde şimdi çocuklardaki terbiyesizlik niçin? Dayak olmadığı için... Merhûm Said Paşa Konya'dan geldiği vakit, dayağı ihdâs etmiş, yâ'nî ba'zı kimseler hakkında dayak icrâsına başlamış. O fahişe, o edebsiz kadınları, o süfehâ güruhunun hepsini dayak ile terbiye eylemişdir. Sonra Adliye tarafından dayak men olundu. Onun üzerine eski hamam, eski tas... Velhâsıl burada hâlâ bendenize kalırsa daha ziyâde hem alenî olmalı dayak, zîrâ ibreten lissarindir...*"

18. madde yabancı uyruklarla ilgilidir ve hiç bir mebus söz almadan, olduğu gibi kabûl edilmişdir[9]. Zaten Encümen adına daha başlangıçta uzunca bir konuşma yapan Fuad Hulusi Bey, konu ile ilgili olarak şunları söylemiştir:

Fuad Hulusi Bey (Dahiliye Enc. M.M.) (Trablusşam) -"*... Ecnebîlere gelince: esâsen her tarafda kabûl edilmiş bir kâidedir bu. Bu gibi eşhâs, zâbıtaca, Hükûmet marifetiyle idâreten hudud hâricine tard ve teb'id edilir. Bizde bu sûretle serseri ve mazanne-i sû' olduğu hükmen anlaşılan, yâ'ni bu sûretle anlaşılan kimselerin zâbıta marifetiyle ve bi't-tabi' usûl ve uhudda ta'yin olunan muâmeleye tevfikan hudud hâricine tard ve teb'idi tabiî kabûl edilmişdir. Bu da zannederim, hiç bir sûretle muhâlif-i mâdelet değildir...*"

Önemi yönünden inceleyeceğimiz son madde, 19. maddedir. Bu madde darb cezası ile ilgili ve cezanın ne şekilde yerine getirileceğini göstermektedir:[10]

Arif İsmet Bey (Biga)-"*... Şimdi bendeniz doktor olmak hasebiyle ve mes'elenin esâsen mesleğime taallük ettiği cihetle şu ciheti nazar-ı dikkate aldım. Hangi doktor bu adam şu kadar sopaya mütehammildir diye rapor verebilecek? Bendeniz diyorum ki bir mazanne-i sû eshâbından birini getirseler, bendenizi de çağırsalar, bu adamın darbla mücazâtı icrâ olunacak. Kaç değneğe tahammülü vardır? Düşünün iri-yarı bir adam 40 değnek de yiyebilir, 50 değnek de. Fakat kabiliyet-i tahammülünü fennen nasıl ta'yîn edebilirim?... Bendeniz tıp konusunda şu adama şu kadar sopa vurabilirsin diye bir fıkra görmedim... İkinci derecede ben öyle mes'ûliyyeti der-ûhde edeceğim ki bu adam şu kadar sopaya mütehammildir demekle onun ihtimâl ki vefâtına karşı tevlîd edecek mes'ûliyyeti de der-ûhde ediyorum. Dört sopaya tahammül ederken üçüncü sopada ölürse, birinci sopada ölürse mes'ûl kim? Mes'ûl doktor. (Gürültü)Çünki raporu o verdi. O hâlde ben o mesûliyyeti nasıl der-ûhde edeyim?...*"

Tevfik Efendi (Kangırı)-"*Öyle kuvvetli darb, zâptiyelerin eline verilir, sopanın sıkleti de nazar-ı i'tibare alınmazsa o adamı öldürürler. Hiç olmazsa meydanda dövmeli herkesde görmeli.*"

Salim Efendi (Konya)-"*... Seriât insanları hiç bir vakit dâire-i insaniyyetden çıkarmaz ale-l-ıtlak herkes dövülmeyecek me'sere olacak, kanûn olacak... Bir adam serseri olmakla, mücrîm olmakla beşerriyetden çıkma-*

mışdır. Beşerdir o. Bu hükûmetin efrâdındandır o.... Mücrîm, mücrîm olduğu hâlde kendisinde bir masûmiyyet vardır. Mucrîmin, cürmünün dâiresini tahdîd edin, öte tarafı masûmiyyetdir. Bu masûmun hakkını kim muhâfaza ediyor? Mücrîm olmakla beraber mevhûm olan bir şahısa husûmet etdik. Kâffemiz döğeceğiz. Bir şahs-ı mevhûma yükletiyoruz. O şahs-ı mevhûmun da hakkını, keyfiyyet-i darb-ı şeriât taahhüt etmişdir. Hakkında zerre kadar tecâvüz olursa, bir hiss-i husûmetle olursa onu icrâ eden Hükümeti, hükkam-ı şeriât azlediyor, te'dib ediyor, lekedâr ediyor... Gardiyanlar, zaptiyeler, orada bulunanlar hiç bir hâkimin hükmüne müstenid olmayarak onları bugün dövüyorlar. Hükûmetde maslahat görüyor, seslenmiyorlar. Binâenâleyh, hapishane dâiresinde dövmeklik, hukuka, nazariyyâta, akla, örfe, âdete muhâlifdir. Hakikat ne vakit tecellî eder? Hakikat mertebe-i âleniyyetde tecellî eder."

İsmail Hakkı Bey (Bağdat)-"*... Çünki elyevm herkesin ma'lûmudur ki kavanin-i askeriyyemiz darba müsâitdir. Tabib raporu üzerine darb cezâsı tertîb ve icrâ olunuyor. Şu hâlde, tabibler mi vazîfelerini îfâ etmiyorlar, yoksa bu mu musîb değil?*"

Arif Hikmet Bey (Biga)-"*Mekteb-i Harbiyye'de darb usûlü devr-i istibdâtda cârî idi. Orada mektebli efendiyi bir nefer veya bir kaç nefer lâle'ttayîn yatırır, alabildiğine döver, tabib raporu istemezlerdi. Bu ma'lûm idi...*"

Sonuç

Maddelerin tümü üzerindeki genel görüşmeden sonra kanunlaşan "Serseri Nizâmnâmesi"nin sonuçları ve uygulamaları incelemenizin dışındadır; ancak konuyu ünlü yazarımız Ahmed Rasim'in görüşüyle bitirelim:

"Meşrûtiyet devrinde düzenlenen serseri ve dilenciler nizâmnâme ve kanunlarının ne dereceye kadar tatbîk olunduğunu hergün gözümüzle görüyoruz. Özellikle belediye nizâmnâmeleri şu günler müstesna olmak üzere hiçbir zaman yürürlüğe dahil olamamıştır. Halk kendi çevresinde evinde barkında geçerli olacağı zannında bulunduğu kanunları bile özel tabiriyle 'icrâsız' kaldığını görünce nisbeten kendi dışında sayılan diğer kanunları da onlara kıyasla gayr-ı mer'i saymakta haklı görür"[11]. ☆

1 Dâhiliye Encümeni mazbata muharriri Fuad Hulusi Bey'in konuşmasından:".. Bu inkılâb üzerine nasılsa maddeten hapisden, zindandan birtakım kimseler kurtulmuşdur. Bunlar ve esâsen sû-i hâl (kötü hâl) ile me'lûf olanlar hürriyetden kendi temâyulât-ı şâhsiyyelerine göre istifâdeye kalkışmışlar ve bunu sû-i isti'mâl etmişlerdir". *MMZC*, C.2, 45. İn'ikâd (Ankara 1982) s. 424.

Meclis-i Meb'ûsân'da bir üye, "İnzibat yokdur efendim. Şimdi vilâyet herc ü merc içindedir. Memâlik-i Osmaniyye'nin ekser yerlerinde şekâvet cârî. Hapishanelerden boşanan eşirra Anadolu'da... "diye yakınmaktadır. *MMZC*, C, 1, 8. İn'ikâd, (Ankara 1982) s. 104.

İstanbul meb'ûsu Kozmidi Efendi'nin "Veliahd Reşad Efendi'nin konağına giren ve bendegânın ta'kîbleri üzerine firâr eden şahs-ı mechûl ve Beyoğlu'nun yan sokaklarında cereyân eden sirkat, dolandırıcılık ve yankesicilik vak'aları hakkında ne gıbı tedâbir ittıhâz olunduğuna dâir" Dahiliye Nazırı'ndan istizah takrîri. *MMZC*, C. 1,7. İn 'ikâd, (Ankara 1982), s. 81.

4 Manisa meb'ûsu Şekib Bey'in "Aydın vilâyetinde artmakda olan şekâvetin men'i hakkında "Dâhiliye Nâzırı'ndan istizah takrîri 9. in'ikâdda, Dedeağaç meb'ûsu Süleyman Efendi'nin "Gümülcine'de Meşrûtiyet'in i'lânından sonra eski idârecilerin infikâkı ve yenilerinin de henüz hâkimiyet te'sîs edememeleri netîcesi tevellüd eden igtişâşatın bir ân evvel izâlesi husûsunu Bâbıâli'ye tebliğine dâir" takrîri 11.in'ikadda, Kastamonu meb'ûsu İsmail Mahir Efendi'nin "Memâlik-i Osmaniyye'nin her cihetinde emniyet ve asâyişin takarrürü için Dâhiliye, Harbiye, ve Adliye nâzırları da dâhil olmak üzere Meclis-i Meb'ûsân'dan bir encümen-i mahsûs teşkîli ve bu bâbda bir kanun yapılıncaya kadar tedâbir-i muvakkate ittıhâzına dâir" takrîri 18.in'ikadda ele alınması örnek gösterilebilir. *MMZC*, 1.C, (Ankara 1982) s. 122, 163,327.

5 Ankara meb'ûsu Hacı Mustafa Efendi'nin "Hürriyet'in i'lânını fırsat bilen eşhâs-ı muzırranın artmakda bulunan tecâvuzâtını önlemek için her vilâyetde bu gibilerden birkaçının i'dâmı luzûmuna dâir" takrîri. *MMZC*, C.2, 36. İn'ikad (Ankara 1982) s. 104.

6 Zaptiye Nezâreti'nin "2 Şubat 1324'den 3 Şubat 1324 Salı günü akşamına kadar 24 saat içindeki dikkat çekici "Vukuât cedveli" şöyledir:

Sirkat : Bir taşralı, Eyüp'de vapur iskelesinde;

Sirkat : Bir yerli, iki taşralı, Mahmutpaşa'da;

Cerh : Bir taşralı, Unkapanı'nda kendi kendini cerh:

Sirkat: İki taşralı, Tavukpazarı'nda, fâilleri serseri olduğu;

Sirkat: Bir, Fatih'de, fâilleri serseri;

Cerh ve gasb: Kalyoncukulluğu'nda, kezâ serseri;

Sirkat: Galata'da, fâili sâbıkalı takımından;

Sirkat: Galat'da bir taşralı, fâili serseri ve yankesici takımından;

Sirkat: Galata rıhtımında, fâili yankesici takımından;

Cerh : Bir yerli, Kızıltoprak, kazâen;

Sirkat : Bir yabancı, Haydarpaşa'da"

7 Görebildiğimiz kadarıyla konu sadece Feroz Ahmad tarafından ele alınmıştır; ancak biz sayın Ahmad'ın düşüncesine katılmıyoruz.

"Meclis'ten geçen kanunlardan anayasa değişiklikleri ile ilgili olanlar dışındakilerin ortak amacı, 1908 ihtilâliyle tanınan özgürlüğü kısmen olsun kısıtlayıcı ve daha yeni bastırılan karşı-devrim hareketinin tekrarını önleyici olmalarıydı. Bu kanunlar ayrıca İttihat'çıların Hükûmet'e daha merkeziyetçi bir nitelik kazandırma ve İmparatorluğun çeşitli unsurlarını Osmanlılaştırarak' ülkeye bir birlik ve bütünlük getirme çabalarını da yansıtmaktadır... Bu kanunun amacı Hükûmet'e güttüğü siyasetten hoşnut olmayanların başlatacağı herhangi bir hareketi bastırabilecek gücü vermekti. Serseriler ve zanlı kişilerle ilgili kanun ile kişisel eylemler kısıtlanırken..." Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (İstanbul 1971) s. 98-99.

Kanun hakkında daha geniş bilgiler için: *İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavanîn Mecmuası*, (İstanbul 1325) s. 54-57: Serseri ve mazanne-i sû' eşhâs hakkında kanûn lâyihası sûretidir; s. 58-68 ve 147-160 : Serseri Kanûnu esbâb-ı mücibe mazbatası; s. 280-284: Serseri ve mazanne-i sû' eşhâs hakkında kanûn.

9 Düşüncesine katılmadığımız Feroz Ahmad'ın yabancı uyruklarla ilgili, kaldırıldığını söylediği 13. madde değil, 18. maddedir ve yukarıda görüldüğü üzere kaldırılmak bir yana, hiç görüşülmeden kabul edilmiştir. "İngiliz Büyükelçisi hükümetine hemen her yeni kanunda, yabancıların hakları ile ilgili anlaşmalara aykırı bir yön olduğunu bildiriyordu. Bunun önüne geçmek için her yeni çıkan kanunun ayrı ayrı incelenmesini ve gereken tedbirin alınmasını öğütlüyordu. Böylesine bir diplomatik gözetim altında çalıştığındandır ki Bâbıâli 'Serseriler ve Zanlı kişilerle ilgili Kanun'un 13. maddesini kaldırmak zorunda kalmıştır. Bu madde ile serserilerin falakaya yatırılmasına izin veriliyordu, oysa, yabancı elçilikler kendi vatandaşlarının Osmanlı makamları tarafından dövülmesine taraflar değildiler."Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (İstanbul 1971) s. 102.

10 Dayağın hangi araç ile olacağı, Meclis-i Meb'ûsanda kabul edilen metinde değnek olarak tarif edilmesine rağmen bir başka metinde "bir metre tülunde ve bir buçuk santimetre kutrunda öküz derisinden ma'mûl ve düğümsüz kamçı ile"diye belirlenmiştir. *İlm-i hukuk ve mukayese-i kavanin mecmuası*, (İstanbul 1325) s. 283.

11 Ahmed Rasim, *Ciddiyet ve Mızah* (Haz.: Yücel Demirel), İstanbul 1989, s. 49.

Topkapı Sarayı

İLBER ORTAYLI

Gülru Necipoğlu,Architecture, Ceremonial And Power (The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries) The MIT Press, Cambridge Massachussetts, 1991, 336 sh.

Sanat tarihi uslûbların tarihidir. Bu uslûb kuşkusuz ki toplumun bir dönemdeki plastik yaratıları kadar, fonetik yaratılarının da birlikteliğinden veya karşılıklı etkileşiminden oluşur. O takdirde sanat tarihçisinin bütün bu unsurları incelemesi ve birlikte değerlendirmesi gerekmektedir. Mimari ve resim; edebiyatın, coğrafya bilgisinin, dinin, devlet ideolojisinin yansımasıdır bir bakıma. Buna bizim sanat tarihçiliğimiz birlikte eğilecek bir donanımda değildir henüz. Nadir istisnalardan biri, şu anda ele alacağımız *Topkapı Sarayı* başlıklı monografinin yazarıdır. Topkapı Sarayı Osmanlı protokolünün, şiirinin, resminin bir bütünüdür; devirden devire yapılan ilavelerle Osmanlı asırlarının şiir ve resminin, toplum ve devlet anlayışının yansımalarını barındıran bir yumak, bir mimari kompleksdir. İncelenmesinin de böyle bir metod ve bilgi birikimiyle yapılması doğaldır. Bu çalışmanın bu zor ve zengin yöntemi izlediği görülüyor. Nitekim kitabın çok yararlı ve orijinal bir bölümü girişte Topkapı Sarayı üzerine mevcut sayısız makale ve monografinin okuyup elendiği, değerlendirildiği *mise au point*'dan oluşan giriş bölümüdür ki yazarın akademik uslûb ve değerlendirme olgunluğunu gösteriyor.

Kitapta bizim sanat tarihçilerinde görülen darlığı aşan ve yazarın kültür tarihine, siyasal tarihe ait birincil kaynakları (vekâyînâme, biyografi ve coğrafya dalındaki Osmanlı eserleri, arşiv vesikaları) kullanan bir konstrüksüyon göze çarpıyor. Sarayın inşaı, yapısı ile Osmanlı protokolünü ve törensel düzeni birbirine bağlayarak açıklayan bir yazarlık ve usta tarihçilik bu ve sanat tarihçiliğinde nadir rastlanan bir ustalık örneği. Bibliyografyasına bakıldığında da konuları Osmanlı tarihçiliğinin ötesine taşan bir bilgi birikimiyle ele aldığı görülüyor. Roma-Bizans tarihçiliği alanında benzer yorum ve yöntemle kaleme alınan eserlerin de bazıları taranmış ve yararlanılmış.

Osmanlı sanat ve mimari tarihi için Osmanlı edebiyatını, bu yapılara hakim olan toplum ve devlet görüşünü niçin okumak gerektiğini burada Necipoğlu'ndan bir alıntıyla gösterebiliriz. Bidlisî'nin "Heşt Behişt"de yazdığına göre; Uğurlu Mehmed Mirza adlı Akkoyunlu prensinden Arab ve Acem saraylarındaki şaşaa ve merasim ile kendi sarayındakini karşılaştırmasını isteyen II. Mehmed'e, prens; "onun sarayının İskender'in şanına layık olduğu" cevabını verir. Fakat Sarayı gözden geçiren Uğurlu Mehmed Mirza aslında o kadar da heyecan ve hayrete düşmüş değildir; "İran şahlarının daima saraylarını şehrin dışında inşa ettikleri ve halkla haşır neşir olmadıklarını" düşünüyordu. Necipoğlu bununla ilgili olarak Osmanlı sarayının İran değil daha çok Bizans geleneğini taklit ettiğini ileri sürüyor. Yalnız burada bir noktaya işaret etmekte de fayda vardır. Necipoğlu, Topkapı Sarayının yerseçimi konusunda doğru bir teşhiste bulunmakla birlikte; bu alandaki ünlü bir esere müracaat etmemiş görünüyor. Robert Mayer'in *Constantinopel, Byzanz İstanbul* adlı (Viyana 1943) adlı eserindeki tahlil ve (location analyse) yer seçimi değerlendirmesini gözönüne ve değerlendirmeye alması gerekir zannediyoruz.

Yazar mimariyi yönlendiren çağın fikri, yazılı sözlü kaynaklarını paralel bir şekilde sık sık değerlendirmeye alıyor. Sadece Topkapı Sarayı'nın mimarisi ve hayatı için değil, Osmanlı imparatorluğunun kültürel tarihine katkıda bulunan bir monografi olduğunu rahatça söyleyebiliriz. Sarayın birinci ve ikinci avlularına ayrılan bölümlerde yazarın Osmanlı protokol tarihini, mimari malzemeye paralel bir şekilde ele alıp sergilediğini görüyoruz. Çalışmanın yorumlayıcı yönündeki güçlülüğü bu bölümlerde zevkle izlemek mümkün. Babüssade ile Babüsselam arasında, sadece Topkapı Sarayı'nın bir avlusu ve oradaki mimari eserler ve Divan-ı Hümayunun toplandığı bölümün tarihi değil, Osmanlı idari tarihinin panoraması ve az bilinen teferruatı nakledildiyor. Bizdeki sanat tarihçiliğinin bu anlatımla bir aşama kaydettiğini söylemekte hiç tereddüt etmemelidir. Enderun mektebinin ele alındığı 111 sahife ve devamında, Bobovski gibi o çağın muharrirlerinden başlayarak, zengin bir literatürün değerlendirildiğini ve bu müessesenin derli toplu renkli bir tasvirinin yapıldığı görülüyor.

Çok uzun zaman bir müracaat kitabı olacak; görsel malzeme ile Osmanlı ve Avrupa literatürünün birlikte işlendiği, uzun ve zahmetli bir araştırmanın semeresi olan örnek bir monografi Türkçeye çevrilmesi mutlaka gereklidir, ama dipnotlarının her sahifenin gerçekten dibine alınması şartıyla... Bu gibi kitaplarda Amerikan usulu dipnotlarını kitabın arkasına yığma adetinin okuyucuyu çileden çıkaran saygısız bir basım tekniği olduğunu kitabın naşirine hatırlatmak gerekir.

İzmir ve Levanten Dünyası

DR. M. ÂKİF ERDOĞRU

Daniel Goffman, İzmir And The Levantine World, 1550-1650, The University of Washington Press, 1990, XV+236 sayfa. ISBN 0-295-96932-b.

İzmir Batılı tarihçilerin ilgisini çekmeye hâlâ devam ediyor. *İzmir ve Levanten Dünyası, 1550-1650* isimli kitap D. Goffman tarafından yayınlanmış bulunuyor. Doğu ticâreti, tâcirler ve İzmir'in yüz yıllık bir dönemini anlatan kitap büyük ölçüde Türk arşiv belgelerine dayandırılmış. Toplam olarak yedi kısımdan oluşmakta. İlk kısım 17. yüzyıl öncesi İzmir'ine ayrılmış (s.3-24). Bu kısımda 1402 Ankara Savaşı sonrasında ortaya çıkan Osmanlı barışının Batı Anadolu'daki etkisi, Batı Anadolu'da gelişen yeni ticaret yolları, 1520'lerde İzmir şehrinin nüfûsu, bir Batı Anadolu kasabasının (İzmir) mahallî imkanlarla büyümesi, İzmir ve ona bağlı iç bölgelerin coğrafî durumu ve de İzmir kazasının iktisadî, ictimaî ve etnik yapısı (çeşitliliği) incelenmekte. İkinci kısım Batı Anadolu'daki değişikliğin bir özeti durumunda (25-49). Bu ayırımda da Batı Anadolu'da ortaya çıkan eşkiyalık ve otorite, tüfeklerin dağıtılması ve eşkiyalığın şekil değiştirmesi, İstanbul iâşesinin sağlanması, *İstanbul erzâk yolu*nun değişmesi ve kaçakçılık merkezleri özellikle Rodoscuk'un *(Tekirdağ)* durumuna değinilmektedir. Üçüncü kısım ise "Atlantik *şilep*lerinin İzmir'i keşfetmesi" ismini taşıyor (50-76). Batı Anadolu'daki deniz ticareti sonucunda ortaya çıkan iç büyüme, tehlikeli on yıl (1600-1610), *Sakız* adasının niçin durakladığı, Atlantik şileplerinin Doğu ticaretine para ve zaman sarfetmeleri, deniz korsanları

Daniel Goffman: İzmir andthe Levantine World, 1550-1650, Univ. of Washington Press 1990, 236.

ve yağmacılar, Avrupalı yeni ticarî şirketlerin eski ticarî merkezleri bir tarafa atması, gelişmiş bir ticarî şebekenin (Batı Anadolu'da) tamamlanması özellikle *Manisa örneği*, Batı Anadolu'daki dayanışma ve ziraî tahavvülât bu kısımın konularını oluşturmaktadır. Dördüncü kısım ise İzmirli gayrımüslim Osmanlılar'a ayrılmış (77-92). Aslında kitabın bu kısmı çok ilgi çekici... İspanya'dan Selanik'e göçen ancak 16. yüzyıl sonlarında (1580'lerde) çıkan ticarî bir kriz yüzünden İzmir'e göçmek zorunda kalan *İspanyol Musevîleri*nin İzmir'deki durumları araştırılmakta şu ara başlıklarla: İzmir ve Osmanlı Devletine 16. yüzyıldaki Sephardic yerleşimi, Musevîlerin göçüyle ilgili misaller, İzmir gayrımüslimlerinin meslekleri, gümrük mültezimleri olarak Musevîler, *İzmir ve Sabbatarianism (Selanik muhaciri yahudi/müslüman Sabbatai Zvi'nin öğretisi).* Kitabın beşinci kısmı "Venedikliler İzmir'de 1604-1624" başlığını taşımakta (93-118). Bu kısımda intizamsız dönemdeki idare, jüriye karşı mahkeme ve konsolosluk, İzmir iskelesinin kayırılması, İzmir'e bağlı iç bölgelerin korunması, pamuğun durumu, simsar ve seyyar satıcılar arasındaki dalavereler, Osmanlı memûrları arasındaki yolsuzluklar, hilekârlar, yiyici-içiciler, mürteşî ve açgözlüler belgelere göre incelenmiş. *Fransız Ticaretindeki Krizler,* 1635-1650 anabaşlığıyla sunulan altıncı kısım (119-137) izmir'deki ticarî çekişme ve ihtilâflara, Batılı elçiler ve Osmanlı devletine, *Paris Müdahelesi*ne, İzmir'deki farklı kültürler arasındaki mücadelelere, İstanbul iâşesinin sağlanması ve Fransızlara, kaprisli idarecilere ve de *Frenk Sokağı*'na tahsis edilmiştir. Yedinci kısım ise kitabın özeti mahiyetindedir ve "koloniye ait bir liman şehri" ismini taşımaktadır. Ayrıca, Başbakanlık arşivinde muhafaza edilen *Ecnebî Defterleri*'yle ilgili bir yazı ile İzmir kazasının 1575-76 yılı mahsûlunü gösteren bir çizelge ek olarak verilmiştir. Bunlara ilaveten, dipnotlar bir lügatçe, bibliyografya ve indeks kitaba konulmuştur.

Yazar, 16. yüzyılda tam bir Türk şehri olan İzmir'in 17. yüzyılın başlarında, 30 yıl gibi çok kısa bir süre içerisinde, nasıl değişip, geliştiğini özellikle ticarî bir merkez olduğunu izah etmeye çalışır. Bu gelişmenin sadece ipek ticaretine bağlanamayacağını, bunun yanında 17. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı sosyal, iktisadî ve ticarî sistemindeki köklü değişmenin büyük rolü olduğunu ileri sürer. Ayrıca kalabalık bir Avrupalının Batı Anadolu mahsûllerine rağbet etmesine ve de Batılı tâcirlerin 17. yüzyılın başlarındaki değişen rollerine dikkat çeker. Gerçekten de özellikle 1580'lerden sonra İzmir'in nüfûsunda köklü değişiklikler olmuştur. Belki de Selanik'te çıkan ticari kriz bir ölçüde İzmir'e yaramış gibidir. *Selanikli Musevîler* İzmir'e akmaya başlamışlardır 1614'lerde. Yine Halep'teki ticarî çöküş sonucunda da pek çok *Halepli Ermeni* İzmir'e göçmüştür. Zaten eskiden beri küçük bir *cemâat* olarak İzmir'de bulunan *Rumlar* ise 17. yüzyılın başlarındaki bu hareketlilikten paylarını almışlardır. Özellikle *Sakızlı Rumlar* İzmir'e yerleşmişlerdir. Bu farklı insanların gelişi İzmir'i kozmopolit bir yer haline sokmuş belki de en önemlisi, Batılı tacirlerin rahatça ticaret yapabildiği ve yaşayabildiği özgür bir yer haline getirmiştir. Yazar, kitabında daha çok gayrımüslim İzmirliler üzerinde durduğu için İzmir'in gelişmesinde Türklerin fonksiyonunu pek göstermez. Halbuki yolların korunması, malların Batı Anadolu şehirlerinden iskeleye nakledilmesi gibi birtakım hizmetler Türkler tarafından yapılmıştı. *Buğurcu cemâatleri, Manavgatlılar, İzmir köylüleri* bu ticarette önemli işler yapmışlardı. Asıl önemlisi de Türklerin müsamahakârlığıydı. Belki de yeterince vurgulanmayan bir nokta, 16. yüzyıl sonlarına kadar İzmir'in herşeyiyle tam bir Türk şehri olduğudur. Halbuki yazar, İzmir Türklerinin durumunu da ayrıntılı olarak inceleseydi, eseri mükemmel hale gelecekti. Yazar, netice olarak, bu araştırmasıyla F.Braudel'in ilk modern Avrupa şehirleri için söylediği görüşü destekler gibidir; *"emsalsiz özgürlüğün olduğu özerk dünyalar*'dan biridir İzmir.

Eser bütünüyle bakıldığında gayet iyidir. İzmir'le ilgili görüşler iyi derlenmiş ve ifade edilmiştir. Ancak bazı noktalar eleştirilmelidir. Bunlardan en önemlisi toponomi bilgisinin yetersizliğidir. İzmir ve çevresine ait pek çok köy *(karye)* ismi yanlış okunmuş ve yazılmıştır. Yazarın verdiği ilk eke bakılacak olursa, (s.157) bu yanlış okumalar görülür. Bunları burada veriyorum: Gümüldere değil *Gümüldürü,* Urba değil *Orta,* Omuzlu değil *Emrezli,* Akçık Kebir ve Sağir değil *Ovacık,* Gökbeyan değil *Gökbel,* Sa'ilkassa değil *Saib Fakih,* Burunak değil *Burunova (modern Bornova),* Özeroğlu değil *Uruzoğlu,* Kıyaş değil *Kayaş,* Kazanacak değil *Kazancık,* Haşirler değil *Hıdırlar,* Aymerdoğan değil *Eymirdoğan,* Boynuzseker değil *Boynuzseki*'dir. Birkaç köy yazılmamıştır. Yine bazı rakamlarda da ufak tefek hatalar vardır (s. 158). *Deryanda*/Tiriyanda köyünün mahsülü 22 bin değil 12 bin, Boladı köyününki 14.500 değil 14.550, *Tahtalı-yı sağir*'in ki 20.302 değil, 20.202'dir. Aslında yazar, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü *Kuyûd-ı Kadîme Arşivi*'nde (Ankara'da) saklanılan İzmirle ilgili *Evkâf, Mufassal ve İcmâl* defterlerine (numaraları: 156,167,302) bakmış olsaydı, bu hataları muhtemelen yapmazdı. Çünkü, Ankara'daki *Sığla Mufassalı*'nın verileri İstanbul'daki *TT 537* ile aynıdır. 1575'de *Yaycı ve Şeyhler* İzmir'in yeni mahalleleri olarak geçer. Yazıcı ve Şaphane ismine rastlanmaz. Diğer bir nokta da Suğla, Sığla meselesidir. İzmir ve çevresini içine alan livaya Osmanlılar *Sığla* adını vermişlerdir, Suğla değil. Kitapta Suğla olarak zikrediliyor. Bilindiği üzere Sığla livası Aydın kazasından dört kaza ile *(İzmir, Akçaşehir, Ayasluğ, Çeşme)* Menteşe sancağından iki kaza *(Çine ve Balat)* birleştirilerek bir

sancak yapılmış ve *Cezâir-i Bahr-ı Sefid* eyâletine bağlanmıştı. Yazar birazcık da İzmir'in Osmanlı idarî teşkilatındaki yerine değinseydi, kanımca daha iyi olurdu. Zira ticaretin gelişmesinde idarî düzenlemeler de etkilidir.

Yanlış okumalarla ilgili eleştiri belki de pek çok tarihçi için geçerli olabilecek bir noktadır. Kaybolmuş meskûn mahallerin isimlerinin doğru okunması ve yerlerinin tesbiti hakikaten güç konudur. Ancak, İzmir için bu az da olsa aşılmıştır. Nitekim, B. Yediyıldız ve M.S. Kütükoğlu tarafından yapılan araştırmalar bu sorunu biraz olsun hafifletmiştir. (B. Yediyıldız, "Türkiye'de Yer Adı Verme Usûlleri" *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, 11-13 Eylül 1984 Ankara*, Ankara 1984) Kütükoğlu, İzmir çevresinde cemâat adını taşıyan köyleri incelemiş ve neşretmiştir (M.S. Kütükoğlu, "XVI. Yüzyıl İzmir Kazasında Cemaat Adı Taşıyan Köyler", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, İstanbul 21-25 Ağustos 1989*", Ankara 1990, s. 497-504.) Ona göre, *Hızırlar, Bayraklı, Hamidli, Hacılar, Şeyhler, Kırıklı, Tahtalı, Emrezli, Karahalil, Kayas, Çapar, Eymirdoğan, Sungurlu, Kamanlı, Kuzgunlar, Dündarlı, Özbek, Yuvacalu ve Ortacalı/Otacalu* köyleri cemâat köyleriydi.

Millî Mücâdele Kahramanları: Haydin Efeler

TURAN AKKOYUN

Şeref Üsküp, Milli Mücadele'de Efeler, Hür Efe Gazete ve Matbaası, İzmir 1992, IV+186+8 s.

Zeybekler ve efeler konusunda çeşitli zamanlarda, Ahmet Cevdet Paşa, Kantarağası Ömer Selahattin, Enver Behnan Şapolyo, Kemal Ormancıoğlu, Ali Orhan İlkkurşun, Fuat Edip Baksı, H. Hilmi Bayındır, H. Fehmi Poyrazoğlu, Mehmet Eröz, Naci Sadullah Danış, Tuncer Baykara, Ersal Yavi, Behiç Galip Yavuz gibi yazarlar kalem oynatmıştır.

Şeref Üsküp, *Milli Mücadele'de Efeler* isimli eserin önsözünde efelere dair daha önce yazdığı ve daha çok *"ilgili olayların hikâyesini anlatmaya çalıştı"*ğı üç kitaptan bahseder: *Çakıcı Efe*, İzmir 1975; *Hey Gidinin "Efe"si*, İzmir 1988; *Bozdağ Efe Efsanesi*, İzmir 1992. Ancak bu eseri için *"tarihî bir belgesel niteliğinde oluşundan dolayı epey zorlandım.Araştırmalarımda türlü kaynakları birer birer incelemek, karşılaştırmak, mantık süzgeçinden geçirmek zorunda kaldım"* der ve isim vermeksizin *"İzmir'in genç yeteneklerinden"* Naci Sadullah Danış'ı *"gaflet"*te bulunmak gibi ağır şekilde tenkit eder. Ayrıca şunları ekler; *"Bu kitabı yazmam: Efe mevzulu yazı yazan yazarların, âcizâne son temsilcilerinden olmam ve bu adamları yeni kuşaklara biraz olsun tanıtabilmek vazife ve arzusundandır. Bu dağ adamlarının, bu kanun kaçaklarının Millî Mücadele'ye katılmaları olayı, onları onurlandırmış, eşkiya imajını silerek birer kahraman vatansever yapmıştır. Bu zaten onlarda var olan efelik adap ve mertliğinin bir tezahürüdür."*

1991 sonunda *Ege'de Yarın* gazetesinde tefrika edilen eserde şu başlıklar bulunmaktadır: *"Millî Mücadele'de Efeler"* (s.1-18); *"İlk Direniş Hareketleri"* (s. 19-82); *"Demirci Mehmet Efe Milli Mücadele'ye Katılıyor"* (s. 83-104); *"Gökçen ve Arkadaşları Karaçamur'da"* (s. 105-108); *"Efeler Üçyol Harbinde"* (109-113); *"Şartlı Halil Efe Şehit Oluyor"* (s. 114-115); *"Gökçen Efe'nin Şehadeti"* (s. 116-117);*" Millî Mücadele'de Dönüm Noktası"* (s. 118-130); *"Denizli'de üzücü Olaylar"* (s. 131-141); *"Efeler Tarihî Görevlerini Şanla Şerefle Tamamlıyorlar"* (s. 142-145); *"Belge ve Resimler"* (s. 147-186+8).

İlmî disiplinden uzak olarak ve böyle bir iddiada bulunulmadan hazırlanan eserde, içindekiler, dipnot ve bibliyografya bulunmamaktadır.

Bir taraftan Osmanlı Düzeninin bozulması, diğer taraftan da idarecilerin Türk olmayan unsurlara verdikleri tavizler, XIX. asırda Adalar Denizi'nden iç Anadolu'ya kadar olan havalide zeybekliği -öncesine göre çok daha fazla- yaygınlaştırmıştır. 1920'li yıllara kadar buralarda adeta toplumun bir parçası durumunda olan zeybeklik Türklerin Orta-Asya'dan Anadolu'ya getirdikleri bir sosyal müessese özelliği taşımaktadır.[1] Kendilerine mahsus bir yaşayış ve kıyafet tarzı[2] bulunan zeybeklerin *"adları bir ara eşkiyalık hareketlerine de karışacaktır. Türk istiklâl Savaşı, onların şereflerinin yıkandığı son pınar oldu ve savaşın, ilk zamanlarında başarıyla hizmet gördüler."*[3] *Batı Anadolu'daki bir kısım eşkiya ve zeybekler topraklarına 'gavur' girince hükûmete karşı mücâdeleyi bırakıp, silâhlarını düşmana yöneltmişlerdi. Hükûmetle hiç bir bağı olmayan bu kişiler, Yunana karşı mücâdeleyi sürdürebilirlerdi. Bunlar çeteler teşkil ettiler ve kendilerine önceleri gizlice hükûmet ve askerî çevreler yardımcı oldu."*[4]

I. Dünya Savaşı'nda birbirinden uzak pek çok cephede çarpışan Türk ordusu 30 Ekim 1918'e kadar düşmanı, *"Mübarek Topraklar"*a ve *"ata yurdu"* olan Anadolu'ya sokmamıştı. Ancak, bu tarihte imzalanan Mondros Mütarekesi'nin şartları gereği Türk ordusu terhis, ülke de işgal edilmeye başlamıştı. 15 Mayıs 1919'da da İzmir Yunanlılarca işgal edilir. Burada, aynı gün ilkkurşun atılır. Bugüne kadar üzerinde farklı yorumlar yapılan ilk kurşunun sahibini yazar Celâl Bayar'ı kaynak göstererek Saatçi Aziz Efendi olarak belirtir (s. 5) Tanzimat sonrasında ülkede, Türk olmayan unsurlar konusunda pek çok yanlışlıklar yapılmıştır. Osmanlıların sonuna doğru Rumların "Enosis" ütopyası gittikçe kuvvetlenir. Yazarın ifade ettiği gibi, *"İzmir'i harp senelerinde ziyaretinde kendisine Rum yayılışı ve maksatları anlatılınca,"* Enver Paşa *"Devlet içinde bir kaç devlet var. Harpten sonra yapacağımız muazzam işler var. Ya bunları yapacağız ya ölüp gideceğiz"* demiştir. (s. 20-21)

Yazar, zeybek ve efe kelimelerinin etimolojik gelişimi konusunda detaylı bir yorum ve açıklama yapmadan, ilkinin Arapça zeybak yani cıva, ikincisinin de Efesli *"olabileceği ileri sürülmektedir"* der (s. 33). Yazarın, *"Zeybekliğin var oluşunda cehaletin rolü büyüktür. Maarifin köye kadar gitmesi zeybekliğin tarihe karışmasında etken olmakla beraber en büyük sebep haberleşme araçlarını köylere kadar uzanmasında aranmalıdır"* (s. 77) şeklindeki sözleri üzerinde durulması gereken, ancak tartışmaya açık bir hükümdür. Yazar, Millî Mücâdele'nin *"çaresizlik ve şaşkınlık günlerinde .... vurucu güç"* olarak zeybeklerin akla geldiğini isabetli bir şekilde ifade etmiştir (s. 24) Batı Anadolu Kuvâ-yı Millîyesinin Çerkes Ethem'den sonra ikinci namlı kumandanı olan Demirci Mehmed Efe'nin Hacı Süleyman Efendi sayesinde Millî Mücâdele'nin namlı isimlerinden

Gökçen Efe'nin faaliyetlerini durdurmak için kendisine gönderilen *"nasihat heyeti"*nde bulunan Tireli Sunullah Hoca, *"bu fırsattan istifade, Gökçen kuvvetleri Tireli vatanseverlerin topladıkları parayı da mücadelede kullanılmak üzere Gökçen'e teslim etti. Bu yardımdan Yunanlılara yakın olan heyet üyelerinin haberdar olmaması için de dikkat edilir. Ayrıca millî kuvvetlerle temas ve haberleşme şekilleri de tesbit edildi"* (s. 114) demektedir.

Yazar, M. Kemal Paşa'nın, 8/9 Temmuz 1919 gecesi III. Ordu Müfettişliğinden istifasını Millî Mücâdele'nin birinci, Demirci Efe'nin kur'a ile asker toplamasını ikinci *"dönüm noktası"* olarak yorumlar (s. 118-130). Millî Mücâdele'de Denizli hâdisesi olarak bilinen olayı *"üzücü"* bulur (s. 131-141). Üsküp, efelerin tarihî görevlerini şanla ve şerefle tamamladığı kanaatini belirttikten sonra *"bu memleket çocukları arasında 'efelerin' yeri unutulmayacaktır"* (s. 142-145) hükmünü veriyor. Eserin içinde ve son kısmında pek çok resim bulunmaktadır. Yazar, Batı Anadolu Kuvâ-yı Millîye tarihinin önemli olaylarından Ödemiş'te atılan ilk kurşun (s. 29 vd.); Malgaç baskını (s. 51 vd.); Aydın'ın geri alınmasında efelerin rolü (s. 79 vd.) konularına geniş yer ayırmasına rağmen, zeybeklerin de katıldığı Erbeyli baskını üzerinde durmamıştır.

Bibliografya vermeyen yazarın, sözlü kaynakların yanında şuralardan faydalandığı anlaşılmaktadır:

1. Baksı, Fuat Edip, *Gökçen Efe,* İzmir 1944.

2. Bayar, Celal, *Ben de yazdım,* C.VI-VII-VIII İstanbul 1968-1972.

3. Borak, Sadi, *Hacı Süleyman Efendi,* İzmir 1990.

4. Gökbel, Asaf, *Millî Mücâdelede Aydın,* Aydın 1964.

5. İlkkurşun, Ali Orhan, "İzmir'in işgali ve Ege'de Şahlanan Türk mukavemeti Haydın Efeler", *Ege Ekspres.* nr. 2999, 15 Mayıs 1958 vd.

6. M. Şefik, *İstiklâl Harbinde 57. Tümen ve Aydın Millî Cidali,* C. I-II-III, İstanbul 1937.

7. Moralı, Nail, *Mütarekede İzmir Olayları,* Ankara 1973.

8. Sökmensüer, Cevat, *Millî Mücâdele'de Aydın-Nazilli Cephesi Kahraman Subaylarımız ve Zeybekler Hatıralarım,* İzmir t.y.

9. Üsküp, Şeref, *Hey Gidinin "Efe"si,* İzmir 1988.

10. Yavuz, Behiç Galip, *Bülten,* Yıl:5, nr. 5, İzmir 1980.

Eser, pek çok eksiğine rağmen, sosyal açıdan Millî Mücâdele'ye[5] dair yapılacak bir çalışmada önemli bir çıkış noktası olabilecek kapsamdadır. Artık Türklüğün varlık kavgası olan Millî Mücâdele'nin -sadece askerî bakımdan değil- sosyal açıdan da değerlendirilmesi zamanı gelmiştir.

[1] Tuncer Baykara, "Zeybekler (Zeybek Elbisesi Giyme Yasağı)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* nr. 22 Temmuz 1969, s. 59-61; Ay. Yaz., *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar,* İzmir 1992, s. 60-63.

[2] Enver Behnan Şapolyo, "Efe, Zeybek, Kızan Yaşayış ve Âdetleri", *Türk Yurdu,* nr. 1 Temmuz 1954, s.43-55.

[3] Baykara, a.g.m., s. 61, a.g.e., s. 63

[4] Tuncer Baykara, *Türk Devrim Tarihi,* Ankara 1981, s. 66; Ay. Yaz., *Türk inkılap Tarihi ve Atatürk ilkeleri,* İzmir 1991, s. 94.

[5] Zeybek ve efelerin Millî Mücâdele'nin sosyal tarihinde önemli bir yeri olmasına rağmen, yapılan bir çalışmada bu konuya yeterli ve isabetli yer verilmemiştir. Doğu Ergil, *Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi,* Ankara 1981. Bu eser, Atatürk'ün doğumunun 100. yılı münasebetiyle yayınlanabilmesi için hızlı ve dikkatsiz hazırlanmış olmalıdır.

Urfa'nın Kurtuluşu

AV. MÜSLÜM AKALIN

Urfa'nın Fransız işgalinden kurtuluşu sırasında bir süre Kuvayı Milliye kumandanlığı yapmış olan Ali Sâip Bey (Ursavaş) *Kilikya Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluş Mücadeleleri* adlı kitabını 1924 yılında yayınlamış ve bu hatırat bugüne değin yeni harflerle yayınlanmamıştı.

Taşradan büyükşehire gidişlerde uğranılan kitapçıların raflarında bulduğum özgün baskının, yine bu gidişde rastladığım yeni Türkçe harflerle yayınlanmış bir nüshasını sevinerek aldım[1]. Ama kitabı okuyunca sevincim kursağımda kaldı. Ali Saip Bey'in kitapda olayları anlatış ve sunuş biçiminin gerçeğe uygunluğu tartışılabilir ve ayrıntılı bir şekilde eleştirilebilir, ancak benim üzüldüğüm bu değil, kitap Türkçeleştirilirken bilerek ve bilmeyerek yapılan yanlışlıklar.

Yanlışlıklar zinciri kitabın adıyle başlıyor. Türkçeleştirilirken uygun görülen karşılık kesinlikle kitabın adına uygun değil.

Çevirici, kendisini özgün metinle bağlı saymayarak, bazen metni değiştiriyor, bazen de atlıyor. Özgün metindeki ithaf *Büyük Münci*'ye yönelikken hem bu ibare çıkartılmış ve hem de ithafın metni değiştirilmiş. Özgün metindeki *Resülayn*'da başlığı ilgisiz biçimde 'Çukurova'da gelişen durum ve olaylar, biçiminde (s.9); Özgün metindeki 'Revandiz halkının Türk değil, Kürt olduğu zehabını hasıl etmekte idi' cümlesi, 'Revandiz halkının Türk olmadığı düşüncesini ortaya çıkarmakta idi' biçiminde ve buna bağlı dipnotu çıkartılarak (s.29); Ali Saip Bey'in aşiretlere gönderdiği bildirgede *bunun için ise Kürtleri Türklerden ayırmak suretiyle başlayacağız* cümlesi, 'bunun için ise bölücülük tohumları atma suretiyle başlayacağız' biçiminde (s.55); *Kilikya*'da başlığı 'Adana'da' biçiminde (oysa kitabın adındaki Kilikya, Çukurova olarak Türkçeleştirilmiş); özgün etnin 3. kısmındaki *İlk Ateş* başlığı ise 'Urfa mücadelesi ve Urfanın kurtuluşu' biçiminde Türkçeleştirilmiştir.

Yine *Arappınarı,* Arapkir (s. 88, 123, 146), bazen de Arappeykâri (s. 79); General *Gouraud*'nun adı, Guru (s. 36,74); Fransız kumandanı *Hauger*, Höcer (s.93), Huje (s. 131), Höcr (s. 156) ve Houje (s. 94); Fransız yüzbaşısı *Sajous*, Sageux, Geysî aşireti, Kesbî (s. 142), *Ketkânlı* aşireti Gidigânlı (s. 144); *Harapnaz* istasyonu, Haranbaz; Doktor *Beşliyan*'ın adı Başlıyan (s. 191,206) olarak Türkçeleştirilmiştir. Yüzeysel bir bakışla tesbit ettiğim bu yanlışların sayısı dikkatli bir okuyuşda kuşkusuz bir kaç katına çıkabilir.

Bu sonuncular genellikle yer adı, kişi adı, aşiret adı olduğu için çevirici bir ölçüde hoş görülebilir, ama kitabın adındaki *faciaya* rahmet okutacak bir çeviri faciası var ki, hiç bağışlanacak gibi değil.

Kitabı Türkçeleştiren, nereden aklına esmişse Ali Saip Bey'in kitabındaki -kitap olayları zaman dizimli olarak aktarmaktadır- tarihleri 13'er gün ileri kaydırmış ve 9 Şubat'ta başlayan fiilî mücadeleyi 22 Şubat'da başlatıp, 11 Nisan 1920'de sona eren Fransız işgalini de 24 Nisan 1920'ye kaydırmış. Çeviricinin, kitabın eski takvimle yazıldığı zannıyle bu vahim yanlışı yaptığı anlaşılıyor, ama bir tarih kitabını Türkçeleştirenin biraz daha dikkatli olması gerekmez mi?

Tarihe saygı lütfen.

[1] Çukurova Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluşu. (Ali Saib Ursavaş). Günümüz Türkçesine Aktaran: M.Ali Akidil. Kastas Yayınları İst. 1988.

Halkbilimi İle İlgili Kitaplar Kaynakçası

DR. MUSTAFA DUMAN

Türk Halkbilimi ile İlgili Kitaplar İçin Bir Bibliyografya denemesi (1985-1990), **İ.Gündağ Kayaoğlu, Anadolu Sanat Yayınları: 20, Bibliyografya-Biyografi Dizisi: 2, İstanbul, 1991, 144 s.**

Halkbilimi, özellikle etnografya (maddi kültür) alanındaki çalışmalarıyla tanınan, "İhsan Hınçer Türk Folkloruna Hizmet Ödülü" sahibi araştırmacı-yazar İ.Gündağ Kayaoğlu bu çalışmasında, 1985-1990 yılları arasında, Türkiye'de ve dünyada yayınlanan halkbilimi ile ilgili 973 kitabın künyelerini veriyor. Kayaoğlu daha önce *Folklor ve Etnografya Araştırmaları* 1984 ve 1985 adlı kaynak kitapları, Erman Aslanoğlu ile *Türk Folkloru Belletenleri*ni, gene bir ortak çalışma olan *Trabzon Kültür Sanat Yıllığı 87* ve *88-89*'u yayınlamıştı.[1]

Türk halkbilimi kaynakçaları konusunda ilk büyük çalışma 1971-1975 yılları arasında Milli Folklor Araştırma Dairesi (şimdi Halk Kültürünü Araştırma Dairesi) tarafından başlatılmış ve 3 kitap yayınlandıktan sonra sürdürülememişti.[2] 1983 Yılından beri İrfan Ünver Nasrattınoğlu önceleri *Türk Folkloru Araştırmaları* daha sonra da *Türk Halk Kültürü Araştırmaları* adlı süreli yayınlarda Türkiye'de yayınlanan halkbilimi kitaplarından seçme kaynakçalar yayınlamaktadır.[3] İ. Gündağ Kayaoğlu da *Türk Folkloru Belleten* adlı süreli yayında 1985 ve 1986 yıllarında yayımlanan Türk halkbilimi kitaplarının seçme kaynakçalarını vermişti.[4] Bu arada 15 yıldan beri Viyana'da yayınlanmakta olan *Türkologisher Anzeiger* adlı yıllık Türkoloji kaynakçasında Türkiye'de ve dünyada yayınlanan Türk halkbilimi ile ilgili kitap ve makalelerin seçme kaynakçalarının verildiğini belirtmek isteriz. Bu önemli kaynakça nedense Türk halkbilimcilerinin dikkatlerini yeterince çekmemiştir.[5] Bu konuda Türker Acaroğlu ve Fıtrat Ozan tarafından hazırlanan *Türk Halkbilgisi ve Halk Edebiyatı Üzerine Seçme Yayınlar Kaynakçası* önemli bir çalışmadır.[6] Saim Sakaoğlu tarafından hazırlanan *Folklor Bibliyografyalarının Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme* adlı kaynakça eksikliklerine rağmen konusunda ilk çalışma olarak araştırmacılara yardımcı olacaktır.[7]

Türk Halkbilimi ile ilgili Bir Bibliyografya Denemesi'nde İstanbul, Ankara gibi büyük kentlerde yayımlanan Türk halk kültürü ile ilgili kitapların yanısıra, Anadolu'da yayımlananlar da olanaklar ölçüsünde tesbit edilerek verilmiş. Ülkemizde kitap dağıtımının gereği gibi yapılamaması, Anadolu'da basılan kitapların Milli Kütüphane'ye düzenli olarak gönderilmeyişi gibi nedenlerle araştırmacıların konularındaki yayınları izleyip incelemelerinde güçlükler ortaya çıkıyor. Bunun yanında bazı kongre bildirileri az sayıda basılıyor, satışa çıkarılmadan ilgisiz kişilere gönderilerek bitiriliyor ve ilgili kişilerin eline ulaşamıyor. Bu gibi olumsuzlukları gözönüne alırsak zaman zaman yayınlanacak olan halkbilimi kaynakçalarının ne denli önem kazanacağı daha iyi anlaşılır.

Gündağ Kayaoğlu "Önsöz" bölümünde belirttiği gibi, kaynakçasına yalnızca görüp incelediği kitapları almıştır. Böylece, arada olanaksızlıklar nedeni ile bulup göremediği kitaplar olsa bile, sadece gördüğü kitapların künyelerini vermesi güvenilir bir kaynakçanın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu çalışmanın en önemli yanı da budur. Aktarma künye verilmediği için aktarma künye verenlerin sık sık düştükleri yanlışlıklara düşülmemiştir. İki künyenin tekrar edildiğini görüyoruz. Böylece verilen toplam künye sayısı 971 oluyor.

Türk Halkbilimi ile İlgili Kitaplar İçin Bir Bibliyografya Denemesi'nin bir önemli yanı da Türkiye dışında yayımlanan kitapları, olanaklar ölçüsünde, içermesidir. Özellikle Türk kökenli cumhuriyetlerdeki yayınlara, bu arada Azerbaycan'da yayımlananlara da yer verilmiştir. Örneğin Bakü'da yayımlanan *Garacaoğlan*, Çin Halk Cumhuriyetinde yayımlanan *Kutadgu Bilik* gibi.

Kayaoğlu kaynakçasında bazı kitapları kısaca tanıtıyor. Kitapların ilginç yönlerini belirtiyor, varsa, önceki baskıları hakkında bilgiler veriyor. Bu yönüyle *Türk Halkbilimi ile İlgili Kitaplar Kaynakçası* kısmen açıklamalı bir kaynakça durumuna getirilmiş. Bunu sağlamak yüzlerce kitabı elden geçirmeyi gerektiren bir iştir. Kayaoğlu verdiği emek ve dikkatle bu işi başarmıştır.

Son yıllarda, ülkemizde makale veya kitap halinde yayınlanan kaynakçalarda eksikliklerin yanısıra aktarma künyelerde yapılan büyük yanlışlıkları gözönüne alırsak doğru dürüst bir kaynakça ile karşılaşınca kültürümüz adına gerçekten seviniyoruz.

Kaynakçanın sonuna kitap adlarını, yazar adlarını ve kitapların konularına göre dağılışını gösterin dizinler eklenmiştir. Böylece kitaptan yararlanmak isteyenlere kolaylık sağlanmıştır. Kitap birinci hamur kağıda çok özenli bir şekilde basılmıştır. Renkli bir kapak içinde ve iplik dikişle hazırlanmıştır. Son yıllarda kitap formalarının sırtını keserek yapıştırmak moda oldu. Bu şekilde hazırlanan kitapların yaprakları kopuyor, zamanla kitap sırtları parçalanıyor. İşin içine ticaret girince aldıran yok bu duruma. *Türk Halkbilimi ile İlgili Kitaplar İçin Bir Bibliyografya Denemesi*, Anadolu Sanat Yayınlarının diğer kitapları gibi özenli bir baskı ve cilt örneği oluşturuyor. İ. Gündağ Kayaoğlu'nu bu güzel ve yararlı kaynakça için kutlarken beş yıllık halk kültürü kitapları kaynakçaları geleneğini sürdürmesini dileriz.

1 İ. Gündağ Kayaoğlu (Yay. Haz.) *Folklor ve Etnografya Araştırmaları, 1984, Anadolu Sanat Yayınları*, İstanbul, 1984. İ. Gündağ Kayaoğlu (Yay. Haz.), Folklor ve Etnografya Araştırmaları 1985. Anadolu Sanat Yayınları, İstanbul, 1985, 544 s.

İ. Gündağ Kayaoğlu, Erman Aslanoğlu, (Haz.) *Türk Folkloru Belleten 1986/1*, İstanbul, 1986, 267 s.

İ. Gündağ Kayaoğlu, Erman Aslanoğlu, (Haz.), *Türk Folkloru Belleten 1986/2*, İstanbul, 1986, 245 s.

İ. Gündağ Kayaoğlu, Erman Aslanoğlu, (Haz.), *Türk Folkloru Belleten 1987*, İstanbul, 1988, 228 s.

İ. Gündağ Kayaoğlu, Dr. Mustafa Duman, Alaettin Bahçekapılı, (hazl), *Trabzon 87 Kültür-Sanat Yıllığı*, İstanbul, 1987, 565 s.

İ. Gündağ Kayaoğlu, Dr. Mustafa Duman, M. Savaş Satıroğlu, (Hazl), *Trabzon 88-89 Kültür-Sanat Yıllığı*, İstanbul, 1989, 424 s.

2 *Türk Folklor ve Etnografya Bibliyografyası I*. Ankara, 1971, XXVI-521 s.

Türk Folklor ve Etnografya Bibliyografyası II. Ankara, 1973, XVI-124 s.

Türk Folklor ve Etnografya Bibliyografyası III. Ankara, 1975, XIV-466 s.

3 Örneğin en son yayınlanan sayıda 74 kitap künyesi veriliyor. Bkz: İrfan Ünver Nasrattınoğlu, "Halk Kültürü ile ilgili Kitaplar", *Türk Halk Kültürü Araştırmaları 1991/2*, Ankara, 1991, s. 299-306

4 Bkz: 1 no'lu dipnot.

5 *Türkologischer Anzeiger (TA 15) Türkology Annual*, Hzl: Andreas Tietze, György Hazai, Institüt für Orientalistik der Universität Wien, 1989, 205 s. Bu sayıda 2037 künye var.

6 Türker Acaroğlu, Fıtrat Ozan, (Haz.) *Türk Halkbilgisi ve Halk Edebiyatı Üzerine Seçme Yayınlar Kaynakçası*, Ankara, 1972, 152 s.

7 Saim Sakaoğlu, *Folklor Bibliyografyaları Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme*, Konya, 1991, 150 s. Bu kitapta 888 künye veriliyor.

"İnkılâp Niçin ve Nasıl Oldu" Kitabının Yazarı "Cevrî" Hakkında

NEJDET BİLGİ

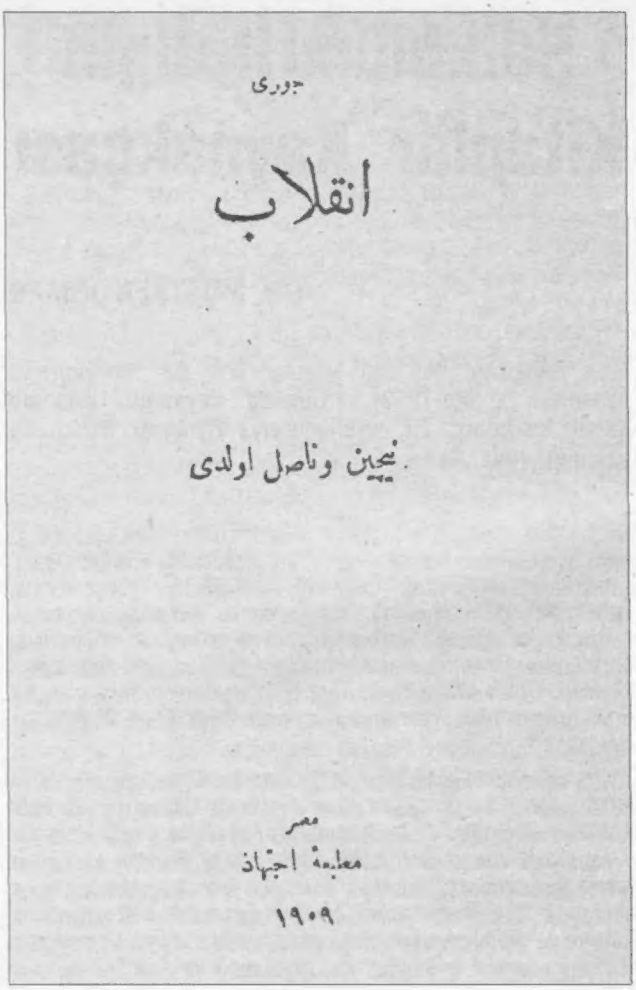
جوری

انقلاب

نیچین وناصل اولدی

مصر
مطبعة اجتهاد
١٩٠٩

Giriş

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) kuruluşu ve ilk dönemleriyle ilgili bilgilerimizin sınırlı kaynaklara dayandığı söylenebilir. Cemiyet'in kurucu ve ilk mensuplarının yazdıkları bunların başında gelmektedir. Bunlardan biri de Cemiyet'in ilk kurucuları arasında yer alan, Dr. Mehmed Reşid Şahingiray[1] tarafından yazıldığı kabul edilen kitaptır. Burada, müstear isimle yayınlanan kitabın, Mehmed Reşid'e ait olup olmadığı yolundaki -ulaşabildiğimiz- bilgiler tartışılmaya çalışılacaktır.

Kitabın tam künyesi, "Cevrî, *İnkılâb Niçin ve Nasıl Oldu,* Matbaa-i İctihad, Mısır 1909" şeklindedir. Hemen belirtelim, kitabın her hangi bir yerinde, Mehmed Reşid'e veya başka birine ait olduğu ifade edilmemiştir. Görebildiğimiz kadarıyla, kitabın kaynak olarak kullanıldığı yayınlarda, yazarının kimliği ile ilgili bir sorgulama da yapılmamıştır. İTC'nin kuruluşu hakkındaki bir kaç kaynaktan biri durumunda bulunan kitabın yazarının kimliği, kullanımdaki güvenirliği sağlama veya kaynağın eleştirisi açısından önemli olsa gerektir.

1. Kitabın İçeriği

Kitap, iki "mükerrer"le (22.26) birlikte toplam 44 sayfadan oluşmaktadır. "İnkılâb Niçin ve Nasıl Oldu" (s.5) ana başlığı altında, "Yıldız Hükûmeti" (s.7), "Avrupa'nın Tecâvüzât ve Tahkirâtı" (s.18) ve "Hareket-i Hürriyetperverâne - İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Teşekkül ve İntişar ve Faaliyeti" (s. 25) adını taşıyan üç alt başlık bulunmaktadır. Yazar, II. Meşrutiyet'in ilânı olarak andığımız "İnkılâb"ın ortaya çıkışını, bu birbirine zıt üç emelin ürünü olarak değerlendiriyor. Bunlardan İTC'nin kuruluşu ve faaliyetlerinin ele alındığı kısım daha ağırlıklıdır. Aslında kitabı ilgi odağı haline getiren de bu yönüdür. İTC ile ilişkili kişi ve olaylarla ilgili verdiği bilgiler sınırlı olmasına rağmen, önemi az değildir. Cemiyet'in kuruluşu, Tıbbiye'deki öğrenci hareketleri, Trablusgarb sürgünleri ve Erzurum isyanı gibi konularda verilen bilgiler için ilk kaynaklardan birisi olma özelliğini koruduğu söylenebilir.

2. Kitabın Kullanıldığı Yayınlar

Kitabın konu ile ilgili yayınlarda kaynak olarak kullanılışı veya Mehmed Reşid'le ilgilendirilmesi ilginç sayılabilir. Bu bakımdan ulaşılabilen yayınlar, yayın tarihleri sırasına göre kısa tutulmaya çalışılarak ele alınacaktır[2].

a. Ahmet Bedevî Kuran 1948'de yayınlanan, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki* (İstanbul 1948) kitabında Cemiyet'in kuruluşunu anlatırken yazarını belirtmeden, "1909'da Kahire'de neşredilen *İnkılâp* isimli eser..." şeklinde anarak Cevrî'nin kitabını kullanır (s. 62). Kuran'ın 1956'da yayınlanan, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele* (İstanbul 1956) kitabında da aynı ifadeyi kullandığı ve kitabın yazarı olarak her hangi bir isim vermediği görülüyor (s. 136).

b. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler 1859-1952* (İstanbul 1952) kitabının bibliyografyasında Cevrî'nin kitabına yer vermekle beraber, İTC'nin kuruluşunu anlatırken kullanmamış (s. 108-109), "Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti'nin Meşrutiyet arifesindeki faaliyetlerine kısa bir bakış" başlığı altında verdiği bilgiler için bakılabilecek kitaplar arasında göstermiştir (s. 115 n. 23). Başka bir kitabının da *(Hürriyetin İlânı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar,* İstanbul 1959) yalnızca bibliyografyasında yer vermiştir (s.99). Tunaya, ilk üç cildi yayınlanan *Türkiye'de Siyasal Partiler* ana başlıklı kitabının birinci cildinde (İstanbul 1984), İTC'nin kuruluşundan söz ederken ve konuyla ilgili bazı kaynaklar tavsiye ederken Cevrî'nin kitabını kullanmamış (s.19-20); kaynakçasında da yer vermemiştir. Bu durumu Tunaya'nın İttihad ve Terakki'nin ayrıntılı tarihini ele alacağını belirttiği ayrı bir cilt (s. 19) dolayısıyla makul karşılamak gerekiyor. Fakat kitabın yalnızca İttihad ve Terakki'ye hasredilen üçüncü cildinde (İstanbul 1989), Cevrî'nin kitabının kullanılmaması bir yana, İTC'nin ilk kuruluşu

üzerinde hiç durulmamış, ağırlık 1908 sonrasına verilmiştir. Halbuki Tunaya 1952 yılına oranla Cevrî'yi tanıma imkânına -hiç olmazsa kullanıdığı kaynaklar dolayısıyla- daha çok sahipti.

c. Enver Ziya Karal, ilk baskısı 1962'de yapılan *Osmanlı Tarihi*'nin sekizinci cildinde (Ankara 1983) İTC'nin kuruluşunu anlatırken, "Cevrî adında birinin *İnkılâp* adlı, Mısır'da 1909'da basılan bir risalede..." ifadesini kullanmış (s. 513) ve kitabın tam adını metin içinde (s. 515 n. 459) ve bibliyografyada vermiştir.

d. Şerif Mardin, ilk baskısı 1964'te yapılan *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri* (İstanbul 1983) adlı kitabında Cevrî'nin kitabını kullanırken, Cevrî adının müstear olduğunu (s. 60 n. 129) ve "Jön Türklerden biri tarafından yazıldığı"nı (s.83) belirtiyor, fakat müstear ismin kimliği hakkında bilgi vermiyor.

e. Yuriy Aşatoviç Petrosyan, Türkçe'ye tercüme edilerek 1974 yılında yayınlanan kitabının *(Sovyet Gözüyle Jön Türkler,* Çev.: M. Beyhan-A. Hacıhasanoğlu, Ankara 1974) kaynaklarında Cevrî'yi, "Cudi (izin)" şeklinde yazmış. Eğer tercüme hatası yoksa, bir okuma hatası olduğu anlaşılıyor (s. 345). Petrosyan metin içinde bu kitabı kullanırken, yazarını, "Jöntürk ihtilâliyle ilgilenen ilk Türk tarihçilerinden biri..." olarak gösteriyor (s. 239).

f. M. Şükrü Hanioğlu, önsözü 1981 tarihini taşıyan, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi* (İstanbul ty) adlı kitabında, Cevrî'nin kitabının tam künyesini vererek kullanmış (s. 25 ,61, 421). Ayrıca Cevrî müstearının Mehmed Reşid'e ait olduğunu da belirtmiş. Hanioğlu başka bir makalesinde de ("Genesis of the Young Turk Revolution of 1908", *Osmanlı Araştırmaları,* III, İstanbul 1982, s. 277-300) aynı yolu izlemiştir (s. 281 n. 18). Hanioğlu yine önsözüyle tarihleyebildiğimiz (1985), *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük,* I: 1889-1902 (İstanbul ty) kitabında da Cevrî'nin kitabını, yazarının Mehmed Reşid olduğunu belirterek kullanıyor (s. 174 n.3). Fakat bu defa biraz daha açıklık getiriyor ve kitabın, "kuruculardan birisi tarafından yazılan ilk kitap" olduğunu vurguluyor (s. 174 n.5)[4].

g. Kâzım Karabekir'in 1945'de yazdığı, fakat 1982'de yayınlanan, aynı zamanda konuyla ilgili hatıralarını da içeren, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1986-1908* (İstanbul 1982) adlı kitabında, Cevrî'nin kitabı basım yeri ve tarihi belirtilmeksizin zikredilmiştir. İTC'ne öğrencilik yıllarında katılan Karabekir, 1893'de Tıbbiye'deki tutuklamalardan söz ederken şu bilgileri veriyor: "İctihad mecmuası sahibi merhum Doktor Abdullah Cevdet Bey bana hayatını tafsilatiyle anlattığı gibi Doktor Mehmed Reşit Bey'de Cevrî müstear namla yazdığı (İnkılâp Niçin ve Nasıl Oldu?) başlıklı eserinde tafsilat vermiştir" (s. 466 n.1). Karabekir'in verdiği bu bilgi, Cevrî'nin Mehmed Reşit olduğuna dair -görebildiğimiz kadarıyla, şimdilik- en eski ve en güvenilir bilgidir.

h. H. Zafer Kars, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu* (İstanbul 1984) adlı kitabında Cevrî'nin kitabı tam künyesi verilerek kullanılmıştır (s. 44, 80, 123). Kars, "1908 Devriminin nedenlerini araştıran ilk yerli eserlerden" kabul ettiği söz konusu kitabın yazarı Cevrî'nin, Dr. Abdullah Cevdet olma ihtimalinin büyük olduğunu da yazıyor (s.80)

ı. Ali Birinci'nin, "İttihat ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve ilk Nizamnamesi" *(Tarih ve Toplum,* IX/52, Nisan 1988, s. 209 215) adlı makalesinde, Cevrî'nin kitabı tam künyesi verilerek kullanılmış ve Mehmed Reşid'e ait olduğu, "Mehmed Reşid hatıralarını Cevrî müstearıyla neşretmiştir" ifadesi ile pekiştirilmiştir (s. 214 n. 2. Benzer bir ifade metin içinde de yer alıyor, s. 209.). Birinci, başka bir makalesinde de (Leskovikli Mehmed Rauf ve Eseri: İttihat ve Terakki Cemiyeti Ne İdi?", *Tarih ve Toplum,* XVII/100, Nisan 1992, s. 249-252) Cevrî'nin Mehmed Reşid olduğunu belirtiyor (s. 251).

j. Orhan Türkdoğan, "Hüseyin Tosun: Bir İhtilalcinin Profili", *(Erol Güngör İçin,* Ankara 1988 s. 1-17) yazısında Cevri'nin kitabını Hanioğlu ve Kars'tan naklederek kullanmış (s. 5-11). Cevrî'nin kimliğiyle ilişkili olarak Kars'ın görüşünü nakletmekle beraber, Hanioğlu'nun kullanımını tercih etmiş.

k. Son olarak, Muammer Demirel'in, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurumda Halk Hareketleri (1906-1907)* (Ankara 1990) adlı kitabında Cevrî'nin kitabı tam künyesi verilerek kullanılmış ve yazarının Mehmed Reşid olduğu belirtilmiştir (s. 7, 64). Demirel, metin içinde kitaba atıfta bulunurken, "Mehmed Reşid" (s. 16) ve "Hüseyin Tosun'un kardeşi Mehmed Reşid" (s. 49) ifadelerini tercih etmiştir.

Bunlardan çıkan sonuç şöyle değerlendirilebilir: 1- Sırasıyla ilk beş yazarın yayınlarında, Cevrî müstearının kime ait olduğu hakkında kesin bir ifade yoktur. Kime ait olabileceği de tartışılmamıştır. Ahmet Bedevî Kuran Jön Türklerden birisi olmasına rağmen,Cevrî ile Mehmed Reşid arasında bir ilişki varsa bundan habersizdir. Tarık Zafer Tunaya, Cevrî'den bilgi nakleden kitapları kullandığı halde, konuyla doğrudan ilgili yayınlarında Cevrî'nin kitabına yeterince başvurmamış ve kimliği üzerinde durmamıştır. Enver Ziya Karal, kitabı kullanmakla beraber, yazarının kimliği hakkında bilgi vermemiştir. Şerif Mardin, Kitabın Jön Türklerden birine ait olduğunu belirtmekle birlikte, kimliği hakkında bilgi vermemiştir. Y. A. Petrosyan, Cevrî'yi kimlik belirtmeksizin konuyla ilgilenen bir tarihçi olarak değerlendirmiştir. 2- Cevrî'yi kullanan yazarların, kronolojik olarak ilk beşinin her hangi bir isim vermemesine karşılık, M. Şükrü Hanioğlu ile başlatabileceğimiz yayınlarda birisi hariç (Kars, *age),* hepsi kitabın Mehmed Reşid'e ait olduğunu belirtmişler veya kabullenmişlerdir. İlk olarak Hanioğlu tarafından Cevrî'nin Mehmed Reşid olduğu belirtilmiş, fakat bu bilgi her hangi bir kaynağa dayandırılmamıştır. Kâzım Karabekir ancak 1982'de yayınlanabilen hatıralarında, Cevrî'nin Mehmed Reşid olduğunu belirtiyor. Karabekir, Abdullah Cevdet'den hayat hikâyesini ayrıntılı olarak dinlediğini de yazmıştır. O halde, bu kitap (Cevrî, *age*) Abdullah Cevdet'e ait olsa idi, bunu da öğrenebilirdi. En azından Abdullah Cevdet verdiği bilgiler için Cevrî müstearıyla yazdığı kitabı tavsiye edebilirdi. Halbuki Karabekir, Abdullah Cevdet'ten naklettiği bilgilerle birlikte, Cevrî müstearıyla yayınlanan kitabın Mehmed Reşid'e ait olduğunu belirtiyor. Ayrıca Karabekir'i hatıralarını yazdığı tarinlerde, bu yönde etkileyebilecek bir yayın -bildiğimiz kadarıyla- bulunmamaktadır. H. Zafer Kars, Hanioğlu ve Karabekir'den habersiz olarak, Cevrî'nin Abdullah Cevdet olabileceğini belirtiyor ki bu çok zayıf bir ihtimaldir. Abdullah Cevdet üzerine kapsamlı bir çalışma yapan Hanioğlu, bu kitap Abdullah Cevdet'e ait olsaydı, bunu kolaylıkla fark edebilirdi diye düşünüyoruz. Ali Birinci, kitabı Mehmed Reşid'in hatıraları olarak değerlendiriyor. Birinci'nin kaynak belirtmemesine rağmen, Karabekir'den faydalandığı anlaşılıyor. Kitabı, Hanioğlu ve Kars'dan naklederek kullanan Orhan Türkdoğan, Hanioğlu'nun görüşünü tercih ediyor. Muammer Demirel'e gelince, Cevrî'nin Mehmed Reşid olduğu yolundaki bilgiyi, faydalandığı kaynaklardan aldığı ve her hangi bir sorgulamaya tâbi tutmadan kullandığı görülüyor.

Bu durumda metod açısından şu sorular sorulabilir: 1- Cevrî'nin Mehmed Reşid olduğu yolundaki ilk bilgiyi veren Hanioğlu, bu bilgiyi nereden almıştır? 2- Karabekir'in kitabının yayınlanmasından sonra, kitabın Mehmed Reşid'e ait olduğunu belirtenler bu bilgiyi, Karabekir'den mi almışlardır; başka bir kaynağa mı sahiplerdir veya kendilerinden önceki kullanılış şeklini mi tercih etmişlerdir?

3. Cevrî'nin Kimliğiyle İlgili Diğer Bilgiler

a. Konuyla ilgili en önemli kaynak, şüphesiz Mehmed Reşid Bey'in kendisidir.Bu sebeple, Mehmed Reşid Bey'in sicil kaydı ve özel evrakı üzerinde yaptığımız incelemede, kitap hakkında bir bilgi veya belgeye tesadüf etmedik. Yalnız, Mehmed Reşid Bey'in özel evrakı arasında bulunan ve kendisi'nin kaleme aldığı, iki sayfadan oluşan bir hal tercümesi[5], konuyla ilgili olabileceğini sandığımız bir bilgi içeriyor. Hal tercümesinin birinci sayfasının 10-12. satırları aynen şöyledir: "Mezkûr mekteblerde tedris olunan ulûm ve fununu tahsile muvaffak olarak, rüşdiye, idadiye ve ulûm-ı tıbbiye şahadetnâmeleriyle doktor diploma ve unvanını ahz etdim. Türkçe ve Fransızca tekellüm ve kitabet ederim. Trablus şivesiyle Arabça ifade-i meram edebiliyorum. Telifim, ihtira beratı veya imtiyazım yokdur."

Mehmed Reşid Bey'in bu hal tercümesini 9 Nisan 1326 (22 Nisan 1910) tarihinde göreve başladığı Humus mutasarrıflığı sırasında yazdığı anlaşılıyor[6]. Dolayısıyla hal tercümesinin yazıldığı tarih, kitabın yayınlanmasından sonradır. Bu durumda, Cevrî müstearıyla yazılan kitap, "Telifim (....) yokdur" diyen Mehmed Reşid'e ait olabilir mi? Bu soruya kesin cevap vermek mümkün görünmüyor. Ancak, kitabın müstear isimle yayınlanmış olması, yazarının kimliğini gizlemesinden kaynaklanmış olabileceğine göre, Mehmed Reşid kitabı kendi yazmış olmasına rağmen, bunu -kitabı yayınlarken yaptığı gibi- hal tercümesine yazmamış olabilir.

b.Mehmed Reşid Bey öldüğünde (1919) 16 yaşında olan kızı Nimet (Burak) Hanım, babasının böyle bir kitabı olduğundan habersizdir[7]. Ayrıca bu kitaptaki Cevrî takma adını da hiç duymadığını belirtmiştir. Fakat Nimet Hanım, babasının ölümünden kısa bir süre sonra Memleket (İstanbul) gazetesinde yayınlanan I. Dünya Savaşı dönemi hatıralarından,tutukluluk ve firar döneminde tuttuğu günlüğünün Alemdar (İstanbul) gazetesinde yayınlanmasından ve varlığını basından öğrenebildiğimiz, "Sebat" isimli kitabından[8] da habersizdir.

c. Kitabın içeriğinden hareket edildiğinde, yazarının Tıbbiyeli ve İTC'nin ilk kurucularından biri olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü, Temo'nun İTC'nin kuruluşu ile ilgili anlattıkları ile, Cevrî'nin anlattıkları arasında çok az fark vardır.Ayrıca, Tıbbiyeli ve İTC'nin ilk kurucularından olmayan birinin, Cemiyet'in Tıbbiye'deki gizli faaliyetleri ve bazı önemli ayrıntılar hakkında bilgi verebilmesini zayıf bir ihtimal kabul etmek gerekir. Öyle ise Cevrî, İTC'nin kuruluşundan beş altı ay sonra ölen Hikmet Emin[9] olamaz; 1902'de ölen İshak Sükûti olamaz; hatıralarını 1939'da yayınlanan İbrahim Temo olamaz; kurucu üyelerden en çok yayın sahibi olan Abdullah Cevdet de olmadığına göre, geriye Mehmed Reşid kalmaktadır.

d. Cevrî, 1897 yılında Şeref vapuru ile Trablusgarb'a sürgüne gönderilenlerin sayısını 76 olarak veriyor (s. 33). Mehmed Reşid'in Taşkışla'da tuttuğu notlarında da bu sayı 76'dır[10]. Halbuki konuyla ilgili diğer kaynaklarda (resmî belgeler hariç) bu sayı farklıdır[11]. Bu benzerlik, kitabın Mehmed Reşid tarafından yazılmış olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Sonuç

Ulaşılabilen kaynakların değerlendirilmesi ile, Cevrî müstearıyla yayınlanan, *İnkılâb Niçin ve Nasıl Oldu* adlı kitabın Dr.Mehmed Reşid Şahingiray'a ait olma ihtimalinin büyük olduğu söylenebilir. Reşid Bey'in hal tercümesindeki ifade, bu ihtimali zayıflatan en kuvvetli delil olma özelliğini taşımakla birlikte, müstear isimle kitap yayınlayan birinin -muhtemelen resmî bir makama verilmek üzere kaleme aldığı- hal tercümesinde bundan söz etmemesi, mantıklı bir davranış olarak karşılanmalıdır. Buna rağmen, konu hakkında kesin hüküm verebilmek şimdilik mümkün görünmüyor. Eğer varsa, bir yerlerden gün yüzüne çıkacak yeni belge veya bilgiler bunu sağlayabilir.

1 Mehmed Reşid Şahingiray: 1872'de Kafkasya'da doğdu. 1889'da Tıbbiye öğrencileri arasında kurulan İTC kurucuları arasında yer aldı. Haydarpaşa Hastanesi'nde doktor yüzbaşı olarak görev yaparken, İTC'ne mensup olmak ve Avrupa'daki Genç Türklerle ilişki kurmaktan dolayı 1897'de yargılandı ve Trablusgarb'a sürüldü. 1908'de İstanbul'a döndü. Mesleğinden ayrılarak mülkiyede görev aldı. Kaymakamlık, mutasarrıflık ve valiliklerde bulundu. 1915'de Ermeniler'in mecburi iskâna tâbi tutulmaları sırasında Diyarbekir valiliği yaptı. 1917 yılında Ankara valisi iken görevden alındı. Mondros Mütarekesi'nden sonra Ermeni tehcirindeki rolünden dolayı tutuklandı. Tutuklu bulunduğu Bekirağa Bölüğü'nden firarından bir süre sonra yakalanmak üzere iken intihar etti (6 Şubat 1919). İbrahim Alâettin, *Meşhur Adamlar Hayatları-Eserleri*, IV, İstanbul 1933-36, s. 1344.

2 İTC ve Mehmed Reşid hakkında bilgi veren bazı yayınlarda Cevrî'nin kitabına hiç değinilmemiştir.Örnek olarak bk: Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye)* , I-II, Eklerle yay. Aykut Kazancıgil, İstanbul 1991; *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, İstanbul 1987; E. E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Çev. N. Ülker İstanbul 1972; Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul 1979; Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, İstanbul 1977.

3 Kuran,daha önce yayınlanan konuyla ilgili başka bir kitabında, Cevrî'den ve kitabından dolaylı da olsa söz etmiyor. bk. *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*,İstanbul 1945.

4 Hanioğlu, bu kapsamlı araştırmasında Arkivi Qendror'da yer alan ve Mehmed Reşid'in İstanbul ve Trablusgarb'dan İshak Sükûti'ye yazdığı mektupları da kullanmıştır. Bu mektuplarda Mehmed Reşid, Lâlî, L. Lâlî ve Çerkes Lâlî takma adlarını kullanmıştır (s. 231, 240, 250,251,295,306,362).

5 Hal tercümesinin orjinal metni Sayın Turan Muşkara özel arşivindedir. Mehmed Reşid Bey'in evrakını incelemem için verdiği izinden dolayı kendisine teşekkür ederim.

6 Sırasıyla bulunduğu görevleri yazarken şöyle bitiriyor: "... Humus mutasarrıflığına terfi edildim. 12 Rebi'ül-evvel sene 1328 (9 Nisan sene 1326) de buraya muvasalatla vazifeye başladım".

7 3. VIII. 1991 tarihinde kendisiyle yaptığım görüşmede tuttuğum notlardan.

8 *İkdam* (İstanbul, 11 Şubat 1919.

9 T(e). Nâdir, *Beyn'el-milel İhtilâl Fırkaları*, Matbaa-i Osmaniye, 1326, s. 70.

10 Nejdet Bilgi, "Dr. Mehmed Reşid bey'in Taşkışla Hatıraları Hakkında", *Tarih ve Toplum*, XVII/100 (Nisan 1992), s. 247.

11 Sürgün sayısını 76 olarak gösteren resmî belge için bk. Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s. 84. Sayıyı 78 verenler için bk. Rıza Tahsin, I, s. 75; Bleda, s. 60; Karabekir, s. 45 n. 3; Temo, s. 56. Sayının 78 olduğunu söyleyip birinin İstanbul'da kaldığını belirtenler için bk. Ali Fahri, *Emel Yolunda*, İstanbul 1328, s. 58-65; Feridun Kandemir, *Jön Türklerin Zindan Hatıraları*, İstanbul 1975, s. 108. Bu sayı, Hanioğlu, *İttihad ve Terakki*, s. 269'da 77; Ahmet Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi*, İstanbul 1960, s. 52'de 81'dir.